

ISSN 0494-7304

0206-2798

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI

XXV

**TARTU ÜLIKOOL
TARTU UNIVERSITY**

**TARTU ÜLIKOOL
LÄBI KOLME OKUPATSIOONI**

**TARTU UNIVERSITY
THROUGH THREE OCCUPATIONS**

Tartu ülikooli ajaloo küsimusi

XXV

(TÜ ajaloo muuseumi materjalid)

**Some Problems of the History
of Tartu University**

**(Publications of the Museum
of the History of Tartu University)**

TARTU 1991

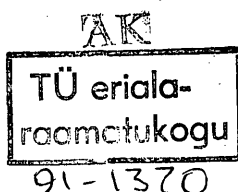
Toimetusekolleegium:

Editorial board:

H. Piirimäe (vastutav toimetaja), E. Vääri, K. Sülivask,
M. Viiralt, I. Piir, H. Eelmäe, T. Ilomets, M. Vanem

Kaane kujundanud K. Põllu

Kinnitatud TÜ ajaloo muuseumi nõukogus 19. aprillil 1991. a.

TARTU ÜLIKOOL LÄBI KOLME OKUPATSIOONI.

Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXV.

(TÜ ajaloo muuseumi materjalid).

Eesti keeles.

Resümeeid inglise keeles.

Tartu Ülikool.

EV, 202 400 Tartu, Ülikooli, 18.

Vastutav toimetaja H. Piirimäe.

Korrektor L. Jago.

Paljundamisele antud 16.10.1991.

Formaat 60×90/16.

Kirjutuspaber.

Kiri: Roman. Rotaprint.

Arvestuspoognaid 14,96. Trükipoognaid 14.75.

Trükiarv 300.

Tell. nr. 494.

TÜ trükitoda. EV, 202 400, Tartu, Tügi, 78.

SISUKORD

Läbi kolme okupatsiooni	7
-------------------------------	---

HUMANITARIA

L. Raid. Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1940-1952	12
E. Martis. Üliõpilaste represseerimisest 1950-1951	34
T. Lõbu. Tartu Ülikooli varade evakueerimine ja reevakueerimine aastail 1944-1945	41
S. Tamul. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna allasutuste ainelisest olukorrast aastail 1940-1944	52
V. Trummal. Arheoloogia õpetamisest Tartu Ülikoolis viimase 50 aasta vältel	71
E. Vääri. Soome-ugri keeleteadus Tartu Ülikoolis aastail 1944-1955	83
E. Mäepalu. Kehakultuurikaadri ettevalmistamisest Tartu Ülikoolis Saksa okupatsiooni ajal (1941-1944)	106
P. Alvre. Professor Julius Mark õppejõuna ja teadustöö organiseringjana	110
P. Alvre. Professor Alo Raun Euroopa ja Ameerika Ühendriikide kõrgkoolide õppejõuna ning soome-ugri ja türki-tatari keelte uurijana	120
V. Krinal. Reinhold Mark Eesti kaubandusteadlaste õpetajana	129
K. Piirimäe. Tartu Riiklik Kunstiinstituut 1950. aastal	137

REALIA

H. Mardiste, J. Jagomägi. Geograafiliste kaartide salastamine ja hävitamine	145
M. Raudsepp. Tartu Meteoroloogia Observatoorium 1919-1952	153
M. Viiralt. Tartu Ülikooli Põllumajandusteaduskond aastatel 1940-1951	162

V. Past. Tartu Ülikooli keemiaosakonna taasavamine 1947. aastal ja esimesed tööaastad	177
E. Tamme. Tartu Ülikooli matemaatikakateedrid aastatel 1954-1961	183
H. Muoni. Professor Paul Kogermani haridusalane tegevus ...	195
T. Meikar. Tartu Ülikooli metsaosakonna õppejõud professor Oskar Daniel	209
E. Kõiv. Füüsikariistad Tartu Ülikooli ajaloo muusuemis	214
H. Eelsalu. Tartu Ülikooli Observatoorium kui hooletusse jäetud astronoomiamälestis	218

M U U D

A.H. Batten. Ideede, instrumentide ja isiksuste osa teadmiste ajaloos (Kanada)	222
Isikunimede register	227

CONTENTS

Tartu University Through Three Occupations	9
--	---

HUMANITARIA

L. Raid. Tartu University in the Chains of Stalinist Party Policy in the Years 1940-1952	31
E. Martis. Repressive Measures against the Students in 1950- 1951	37
T. Lõbu. Evacuation and Re-evacuation of the Property of Tartu University in 1944-1945	50
S. Tamul. Material Condition of the Units of the Faculty of Philosophy in 1940-1940	70
V. Trummal. Instruction of Archaeology at Tartu University in the Years 1940-1990	82
E. Vääri. Finno-Ugric Linguistics in Tartu University in 1944- 1945	104
E. Mäepalu. Training of Specialists in Physical Education at Tartu University during the Period of German Occupation (1941-1944)	109
P. Alvre. Professor Julius Mark as a Lecturer and Organizer of Research	119
P. Alvre. Professor Alo Raun as a Lecturer at the Universities of Europe and the USA and as an Investigator of the Finno-Ugric and the Turkic Languages	128
V. Krinal. Reinhold Mark as Tutor of Estonian Economists ..	136
K. Piirimäe. Tartu State Institute of Fine Arts in 1950	144

REALIA

H. Mardiste, J. Jagomägi. Keeping Secret and Destroying of Geographical Maps	149
M. Raudsepp. Tartu Meteorological Observatory in 1919-1952	160
M. Viiralt. The Faculty of Agriculture of Tartu University in 1940-1951	176

V. Past. Renaissance of the Department of Chemistry of Tartu University in 1947 and its First Working Years	182
E. Tämme. The Department of Mathematics at Tartu University in 1954–1961	194
H. Muoni. Professor Paul Kogerman and his Educational Activities	208
T. Meikar. Professor Oskar Daniel, the Lecturer of the Forestry Department of Tartu University	213
E. Kõiv. Physical Instruments in the Museum of the History of Tartu University	217
H. Eelsalu. The Tartu (Dorpat) Observatory — a Neglected Astronomical Monument of the History of Tartu University	218

MISCELLANEOUS

H. Batten (Canada). The Roles of Ideas, Instruments and Individuals in the History of Knowledge	222
Index of Names	227

LÄBI KOLME OKUPATSIOONI

"Tartu Ülikooli ajaloo küsimuste" käesolevas XXV ja järgnevas XXVI köites ilmuvad artiklid on enamasti Tartu Ülikooli ajaloo järjekordse konverentsi materjalid. Konverents toimub detsembris 1991 ja selle üldteema on "Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni". Organiseerijaks on Tartu Ülikooli ajaloo muuseum.

Ettevalmistatav teadusüritus on järjeks konverentside pikale reale, mis algasid Tartu Ülikooli asutamise 340. aastapäeva tagasihoidliku äramärkimisega 1972. a. Viimase organiseerijaks oli samal aastal loodud TRÜ ajalookomisjon, mille kauaaegseks esimeheks oli prof. Karl Siilivask. Nõukogude okupatsioonivõimude keeldude ja käskude süsteemis ei antud konverentsiks luba ja nii pidi ajalookomisjoni istungite silt katma ajaloolaste ja teadusajaloolaste istumisi ettekannete kuulamiseks. Ka käesolev sariväljaanne alustas 1975. a. ilmumist vabandava alapealkirjaga "TRÜ ajaloo komisjoni materjalid".

Tagantjärele võib tunduda naljakas ja raskesti mõistetav, samuti kurb ja alandav 1972. a. konverentsikogumike köidete põhisuund: tõestada, et 1632. a. asutati Tartus Ülikool. Ajaloolise töö kaitsel tuli mööda hiilida kõikvõimsast organisatsioonist, mille keskkomitee kasutas lühendit EKP, aga mille liikmetel olid piletid tähtedega NLKP. Jõus oli EKP KK otsus, mis oli kuulutanud Tartu Ülikooli rootsi ajal olematuks. Veel 1972. a. kõneldi ajakirjanduses ülikooli ajaloo konverentsi käsitledes rootsiaegsest ülikoolist kui ülikooli eelkäijast, vaatamata sellele, et konverentsil ja seejärel ilmunud kogumikes oli sõnaselgelt juttu ülikoolist.

Järgnevatel aastatel aset leidnud konverentsid aitasid olulisel määral kaasa ülikooli ajaloo uurimisele. Paljud neist toimusid juubelite rägastikus. 1977. a. tähistati Tartu Ülikooli taasavamise 175. aastapäeva, mis Johannes (Ivan) Kääbini kõnes jäi endiselt ülikooli sünnipäevaks. TRÜ ajaloo komisjoni laiendatud sessiooni nimetuse all toimunud konverents 1977. a. oktoobris käsitles ülikooli ajalugu rootsi ajast kaasajani (kogumikud IV, V, VI). Alates X kogumikust hakkas "Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi" ilmuma TRÜ ajaloo komisjoni ja muuseumi ühisväljaandena, kuni komisjon sulles kokku muuseumi nõukoguga. Toimus mitu konverentsi, mille ettevalmistamisel püüti järgida mingit põhitemaatikat (teaduskoolkonnad, teadussidemed).

Juubelite rea apogeeiks sai Tartu Ülikooli 350. aastapäev 1982. a. Seegi oli kroonulik, paraadlik ja kommunistlikest kõnedest nõretav,

kuid siiski rahvuskultuuri väärtustav ja teadussidemete tähtsust rõhutav.

1990. a. oli planeeritud juba uus juubel koos konverentsiga. Kavatseti käsitleda nõukoguliku ülikooli 50. aastapäeva. See jäi siiski ära. Olime võtnud endale vabaduse tähistada Eesti ülikooli algust. 1989. a. saigi see teoks Eesti ülikooli alguse 70. aastapäeva näol. Sel puhul toimunud konverents toimus siiski ülemineku perioodil ülemineku vabariigis. Veel võis kuulda ülistust välisriigi variettevõttele — Eesti Tööraha Kommuunile.

Arvukate juubelite ja konverentside käigus on enamik ettekandeid kammitsetud keeldudest ja enesetsensuurist rääkida tõi sellest, mis toimus ülikoolis 1940. aastast alates. Saabuv konverents ja sel puhul trükitud ettekanded peaksid olema esimeseks sammuks uurimistöös ajaloolise töö taastamiseks. Pealkirja all "Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni" tahavad Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, selle teadusnõukogu ja ettekannete autorid teadvustada seda, et ülikooli ajalugu nagu kogu meie ajalugu alates 1940. aastast on kulgenud läbi kolme okupatsiooni. Punaarmee sissetungimisega 17. juunil 1940. a. algas esimene Nõukogude okupatsioon. 1941. a. sõjasuvi tõi natsliku Saksamaa okupatsiooni (tavaliselt nimetatud fašistlikuks). Kui Teise maailmasõja lõpp andis enamusele maailma rahvastest vabaduse, siis Nõukogude armee sissetung 1944. a. sügisel pani alguse teisele Nõukogude okupatsioonile, mis kestab siiani.

Kolme okupatsiooni ajal on Tartu Ülikool elanud üle hirmsaid aegu: füüsiline ja vaimne terror, küüditamised, arreteerimised, vallandamised, eksmatrikuleerimised, võõrvõimu propaganda, kõlbeline laostumine.

Kogu selle aja jooksul on aga tehtud siiski ka tõsist teadustööd, õpetatud üliõpilasi, õpitud ja elatud. Seega ei saa kogu seda perioodi ka musta värviga maha kriipsutada. Soovime ainult, et senise tavaks saanud "suurte saavutuste" kõrval kõneleksime rohkem sellest, millest aastakümnete jooksul on tulnud vaikida. Räägime teadlastest, kelle kommunistlik ajalookäsitlus oli seadnud põlu alla.

Anname endale aru, et saabuv konverents ei suuda veel esitada kuigi palju sellest, millest aastakümnete jooksul on vaikitud. Tavalisele uurijale on jäänud kättesaamatuks kommunistliku partei ja julgeoleku arhiivid. Paljusid uurijaid endid kammitseb veel hirm töö ees ja püüd mitte tekitada pahandust. Seetõttu on ka käesolevates kogumikes puudu nimedest. On vaja pikemat uurimistööd paljude aastate jooksul. On vaja kasutada uusi arhiividokumente ja koguda mälestusi. Olgu saabuv konverents ja need kaks kogumikku kutseks tööle tuleviku nimel.

Helmut Pürimäe

TARTU UNIVERSITY THROUGH THREE OCCUPATIONS

The articles published in the present edition of "Some Problems of History of Tartu University" (XXV) and the following one (XXVI) are, for the most part, topics of the next conference in the history of Tartu University. The conference will take place in December, 1991, in the general theme "Tartu University Through Three Occupations". The Museum of the History of Tartu University is the organizer of the conference.

The scientific event under preparation will be a sequel to a number of conferences which started on the occasion of the modest celebration of the 340th anniversary of Tartu University in 1972. It was organized by the Commission of History of TSU (founded in the same year), the long-time chairman of which was Prof. Karl Siilivask. As the Soviet occupation authorities did not permit to arrange a conference, the historians and science historians came together to listen to the reports on the pretext of having a session of the Commission of History. The present series of publications began to appear in 1975 under a somewhat apologizing title "The Materials of the Commission of History".

Afterwards it sounds funny and difficult to understand, even a bit sad and humiliating that the main trend in the publications of 1972 was to prove that the university in Tartu was founded in 1632. In order to defend that historical truth one had to ignore the almighty organization, the central committee of which used the abbreviation ECP, while its members had membership cards with the letters CPSU. The decision of the Central Committee of the ECP, which had declared Tartu University at the Swedish time non-existent, was still in force. While talking about the conference in the history of the university the press called the Swedish university the predecessor of Tartu University, in spite of the fact that the conference and the publications treat it as the university.

The following conferences contributed much to the investigation of the history of the university. Several conferences took place during the festivities of the jubilees of the university. In 1977 the 175th anniversary of the reopening of the university was celebrated, which, in the festive speech of Johannes Käbin (the then First Secretary of ECP) was still treated as the birthday of the university. In October 1977 the conference (which took place under the name of

the broadened session of the Commission of History of TSU) dealt with the history of the university from the Swedish period up to the present time (IV, V, VI publications). From its X edition "Some Problems of History of Tartu University" began to appear as the joint publication of the Commission of History and the Museum of History, until the Commission continued its activities as the Learned Council of the Museum. Several conferences in some general themes (scientific contacts, scientific schools) were organized.

The 350th anniversary of Tartu University in 1982 became an apogee in the row of jubilees. It was a formal, parading event full of communist speeches, which, nevertheless stressed the importance of national culture and scientific contacts.

A new jubilee together with a conference was planned for 1990 in order to celebrate the 50th anniversary of the Soviet University. That event, however, did not take place. In its stead, the 70th anniversary of the Estonian national university was celebrated in 1989. The conference on that occasion took place in the period of transision in the republic of transision. One could still hear an eulogy to Estonian Working People's Commune, the puppet regime of the neighbouring country.

Most of the reports delivered at the numerous conferences were impoverished by prohibitions and self-censorship resulting from the fear to tell the truth about what had happened at the university since 1940. The next conference and the papers published on that occasion should thus be the first attempt to restore the historical truth. With the title "Tartu University Through Three Occupations", the History Museum of Tartu University, its Learned Council and the authors of the papers seek to accentuate that since 1940 the history of Tartu University as well as the history of Estonia has proceeded through three occupations. The first Soviet occupation began with the invasion of the Red Army on the 17th of June, 1940. The war summer of 1941 brought along the Nazi German occupation (usually called fascist occupation). While most of the nations of the world got their freedom after the World War II, the intrusion of the Soviet Army to Estonia in 1944 started the second Soviet occupation still lasting.

During the three occupations Tartu University underwent hard times: physical and mental terror, deportations, arrests, dismissals, expulsions, propaganda of the alien power, moral corruption. During the whole period one has, however, done serious research, taught students, learned and lived. Thus, one cannot cross out the whole period. We only wish, besides the "big achievements", to speak more of that which has been passed over in silence for decades. We wish to speak about the scientists set in disgrace by the communist treatment of history.

We fully admit that the following conference is not yet able to deal with everything passed over in silence during the previous decades. An ordinary researcher has still no access to the archives of the Communist Party and KGB. Several researchers fear the truth and try not to cause trouble. That explains the lack of names in the present publications. It is necessary to do more thorough research during years to come, to make use of more archive documents and to collect memoirs. Let the coming conference and these two publications be an invitation to the work for the sake of the future.

Helmut Püsimäe

TARTU ÜLIKOOI STALINLIKUS PARTEIPOLIITIKAS AASTAIL 1940–1952

Lembit Raid

Eesti Vabariigi vägivaldne inkorporeerimine N. Liitu 1940. aasta suvel muutis järsult rahvuskeskse Tartu Ülikooli seisundit. Olnud üle kahe aastakümne Eestimaa vaimsete aadete ja poliitiliste ning majanduslike pürgimuste keskmes, tõukas uus süsteem ta nüüd perifeeriasse. Uut võimu teostas kommunistlik partei stalinismi kui totalitaarse süsteemi kaudu impeeriumi huvidest lähtudes ja marksismi-leninismi ideoloogilis-teoreetilistele dogmadele toetudes. Veel ÜK(b)P-ga ametlikult liitumata EKP suuniste järgi asus juba Johannes Varesse "rahvavalitsus" lammutama rahvuskeskse *alma mater*i struktuure ja ahendama tema funktsioone valitseva ideoloogia ning Venemaa traagilises hilisminevikus äraproovitud poliitiliste väljundite järgi. Juba juulis vahetati välja ülikooli senine juhtkond. Augustis pandi ülikooli ühiskondlik-poliitilise kasvatuses juhi semitundmata ametikohale N. Liidust saabunud professor Kristjan Kure — marksismi-leninismi õppejõud. Nagu peatselt selgus, oli just tema üks Tartu Ülikooli venestamise kavade agaramaid eestvedajaid.

Struktuuri ümberkorraldamine algas purustava löögiga usuteaduskonnale. See likvideeriti augusti lõpul ENSV valitsuse otsusel kui "vastuolus seisev Eesti NSV konstitutsiooniga". Tegelikult polnud sinne valitsus veel vastu võtnud (ega teinud seda ka hilisematel aastakümnetel) ühtegi õigusakti, mis kohaldanuks N. Liidu vastavat seadusandlust Eestile. Purustati või muudeti kasutuskõlbmatuks teaduskonna aineiline baas: Ristiusu Arheoloogiamuuseum, Kristliku Antiikkunsti Kabinet, seminariraamatukogu. Pearaamatukogus määrati hävitamisele 70 000 köidet teoloogilist kirjandust. Lakkas olemast praktikabaas — ülikooli kirik. Praktiliselt langesid kõik teaduskonna õppejõud võimudepoolsete edasiste poliitiliste repressioonide ohvriks. 1941. a. jaanuaris arreteeriti prof. Hugo Bernhard Rahamägi, kevadel magistrid Johannes Hiimets ja Karl Tiit. Juuniküüditamisega viidi magister Kurt Saarse. Keegi neist ei pöördunud tagasi. 9. juulil 1941 hukkus julgeolekuväelaste käe läbi teoloogiakandidaadist õppejõud Jaak Varik. Lisagem, et paljusid usuteaduskonna õppejõude, kes polnud suutnud 1944. aastal saksa vägede taandudes Eestist pageda, ootas ees GULAGi vangipõlv, mõ-

nesid veelgi raskemad katsumused. Sama saatus tabas teaduskonna paljusid lõpetanuid ja üliõpilasi.

1940. aasta oktoobris kinnitatud ülikooli ajutine põhikiri ei jätnud enam ruumi traditsiooniliselt demokraatlikule elukorraldusele. See asendati nüüd administratiiv-käsunduslikuga, milles ülikooli nõukogu ja teaduskondade osa muudeti puhtvormiliseks, parteiorganisatsiooni otsused ja julgeolekuorganite salajased korraldused said rektoraadile kohustuslikena siduvateks. Viimased teostasid oma poliitikat väidetavalt klassiprintsiipidest, tegelikult subjektiivsetest arvamustest lähtudes. Nende realiseerimise tähtsateks kanaliteks said üliõpilaskontingendi valiku üle otsustav 3-liikmeline komisjon, kus rektori ja ametiühingute voliniku kõrval oli ametis EKP Keskkomitee esindaja ning 1941. aasta jaanuaris asutatud ülikooli kaadriorisakond. Selle tähtsaks funktsiooniks oli ülikooli "puhastamine mittesobivast sotsiaalsest elemendist". Õppejõudude poolelt tähendas see eelkõige rahvusliku teadlaskaadri kõrvaleheitmist. Nagu parteiorganisatsiooni nii sellegi institutsiooni silmis oli õppejõule antav poliitiline hinnang määravam professionaalsest tasemest ja mainest. Tulevaste repressioonide kartuses lahkusid ülikooli teenistusest 1940. aasta suvel paljud õppejõud, mitmed siirdusid "Hitleri kutset" kasutades Saksamaale. Lahkunute ja vallandatute asemel võeti tööle üle 70 õppejõu ning teadlase, enamasti olid need kõrgema kvalifikatsioonita või märkimisväärsema teadusproduktsoonita.

Erialainstituutide likvideerimine, kursusesüsteemi rakendamine õppetöö korralduses, kateedrite loomine, õppeplaanide ülekoormamine uute õppeainetega, kõigist õppetöövormidest osavõtu kohustuslikkus üliõpilastele, maailmavaatelse aspekti esiletõstmine ainuõpetuses — kõik need ja paljud teised meetmed pidid nivelleerima *alma materi* teiste N. Liidu internatsionaalsete provintsiülikoolidega ühetaoliseks "kõrgemaks õppeasutuseks". Ülikooli purustamises pidi olulist osa täitma ENSV valitsuse ja EK(b)P Keskkomitee poolt kavandatud Tartu Riikliku Meditsiiniinstituudi moodustamine senise arstiteaduskonna baasil. Ränka kahju tõi ülikoolile 1941. a. juuniküüditamine, mis riisus palju prominentseid õppejõude, tublisid üliõpilasi. Ellu jääda sai osaks neist vähestel.

Professorite Ants Piibu, Hugo Bernhard Rahamäe, Karl Sarali jt. saatus, mälestused taanduvate julgeolekuvägede metsikutest Tartu vanglas jm., eriti aga isiklikud kogemused nõukogude võimu intelligentsivaenulikust kõrgkooli poliitikast, mõjustasid õppejõudude, teenistujate ja üliõpilaste eluvalikuid sõja-aastail. Teiselt poolt mõjutasid neid äsjased kokkupuuted Saksa sõjaväevõimude ja Eesti Omavalitsuse asutuste ahtasse Prokrustese sāngi surutud hariduspoliitikaga.* Nähes ette stalinistliku vägivallarežiimi taas-

* Et viimast on üpris ulatuslikult käsitletud TRÜ 350. juubeliaastapäevale pühendatud "Tartu Ülikooli ajaloo" kolmandas köites (Tallinn 1982,

kehtestamise võimalust, lahkus 1944. aasta sõjasuvel Eestist palju kõrge teadusliku kvalifikatsiooni ja rahvusvahelise mainega ülikooli õppejõude-teadlasi, et jätkata oma tööd vabade maade kõrgkoolides ja teadusasutustes. Rida nimekaid teadlasi hukkus sõjatules või võõra mõõga läbi. Eriti karmi käega pündutas sõda üliõpilaskonda.

Ülikooli taaselustamise põhiraskus jäi rektor Hans Kruusi, tema lahkumise järel Alfred Koorti kanda. Märkinnisväärsed abi osutasid neile selles parteiorganisatsiooni tippjuht Nikolai Karotamm ja valitsusjuhi asetäitjad Nigol Andresen ning August Kress. Samal ajal varjutas ülesehitavat tööd ja halvas jaheda hingusena ülikooli elu stalinismist sugenev ühiskonna vaimse vaesustamise ideoloogia. Partei- ja riikliku poliitika tasandil väljendus see traditsiooniliselt vaenulikus suhtumises haridusse ja haritlastesse, ajaloolise kultuuripärandi mahatallamises ja asendamises massilise pseudokultuuriga, assimileerimisnõudlustes rahvuspoliitikas ning üldises vägivallas. Sõjajärgseil aastail tabasid ülikooli selle poliitika väljunditena järjepanu kommunistliku partei poolt inspireeritud kampaaniad, ideoloogia-alased otsused, nn. teaduslikud diskussioonid, eriti aga rahvusteaduste vastu suunatud meetmed.

Juba 30. oktoobril 1944 võttis ÜK(b)P Keskkomitee vastu otsuse "Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puuduste ja ülesannete kohta" (Otsus tehti Keskkomitee Orgbüroo koosolekul ja kinnitati seejärel Poliitbürool.) Selle otsuse keskseks nõudeks oli leppimatu võitlus eesti kodanlike natsionalistide kui saksa fašistlike okupantide käsilaste vastu. Süüdlaseks loetuna Saksa võimude kõigis siinsetes kuritegudes nõuti nende kiiret vastutusele võtmist. Siitprae juurduks EK(b)P igapäevasesse sõnapruuki mõiste "eesti kodanlik natsionalism." 30. oktoobri otsus oli arutusel EK(b)P Keskkomitee V pleenumil 2. detsembril 1944, kus ÜK(b)P Keskkomitee büroo juht Nikolai Šatalin innustas ja õpetas sinseid kommuniste agaramalt võitlema kodanlike natsionalistide vastu. Venemaa kogemustele toetudes abistasid teda Karl Paas ja Eduard Päll. Orgbüroo ja pleenumi otsused vallandasid esimese sõjajärgse repressioonide laine* rahvusliku haritlaskonna vastu. Ülikoolile tähendas see mitme õppejõu kõrvaletõrjumist, töötajate ja üliõpilaste arreteerimisi, piinarikkeid ülekuulamisi julgeolekuasutustes. Siis kaotas ülikool ühe prominentsema ajaloolase, üldajaloo ja NSV Liidu ajaloo kateedrite juhataja, ajaloo-keeleteaduskonna dekaani prof. Peeter Tarveli: aluseta süüdi mõistetuna hukkus ta vangistuses 1953. a. sügisel. Vaid juhus päästis rahvusvahelise mainega filoloogiprofessori, fon-

lk. 169–178), jäetakse see antud käsitlusest välja. Ometi ei tähenda see autori nõustumist osutatud käsitlusega tervikuna.

* Lähtudes teadusliku uurimistöö praegustest võimalustest ja eetilistest kaalutlustest, püütakse järgnevas põhiliselt vältida nende elavate inimeste nimesid, kes olid otseselt süüdi vaadeldavate repressioonide toimumises.

nougristika suurkuju Paul Ariste elu, kui julgeolekutöötajad püüdsid temalt vägivalla abil valetunnistusi saada.

Reeglina kiusati taga neid, kes olid oma õppeülesandeid täitnud ka Saksa okupatsiooni aegses ülikoolis või võeti neil aastail sinna tööle. Niisamuti said usaldamatus ja ametialane tagakiusamine osaks õppejõududele, kes naasid sõjapaost Lääne-Euroopa riikidest. Nende teaduskraade ja kutseid enamasti ei atesteeritud ümber, nende varasematest töödest otsiti ideoloogilisi ja poliitilisi vigu. Erilist "valvsust" ilmutati nende suhtes, kes Eesti Vabariigi aastail olid oma teadmisi täiendanud välisriikide teadusasutustes. Üks neist oli professor Gerhard Rooks, Tartu Ülikooli kohtuarsti instituudi juhataja aastail 1937–1944. Tema õppereisid ulatusid Prantsusmaale, Poolasse, Tšehhoslovakkiasse, Austriasse, Ungarisse, seejärel töötas ta kateedrijuhatajana Halle ülikoolis Saksamaal. Naasnud Tartusse, anti talle siin vaid vanemõpetaja koht [1]. Selle kampaania käigus hakati ülikoolist eemaldama Saksa armees olnud üliõpilasi. Tihti järgnesid sellele veelgi karmimad meetmed. Üheks repressiooniks osutus arstiteaduskonna farmaatsiaosakonna II kursuse üliõpilane Robert Nõgene. 1944. aastal totaalse mobilisatsiooniga Saksa väkke võetuna ei tulnud tal oma 3-kuulise teenistuse vältel kordagi relva kanda. Ometi arreteeriti ta 1945. a. jaanuaris ja saadeti 15-aastasele vabaduskaotusele. Kümne aasta pärast tuli ta tagasi ning suri peatselt füüsilise kurnatuse tõttu. Enamasti puudutasid arreteerimised ja väljasaatmised ka kannatanute perekonnaliikmeid, keda kaua jälitati, ülekuulamistele kutsuti, ähvardati, santazeeriti.

Repressioonide esimese laine aktsioonidel polnud arvestatavat teoreetilist põhjendust ja need tuginesid juhtkonna pragmaatilistele kaalutlustele. Peatselt leidis ka kohalikke teoreetikuid, kes püüdsid neile marksismi-leninismi abil põhjendusi leida. Kõige produktiivsemaks neist oli kahtlemata Gustav Naan. Tema kirjutised kuhjasid hulga põletusmaterjali peatsete märtrite tuleriitadele [2]. Koos 1940. aastate teise poole üleliidulise ideoloogilise purustuskampaaniaga — ÜK(b)P Keskkomitee kurikuulsate ideoloogiaotsuste ja teaduslike diskussioonidega — haakusid neis esitatud süüdistused ka ülikooliga. Neis esitatud kolm põhiülesannet — võitlus formalismi, kosmopolitismi ja Lääne mandunud kultuuri (s.o. ka teaduse) ees kuumardumise vastu — olid piisavaks eelduseks süüdistustele kodanlikus natsionalismis. Esinedes varieeruvalt nii vormis kui dünaamikas aitasid nad partei juhtkonnal käibele võtta üha uusi süüdistusvormeleid teaduse ja teadlaste vastu nn. teaduslike diskussioonide kampaanias. Õhkõhuke väline, teadust imiteeriv kattekile ei suutnud neis üritustes varjata kuritegeliku võimu peamist eesmärki — üldist kohtumõistmist parimate üle. Need olid mõeldud aretteklarimiseks õpetlastega, kes survest hoolimata ei võtnud omaks dogmatismi ja poliitilist voluntarismi, kelle looming ei piirdunud

vaid "nõukogude teaduse" kitsaste raamidega.

Partei ideoloogiaotsuseid lugedes, tema algatatud diskussioone jälgides mõisteti EK(b)P Keskkomitees, partei Tartu linnakomitees ja ülikooli organisatsioonis, et eelseisvad lahingud kodanliku natsionalismi vastu peetakse peatselt ja nendeks tuleb valmistuda. Paljud kommunistid, eriti nn. uued inimesed, kellel oli N. Venemaa poliitilise võitluse rikkalik kogemus ja kellele kõik sinne tundus võõrastav, ebatavaline ja kahtlusi ning umbusaldust sisendav, hakkasid kiiruga koguma kõikvõimalikke süüdistusi ka paljude Tartu Ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste vastu. Aga "uute inimeste" osakaal Eestimaa parteiorganisatsioonis kasvas kiiresti. Niisamuti oli see ülikooliski, mille parteiorganisatsioon oli saanud suure täienduse teistest liiduvabariikidest saabunud õppejõudude, teenistujate ja üliõpilaste näol.

Nii nende kui N. Liidust saabunud parteiaparaadi töötajate huvid ja mõtteviis tõusid ülikooli parteiorganisatsioonis esiplaanile 1948. aastal, mil EK(b)P Keskkomitee suunas siia parteisekretäriks senise tervishoiuministri asetäitja Pavel Kalju. Oli ju tal palju kogemusi nii Venemaa-aastatest kui 1940/41. aastast Eestist eesrindlike haritlaste vastu võitlemisel.

1948. a. detsembri algul kostis partei linnaorganisatsiooni konverentsil äge üleliiduliste ideoloogiaotsuste vaimus kriitika ülikooli parteiorganisatsiooni seniste sekretäride August Premeti ja Arkaadi Uiibo aadressil klassivõitluse alahindamise pärast. Konverents tegi parteiorganisatsioonile ülesandeks "vabastada TRÜ õppejõududest, kes ei taha või ei suuda kasvatada üliõpilasi". Nõuti, et ülikool vabaneks ühtlasi klassivõõrast ja -vaenulikust elemendist üliõpilaste seas. Kommuniste kutsuti tugevdama valvsust klassivaenlaste tegevuse suhtes ning võitlema apoliitilisuse, Lääne ees kummardumise, objektivismi ja formalismi vastu. Konverentsi teravnenud hoiakut ülikooli suhtes saab seletada põhiliselt uue parteisekretäri P. Kalju suure poliitilise agaruse ja väheste kompetentsusega ülikooli kui terviku osas.

Sama aasta detsembri lõpul peeti Tallinnas EK(b)P V kongress. N. Karotamme esitatud Keskkomitee aruandes sai ülikool veel kiitagi kriitika ja enesekriitika arendamise pärast. Selles seoses mainiti professoreid A. Koorti, V. Vaga ja H. Kruusi ning dotsent R. Kleisi. Küll aga soovitati, et parteiorganisatsioon arvestaks oma töös terava klassivõitluse olemasolu ja kodanliku natsionalismi ilminguid Eestis. Märksa teravam asjaolus esines aga Keskkomitee värske sekretär Johannes Käbin, kes nõudis ülikooli kommunistidelt võitluse tugevdamist antimarksistlike vaadetega, eriti aga kodanliku natsionalismiga, Lääne ees lõmitajatega [3].

Repressioonide teine laine on dateeritav aastatega 1946–1949 ja see toetus nende aastate ideoloogiaotsustele. 1946. aasta lõpul algas EK(b)P Keskkomitee inspireeritud ja organiseeritud vaenute-

gevus dotsent Valmar Adamsi — poeedi ja kirjaniku, TRÜ vene keele ja kirjanduse kateedri juhataja vastu. Keskkomitee oli justkui sunnitud reageerima tema enese ajalehtedes ilmunud laimuartiklitele V. Adamsi kohta [4]. Keskkomitee büroo poolt 11. oktoobril 1946 vastuvõetud otsus "Ideoloogilise töö puudustest TRÜ teaduslikus töös" oli aga laiemal kandepinnal ja jättis ruumi untele süüdistatavatele. Kohe kommenteeriti otsust ajakirjanduses [5]. V. Adams vallandati 15. oktoobrist. Oktoobri lõpul arutati otsust TRÜ õppejõudude üldkoosolekul, kus prorektor Harald Haberman ja linnakomitee sekretär Eduard Brandt seadsid Valmar Adamsi kõrval süüpinkide ideoloogiliste puudujääkide pärast professor Voldemar Vaga ja dotsent Villem Althoa nimed. Vastuvõetud otsuses lisandus neile veel Villem Ernits, keda süüdistati selles, nagu oleks ta ühel õppejõudude seminaril menševistlikult sõna võtnud. Süüdistatute kaitseks astus välja prorektor Karl Taev [6]. Kuid see sai süüdistuseks juba tema enda vastu. Kuigi V. Adamsi vastasesse võitluses kisti ka Leningradi teadlasi [7], jäi võitjate rõõm sedapuhku üürikeseks: tema võitlus oma õiguste eest lõppes vallandamiskäskkirja tühistamisega ministri poolt 3. juunil 1947. Nüüd sai temast vene kirjanduse kateedri juhataja kohusetäitja [8]. V. Adamsi vastane võitlus jõudis uude etappi 1948. a. lõpul ja algas taas ajaleheartiklist, milles ta kuulutati äärmuslaseks-dekadendiks. Süüdistatu katse oma vaateid selgitada suruti nüüd juba maha lahmiva kirjutisega, mis kandis E. Sääritsa, O. Uti ja K. Taevi allkirja [9]. 25. veebruaril 1949 toimunud TRÜ parteikoosolekul selgus, et kogu algatus tuli uult parteisekretärit Pavel Kaljult, kes oli EK(b)P V "kongressilt Adamsi asjus tuge saanud". Energiliselt lülitis nüüd kampaaniasse linnakomitee sekretär Valdar Leede [10]. Aprillis avaldas "Tartu Riiklik Ülikool" järjekordse laimukirja, kus V. Adamsi kõrval pandi põlu alla õppejõud K. Taev, V. Althoa ja aspirant A. Vinkel [11]. Ajaloo-keeleteaduskonna 1949/50. aastaaruandes kirjutas prodekaan E.-L. Mikkelsaar V. Adamsi arvele süüdistuse liberaalsuses, sest ta lubas kateedris töötada usklikel õppejõududel, vene dekadendi Igor Severjanini mõju all olemise jt. patte [12].

Järsult hoogustus võitlus tema vastu pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumit, kus teadlast laimasid paljud neist, kes polnud tema loomingut üal käes hoidnud. TRÜ eri- ja kaadriorakonna juhataja H. Kure ettepanekul vallandati V. Adams TRÜ teenistusest alates 1. detsembrist 1950. Selleks ajaks oli TRÜ raamatukogu erifondi juhataja Mihhail Sõštšikov kogunud tema vastu suure hulga loodetavalt kompromiteerivat materjali ja selle Moskva tarvis vene keelde tõlkinud. Ometi ei kinnitanud NSVL kõrgema hariduse minister rektori käskkirja kohe — selleks läks vaja teistkordset TRÜ rektori ja parteisekretäri taotlust, milles teatati, et vallandamine toimus vastavalt EK(b)P Keskkomitee sekretäri Aleksander Kelbergi

suulistele julitnööridele. Vallandamine kinnitati alates 6. jaanuarist 1951, samal päeval V. Adams arreteeriti. Talle määrati pikaajaline vabadusekaotuslik karistus, mis aga 1954. a. tühistati NSVL peaprokuröri protesti põhjal. 1955. a. ennistati ta tööle TRÜs. Korvumata jäi aga moraalne ja aineiline kahju, kaotatud oli loova töö aastad. Repressioonid ei piirdunud üksnes V. Adamsi kui perekonnapeaga: TRÜ teenistusest vallandati ka tema abikaasa H. Maiste-Aller [13].

Üleliidulise ministeeriumi nõuete kohaselt tuli kõik partei ideoloogiaotsused ja diskussioonide materjalid ülikoolis läbi arutada n.ö. kohalikus kontekstis. Praktikas tähendas see lakkamatuid ümberkorraldusi aineõpetuses, õppe-, teadus- ja kasvatustöö plaanides, suundades ja lõikudes. Niisuguste nõudmiste hulk kasvas järjepanu ja nende täitmist kontrolliti avalikult ning varjatult. Aastail 1947–1948 sõltusid nende, partei kontrolli all seisnud ettevõtmiste otsustused veel enamasti rektoraadi ja teaduskondade arvamusest ega toonud õppejõududele raskemaid poliitilisi süüdistusi. Pärast P. Kalju asumist parteisekretäri kohale olukord muutus ja mõnigi varasem otsus vaadati "kriitiliselt" üle.

Üheks kuid väldanud parteiürituseks oli bioloogiadiskussiooni järellainetus TRÜ-s. Kui 1948. a. septembris peetud aktiivikoosolekul ja teaduskondades ei läinud järeldused oluliselt kaugemale üksikute õpikute arvustamisest, siis 1949. a. märtsis, massiküüditamise eel ja järel peetud koosolekutel kohustas parteibüroo ise nimekaid bioloogiaprofessoreid August Vaga, Johannes Piiperit ja Liidia Poska-Teissi avalikult esinema T. Lössenko "uuenduste" kaitses. Bioloogiaosakonnas ja TRÜ-s tervikuna juhtis veismanaunistide-morganistide-mendelistide vastast kampaaniat üks "uutest inimestest", teaduskraadita vanemõpetaja Heinrich Kallas. Tema hakkas lõsenkismile teed rajama jõu meetodil. Kateedrite raamatukogudes viidi läbi põhjalik "antimitsuurinlike raamatute" hävitamine, revideeriti õppekavu ja täiendati neid Mitsurini, Lössenko ja Viljamsi vaadetega bioloogiale. Nüüd leiti ka süüdlasi: Liivia Laasimer-Loolaiu ökoloogia-alased tööd kuulutati ainult Lääne teadusele orienteerituks, teaduseks teaduse pärast (nende autor töötas siis Teaduste Akadeemias), järjest rohkem kostis kriitikat eespool mainitud bioloogiaprofessorite, eriti L. Poska-Teissi aadressil, valmistamaks pinda nende väljatõrjumisele ülikoolist [14]. Diskussiooni tõi suurt kahju mitte üksnes aineõpetuse sisule ja korraldusele, ta halvatas ja pidurdas kauaks teaduse enda arengut TRÜ asjaomastes teaduskondades ja kateedrites.

Hoolimata poliitiliselt kuuma õhkkonda kätketud rohketest ohutust ei minetanud paljud õppejõud teaduslikku ausust ega eksinud valitud kutsumuse vastu. Marksistlik-leninlikust metodoloogias ja stalinismist sündinud käibetõdesid eirates suutsid nad edastada õpetatava aine põhiväärtused ja -tõed. Selles seoses meenutatakse

sagedamini prof. L. Poska-Teissi matemaatika-loodusteaduskonnast ja dotsent Julius Madissoni ajaloo-keeleteaduskonnast.

1949. a. jaanuari lõpul algatas ÜK(b)P Keskkomitee "Pravda" veergudel kodanlik-esteeditsevate ja antipatriootlike teatrikriitikute paljastamise kampaania. Kohe liitus sellega EK(b)P propaganda-aparaat, kes avardas kriitikavälja praktiliselt kogu loomingulisele intelligentsile. Partei alustas ohjeldamatut nõiajahti kunsti-, kirjandus-, muusika- ja teatrikriitika ning -kriitikute vastu. Võimete ja oskuste kohaselt toetas seda TRÜ parteibüroo, korraldades päev pärast bio-loogiadiskussiooni lõpuüritust aulas sealsamas üleülikoolilise koosoleku, kus tule all olid juba ülikooli kirjanduskateedrid. Leidnud jõudu ÜK(b)P ajakirjandusvastasest otsusest ja laenanud formuleeringud Andrei Ždanovi kirikuulsast kõnест, asuti lõppu tegema formalismile, kosmopolitismile, objektivismile. Süüd jagati K. Taevile, A. Vinkelile, V. Adamsile ja V. Altkoale. "Eesti kirjanduse ajaloo" koostajana oli viimane koos dots. Eduard Laugastega veel enne seda sattunud kriitika alla keskajalehtedes "kodanluseaegsete kontseptsioonide", idealismi, formalismi ja objektivismi pärast [15]. Kampaania parteilisust kinnitas seegi, et aulakoosoleku ettekanne pidas EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Endel Jaanimägi. Tähelepanuta ei jäetud noori sulemehi. Üliõpilane Olaf Utt arvustas TRÜ häälekandjas kurjade sõnadega Lembe Ongo ja Ellen Hiobi loomingut. Neid jagus ka Hillar Palametsale, kes oli sõandanud kaitsta kaasüliõpilastest autoreid [16].

1949. aastal laiendas TRÜ parteiorganisatsioon oma poliitkasvatustliku tegevuse ülikooli kõigisse struktuuridesse. Selle tagajärjel tõrjuti karmilt välja akadeemilise elu tavad, karmistati iminestevahelised suhted, kõrgemaks printsipiks said klassivõitlus ja valvsus, vaenlaste äratundmine ja häbinärgistamine. Poliitiline umbusaldamine ja kahtlustamine sai väärustunud kõlbluse normiks ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonis, selle teenistusse püüti rakendada ka õppeprotsessi [17]. Ülikoolielu totaalise politiseerimise üheks tähtsamaks eesmärgiks pidasid TRÜ parteiorganisatsiooni suunama asunud Venemaa eestlased eesti üliõpilaste rahvustunde mahasurumist, rahvusliku mälu läbikriipsutamist kodanlikku natsionalismi langemise ähvarduste saatel. Venemaa kogemuse järgi lüüdasid nad kõrgelt kärrarikaid poliitilisi kampaaniaid, sõnashow'sid, truudusevandeid, revolutsioonile, rahvaste julile ja suurele tüürimehele.

1949. a. talvel ja kevadel oli üheks selliseks kommunistliku kasvatuse küsimustele pühendatud konverents. Jaanuarist aprillini täitsid seda raamüritust arvukad alakonverentsid, loengud ja kõnekoosolekud TRÜ kõigis struktuurilülides. Koostati ja muudeti kõigile üliõpilastele lugemiskohustuslikuks vastav literatuuriprogramm, mille omandamist kontrolliti. Üliõpilasi sunniti rääkima kolavaid

sõnu ajal, mil nende muremõtted olid nende omaste juures, kelle saatust otsustati sündkollektiviseerimise ja massiküüditamise vapustustes. Neid õhutati "printsipiaalsetele" ülesastumistele idealismi kammitsais õppejõudude ja vaenlase keelt kõnelevate õpingukaaslaste vastu. Eeskujul selleks andsid kommunistidest õppejõud ja üliõpilased (Johannes Feldbach ja Raimond Auling). Neil üritustel heldelt jagatud kodanliku natsionalisti tiitel määras kiiresti mõne üliõpilase edasise saatuse [18].

Ilmselt parteibüroo algatusel püüti sel talvel kehtestada ka administratsiooni poolset järelevalvet üliõpilaste üle. Dekanaate sunniti koguma kursus- ja rühmajuhendajate kaudu regulaarselt informatsiooni üliõpilaste käitumise, kalduvuste ja harjumuste kohta. Küllap vajasis seda teaduskondade parteigrupid ja TRÜ parteibüroo. Ei saa öelda, et niisuguseid ülesandeid oleks agaralt täidetud.

Huvi üliõpilaskonna vastu oli tärnanud ja süvenenud julgeolekuorganites ja nende õhutusel kohalikes täitevkomiteedes. Eriti ilmnas see 1949. a. märtsiküüditamise päevil. Mõni päev enne küüditamist analüüsis TRÜ parteibüroo üliõpilaskonna sotsiaalsed koosseisu ja määratles maakondadest saadud andmete põhjal kula-kuperedest pärit üliõpilased. Suur statistiline diapaseon võimaldas väita, et julgeolekuorganitel puudus veel kõigi maakondade kohta täielik ülevaade [19]. Rektoraat ei kiirustanud küüditatud üliõpilaste eksmatrikuleerimisega. 20. aprillil signeeritud käskkiri sisaldas 54 nime [20]. Motiiviks oli õppetööle mitteilmumine. Samal põhjusel eksmatrikuleeriti 11., 24. mail ja hiljemgi. Ometi õnnestus mõnel eksmatrikuleeritud varjuda küüditamise eest, ülikool aga ei takistanud neil õpingute jätkamist. Kui nad suutsid oma ülikoolist eemalolekut tõestada arstitõenditega, siis ennistas rektor nad üliõpilaseks [21]. Selliseid otsuseid tehes toetus prof Alfred Koort EK(b)P Keskkomitee esimese sekretäri Nikolai Karotamme julgust sisendanud pikemale sõnavõtule, millega viimane astus üles TRÜ aulas 9. aprillil 1949 peetud kommunistliku kasvatusse konverentsi plenaaristungil. Küll põhjustas sama esinemine viimasele teravaid süüdistusi EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumil [22].

1949. a. märtsi lõpul tehti kokkuvõtted ülikooli õppejõudude atesteerimisest. Atesteerimise peakomisjon luges 524 õppejõust ülikoolile sobimatuks 11. Poliitilised süüdistused puudutasid õigus- ja metsamajandusteaduskonna õppejõude. Juristidest heideti kõrvale vanemõpetaja Rudolf Jaska ja Johan Tohvert ning assistent Aino Kureniit, metsandusteaduskonnast vanemõpetaja Henn Kuvasto [23].

1949. a. kevadel korraldati ministeeriumi nõudel ja parteibüroo eestvõttel eesrindliku vene ja nõukogude teaduse propaganda kõikehaarav kampaania. Kõige enam politiseeritult kulges see matemaatika-loodusteaduskonnas, kus parteigruppi juhtis ühiskon-

nateadlane Valentin Matin [24]. Sama aasta mais karmistati õppejõudude varasema loomingu enesekriitilise ümbervaatamise nõudeid ja võeti osa formalismi- ning kosmopolitismivastasest kampaaniast. Ajaloo-keeleteaduskonnas nõuti õppejõud Villem Ernitsa vallandamist, kes oli üle hinnanud poola mõjusid ukraina kirjandusele ja ilmutanud loidust Nikolai Marri keeleõpetuse juurutamisel [25]. Juuni lõpul andis parteibüroo samas teaduskonnas äsja prodekaaniks määratud kommunist Enno-Lembit Mikkelsaare vahendusel näitliku õppetunni, kuidas ellu viia ideoloogiaotsused ja arendada bolševistlikku kriitikat. Vastava koosoleku resolutsioon esitas süüdistusi teaduskonna õppejõudude põhikaadrist 15 õppejõule, mõnele (V. Vaga, J. Madisson, J. Konks, V. Adams) mitmes punktis. Mitmed siin esitatud süüdistused esinesid võimendatult tulevastes poliitilistes kampaaniates [26]. Juuli algul andis parteibüroo ise järgmise õppetunni, nüüd õigusteaduskonnale seal tehtava õppe- ja teadustöö ideelis-poliitilist taset analüüsides. Partei linnakomitee sekretär V. Leede, TRÜ parteisekretär P. Kalju ja teaduskonna parteigrupi organisaaator üliõpilane R. Auling esitasid mitmele õppejõule juba selgepiirilisel poliitilisi süüdistusi ja nõudsid nende kõrvaldamist TRÜ-st. Niisamuti manitseti valvusele kodanliku natsionalismi avalduste suhtes ja peeti vajalikuks puhastada risustatud üliõpilaskond kulaklikest elementidest, Saksa sõjaväes teeninuid jne. [27].

Sama 1949. aasta kevadel hakkas partei linnakomitee koguna süüdistusmaterjali nimekate õppejõudude ja teadlaste kohta ka väljastpoolt ülikooli — Teaduste Akadeemia instituutidest, kus mitu neist töötas. Ideoloogiaotsuste põhjal süüdistati ajaloolastest Hans Kruusi, Harri Moorat, Voldemar Vagat, Richard Kleisi jt. Sellist materjali varuti eelseisvaks võitluseks Teaduste Akadeemia juhtkonna enda vastu ning rahvuskaadri väljatõrjumiseks ülikoolist. Analoo-giline kampaania suunati Kirjanike Liidu Tartu Osakonna ja linna suuremate haiglate juhtivkoosseisu kuulunute vastu, kes ühtlasi töötasid TRÜ õppejõududena.

Niisugust teavet vajas ka brigaad, mis sel kevadel Tartus viibis ja valmistas ette ülikooli küsimust EK(b)P Keskkomitee bürool arutamiseks. Viimane toimus 17. augustil 1949. Kuigi negatiivset materjali laekus palju, võib vastuvõetud otsust lugeda üsnagi heaks, paiguti otse konstruktiivseks. Ilmselt seletub see Keskkomitee I sekretäri N. Karotamme respektiivse suhtumisega ülikooli, mitte aga tema ametkonna heatahtlikkusega. Kuigi otsuses maksti lõivu aktuaalsele poliitilisele fraseoloogiale, jäid tema keskseks elementiks õppe- ja kasvatusküsimused ning teadustöö ülikoolis. Puudusi oli leitud igas teaduskonnas ja nende kõrvaldamist nagu ka ideoloogiaotsustest tuleneva juurutamist ülikooli ellu käsitleti kui pikemale ajavahele kavandatud programmi [28].

Ometi suurendas seegi otsus ülikooli sisepeingeid, mida mõned

parteifunktsionäärid kunstlikult veelgi õhutasid seoses suurte ümberkorraldustega TRÜ struktuuris. Viimased võimaldasid vabaneda õppejõududest, kelle minevikust julgeolekuorganid (TRÜ kaadriosakonna vahendusel) olid välja lugenud teaduslikke komandeeringuid välismaale, teiste riikide kõrgkoolide auliikmeks valimist, töötamist Saksa okupatsiooni aegses ülikoolis vms. Terve hulk selliseid kateedrite likvideerimisi või ühendamisi võeti ette arstiteaduskonnas alates sügissemestri algusest [29]. Töölejäamise tähtsaks eelduseks luges parteibüroo seda, kuivõrd karmilt ja põhjalikult õppejõud olid oma senist loomingut kriitiliselt ümber hinnanud.

Keskkomitee otsuse läbiarutamine TRÜ parteialgorganisatsiooni üldkoosolekul 9. septembril 1949 kulges juba üpris käremeelses õhkonnas, mida omakorda kuumendasid TRÜ parteibüroo poolset ettevalmistused. Kommunistid R. Auling, E.-L. Mikkelsaar, J. Nõu, J. Feldbach, A. Feldmann, V. Arhangelski, W. Herzen, V. Ritslaid ja E. Salumaa, Keskkomitee esindaja E. Jaanimägi, eriti aga linna-komitee sekretär V. Leede seostasid poliitiliste suundistustega kümnete TRÜ õppejõudude, ametnike ja üliõpilaste nimesid. Kaks viimast nõudsid, et ülikooli kommunistid asuksid viibimata otsustavalt võitlema kodanliku natsionalismiga ja tegema seda süstemaatiliselt. V. Leede kutsus ülikooli soovimata elementidest puhastama võimalikult kiiresti, vallandatud kodanlikud natsionalistid aga saata "soid kuivatama". Otsus kohustas rektorit komplekteerima kaadriosakond kontrollitud ja sobivate töötajatega, sest senine kaadriülem polnud julgeolekuorganite ja mõne parteitöötaja meelest enam usaldusväärne. Kaadriosakond pidi koos teaduskonna parteigruppidega esitama parteibüroole 2 nädala jooksul personaalsed ettepanekud "ülikooli puhastamiseks nõukogudevastaselt meelestatud professoritest ja õppejõududest, aspirantidest ja üliõpilastest, kes on pärit kulaku- ja kaupmeeste ning ettevõtjate peredest, samuti saksa armees teeninud isikutest" [30]. Sedasama kaadriosakonna ja parteibüroode ühistegevust kasutati süstemaatiliselt ka järgnevate aastate purustusaktisioonides. Koosolekul kinnitatud ürituste plaan nägi ette dekaanatide puhastamise juhtivtöötajatest, kes juurutavad kodanlikku natsionalismi või kultiveerivad korporantide tavasid. Praktikast sai sellest alguse seniste dekaanide ja prodekaanide väljavahetamise üldkampaania. TRÜst vallandatavad õppejõud tuli asendada usaldusväärsetega. Uue kaadri reserv pidi kujundatama valitud õppejõudude suunamisega täiendusõpetusele Leningradi, Moskvasse jm. Ühtlasi määratleti selleks vastavad arvutajad. Õppeprotsessi aluskriteeriumiks määrati tema ideologiseeritus ja politiseeritus. Ühiskondlikes organisatsioonides plaanilisele alusele seatud poliitkasvatustöö pidi ümbritsema üliõpilasi kõikjal ka väljaspool õppetööd.

23. septembril 1949 arutas seda otsust TRÜ õppejõudude üldkoosolek. Siin kohustati kõiki õppejõude osalema üliõpilaste kom-

munistlikus kasvatamises ja muudeti nad vastutavaks selle tulemuste eest. Formalism, objektivism ja kodanlik natsionalism mõisteti hukka kui igandid. Ühel või teisel määral ühendati nendega professorite Elmar Ilusa, Albert Valdese, Konstantin Ramuli, Valter Hiie, Harri Moora, dotsentide Leo Leesmendi, Julius Madissoni, Rudolf Kenkmaa, Richard Kleisi, Aleksander Elango ja Andres Pärli nimed.

Oluline osa 18. augusti otsust käsitletud parteikoosoleku ürituste plaanist täideti, ehkki mõningase hilineumisega. Selle käigus haaras TRÜ parteibüroo kogu võimu ülikoolis enda kätte, tema juhid ja gasid rektorile korraldusi kõigis küsimustes, eriti aga kaadri kohta. Parteibüroo ja gruppide, samuti nende näpunäitel tegutsenud komisomoli tegevus tõi kateedritesse ja üliõpilasrühmadesse hirmu, eba-kindluse, enesesse tõmbumise ning umbusalduse. Kahjuks kaasnesid sellega pahatihti salakachused, laim, vale. Tuli ette truualamlust või selle teesklemist, lipitsenist nende ees, kellest võis sõltuda omaenda kõikumalöönud positsioonide kindlustamine. Teiselt poolt käivitus ka ülikooli enda enesekaitsemehhanism: seatud ülesandeid püüti täita võimalikult õigeaegselt, kuid võimalikult formaalselt. Sellestki väljendus püüe säilitada seniolematutes tingimustes Eestile ühte tema peamist vara — teadlaskaadrit. Nõnda saab seletada mõndagi näivseteemalist kõnekoosolekut või kirjatükki noil aastail.

Parteioorganisatsiooni otsust täites vaheldus või kattus üksteisega sel sügisel mitu massikampaaniat. Nii korraldati TRÜ kõigil struktuuritasanditel hulk kõnekoosolekuid ja konverentse, mis pidid rõhutama vene ja nõukogude teaduse prioriteete ning pisendama või maha kriipsutama Lääne teaduse mainet. Kampaania raamürituseks oli detsembris peetud vastavasisuline teaduskonverents. Nende ettevõtmiste läbi sai kannatada mõnegi prominentse teadlase nimi, keda oli sunnitud üles astuma suu- või kirjasõnas kätteantud teemal. Sedasama juhtus ka J. Stalini 70. sünnipäeva üleülikoolilise tähistamise ajal, vene keele õpetamise parandamise kampaanias jm. Kõigist neist ettevõtmistest osutus sel sügisel vististi kõige valulisemaks nn. patukahetuskampaania. Parteiorganisatsiooni nõudel tegi TRÜ Nõukogu sel suvel kõigile õppejõududele kohustuslikuks avalikkuse ees ise kriitiliselt, marksismi-leninismi alusel analüüsida nõukogudeeelsel perioodil ilmunud teaduslikku loomingut ning publitsistlikke esinemisi. Sel otstarbel korraldatud koosolekutel astusid teadlaste vastu ždanovliku fraseoloogiaga relvastatud, partei poliitikat ja maailmavaadet kaitsvad “uued inimesed” ja üliõpilastest parteifunktsionäärid. Otse küüniliselt kulges see kampaania õigusteaduskonnas, kus mõne õppejõu üle lausa irvitati, mitmeid laimati. Väga palju teravusi öeldi vanematele õppejõududele neil koosolekutel ka ajaloo-keeleteaduskonnas. Neis teaduskondades sunniti õppejõude, kelle ülesastumisi ei peetud piisavalt enesekriitilisteks, korduvatele ülesastumistele (Leo Leesment, Johannes Silvet jt.). Kontrollimatu

kõikelubav suhtumine õppejõududesse sai sel ajal mitmele üliõpilaskommunistile parteilisuse kaitsva sildi all kõlbeliseks normiks ja käitumistavaks. EK(b)P Keskkomitee oli oma otsuses maininud ülikooli õppejõudude tagasihoidlikke teadusi marksismi-leninismi teoorias. Sellest puudusest ülesaamiseks seadis parteialgorganisatsioon sisse üpris pedantselt korraldatud poliitõppuste süsteemi. Seda õppust kontrollisid nii parteigrupid kui büroo. Õppejõududel nõuti koguni kirjalikke aruandeid selle kohta, milliseid "klassikute" teoseid nad olid lugenud, millistest väljaannetest, millistelt lehekülgedelt. Järjest suurema tähtsuse omandas selles süsteemis partei linnakomitee juures tegutsenud marksismi-leninismi õhtuülikool. Poliitõppus kehtestati ka komsomoliorganisatsioonis, viimase parteilist juhtimist kindlustati kommunist Heinrich Tiido suunamisega komitee sekretäri ametikohale.

Partei otsust täites vallandati TRÜ eri- ja kaadriosakonna juhataja kohalt liberaalseks kuulutatud Jenny Nõu, tema kohale astus arvates 1. novembrist 1949 Helene Kurg. Nüüd võeti koos parteibüroo ja linnakomitee juhtidega täitmisele partei otsuse see osa, mis nõudis õppejõudude ja üliõpilaste koosseisu puhastamist Nõukogudevaenulikult meelestatud, sobimatu päritolu või ebasoodsate ankeediantmetega inimestest. Nüüd hakati inimesi hindama mitte nende töö tulemuste, vaid toimikute järgi. Aga just nendes vajus tõde sel "klassivaenlaste urgitsuste vastu võitlemise" ajastul salakaebuste, valde ja pooltõdede vahele. Partei õpetas, et vaenlased tuli leida ja nad ka leiti. Ühena esimestest jäi uue ülema vaatevälja kehakultuuriteaduskonna kaader. Läbi kontrolliti mitte üksnes õppejõudude, vaid ka tehniliste töötajate ja abi-õppepersonaliga ankeetandmed ning leiti mitu inimest, kes olid totaalse mobilisatsiooni tulemusena viibinud lühemat aega Saksa sõjaväes või neil oli poliitiliselt ebasobivaid sugulasi. Lõppeval aastal kontrollis teaduskonda 9 brigaadi. Küsimus kuulutati poliitiliseks ja viidi üle partei linnakomiteesse. 2. märtsil 1950. a. istungil tehti otsus, kus rektoraati ja kaadriülem H. Kurge kohustati isiklikult puhastama kehakultuuriteaduskonda klassivaenulikest elementidest. Nendeks loeti: vanemõpetajad Hugo Pauskar, Olaf Topman, Oleg Tõnsuaadu, Eve Uemaa, Heino Tidriksaar, Uno Sahva, laborant E. Hurt ja vanempreparaator Helju Vissel. Õppejõududele lisati veel Aksel Tiik ja Aleksander Rünk. Prodekaan Erich Mõtlik otsustati viia madalamale kohale, kateedrijuhatajad Erich Lukin ja Peeter Paris aga vabastada. Dekaan Fred Kudu sai noomituse ebarahuldava kaadripoliitika pärast [31]. Selle otsuse realiseerimine laastas väikese, alles kujunemisjärgus teaduskonna, jättis ta ilma kogenud õppejõududest ja võimekatest teadustöötajatest.

Sügissemestril jätkusid TRÜs suured struktuurimuutused, mis tõid palju kahju rahvusteadustele: likvideeriti Eesti ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo kateedrid, arheoloogia muuseum ja mitmeid teisi

allasutusi. Nende varad jagati Teaduste Akadeemia allasutustele, suurelt osalt viidi nad Tartust eemale, osalt hävitati. Rahvusteaduste teabebaas sulgus noorte ees. Ümberkorraldustes tehtud kaadriavalikul langetati otsus enamasti madala kvalifikatsiooni ja vähesema ettevalmistusega, võimaluse korral aga teistest liiduvabariikidest tulnud inimeste kasuks.

Toimuvat mõistes lahkus sel semestril palju nimekaid teadlasi juhtivatelt ametikohtadelt omal algatusel. Mitmele oli seda soovitanud administratsiooni üks või teine töötaja. Nii astusid tagasi prorektorid H. Haberman ja K. Taev. Õigusteaduskonnas loobusid kateedri juhatamisest professorid J. Vaabel ja E. Ilus, ajaloo-keeleteaduskonnas dotsent Richard Kleis, dekaani kohalt lahkusid ajaloo-keeleteaduskonna professor Harri Moora, arstiteaduskonna professor Albert Valdes, põllumajandusteaduskonna dekaani kohusetäitjaks olnud professor Osvald Hallik.

Rida teadlasi vallandati, teadmata kelle algatusel, nende hulgas arstiteaduskonna hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja Hans Sõber. Mõni sunniti lahkuma ähvarduste ja santaaziga. Nõnda juhtus loomaarstiteaduskonnas veisehaiguste ja hobusekasvatuse kateedri dotsendi Valdar Parvega, kogenud praktiku ja mainekama spetsialistiga oma erialal, kellel parasjagu oli valminud doktoritöö. Uued juhtivad töötajad kinnitas ametisse EK(b)P Tartu Linnakomitee, mille büroode päevakordades 1949. aasta lõpul — 1950. aastal seisid need küsimused järjepanu. Kaadriprobleeme oma kätte keskendades hakkas TRÜ parteibüroo jagamatult otsustama aspirantuuri üle, kandes selle tööloogi puudujäägid rektori enese miinuskontosse.

Ülikoolivaenuliku parteipoliitika teine laine, mis tipnes Keskkomitee 17. augusti otsusega, polnud veel vaibumise märke näidanud, kui selle kohale oli asumas ähvardavalt jõudu koguv kolmas. See andis end tunda juba 1949. a. lõpukuudel EK(b)P erinevate tasan-dite parteiüritustel, kus sinise juhtkonna vastane, valdavalt "uutest inimestest" koosnev opositsioon asus rahvuslikule intelligentsile otsest sõda kuulutama. Keskkomitee büroo ja ENSV valitsuse peasüüd nähti nende "liialt liberaalitsevas", kodanlikku natsionalismi mahitavas haridus-, teadus- ja kultuuripoliitikas, Eesti Vabariigi aegse kaadri kaitsmises. Opositsiooni põhijõud koosnesid Keskkomitee enda, linnade ja maakondade partei- ning nõukogude aparaadi töötajatest, destruktivistest elementidest ühiskonnas ja parteis. Nad oskasid ära kasutada N. Karotamme ja tema meeskonna üha süvenevat vastasseisu Moskva juhtkonna poliitikaga majandus-, kultuuri-, rahvus- ja kaadriküsimuses. Nad püüdsid oma tegevuse ajastada Leningradi kohtuasjaga, võimaldamaks laiendada selle geograafiat ning rajasid lootuse J. Stalini repressioonidejanusele loomusele. Nende ootused rajasid Moskva abile ja neil oli õigus. 1950. aastate alguse poliitiliste bataaliate tallermaaks muudeti loomeliidud, koolid, kõrgkoolid,

teadusasutused, kunstitemplid.

1949. a. lõpul tuli Eestisse Moskva julgeolekuameti brigaad, mis valmistas pinna järgnevatel sündmustel. (Tenia võttis kohalt maha ka selle ametkonna senise sefi Boris Kuumi). Aastavahetusel tegutses Eestis juba ÜK(b)P Keskkomitee suurearvuline brigaad, valmistamaks ette EK(b)P juhtkonna küsimust Poliitbürool (selle eel aga orgbürool). Sel ajal väljus olukorra kontroll N. Karotamme ja tema meeskonna pädevusest ja algasid julgeolekuorganite inspireeritud repressioonid kunsti ja teaduse tippjuhtide vastu. Neist paljusid aktsepteeris jalge alt pinna kaotanud EK(b)P Keskkomitee büroo. Nii sündis 1950. a. jaanuaris tema otsus TRÜ esimese sõjajärgse rektori Hans Kruusi vallandamisest Teaduste Akadeemia presidendi kohalt süüdistatuna kodanlikus natsionalismis. [32]. Temale esitatud süüdistuskokkuvõttes olid TRÜst R. Kleisi, V. Vaga, H. Moora, E. Laugaste ja A. Nurga nimed. H. Kruusi vallandamise puhul ENSV välisministri ametist Moskvasse saadetud V. Kuusiku allkirjaga Keskkomitee öiendis lisandub veel süüdistus Tü professori Ants Piibu töölejätmises TRÜsse 1940. aastal [33]. 1. märtsil 1950 heitis Keskkomitee büroo H. Kruusi parteist välja [34].*

Akadeemia juhtkonnale esitatud süüdistused püüdsid diskrediteerida paljusid TRÜ teadlasi ja andsid hoogu ülikooli parteiorganisatsiooni juhtkonnale (seoses Pavel Kalju valimisega Tartu linna-komitee sekretäriks 1950. a. veebruaris sai siin tegelikult juhiks büroo sekretäri asetäitja, meditsiinipolkovnik Andrei Vill, kes eelmisel aastal oli juba näidanud oma bolševistlikku printsiipaalsust arstiteaduskonnas). Niisamuti innustasid teda linnakomitee otsused 10. veebruaril ja 2. märtsil 1950 akadeemia siinsete instituutide kohta, sest mõlemad sidusid negatiivselt paljusid ülikooli teadlasi.

Kolmanda laine algusest tunnistas agressiivne laimukampaania Eesti keskajalehtedes ja -ajakirjades TRÜ teadlaste vastu 1950. a. algul, kehakultuuriteaduskonna laastamistöö lõpuleviimine 20. märtsil 1950, kaadriosakonnas alustatud juurdlus põllumajandus- ja veterinaariateaduskonna õppejõudude vastu (1950. a. nimetati loomaars-titeaduskond ümber veterinaariateaduskonnaks — L.R.), paljude teadlaste avalik laimamine. Teiselt poolt teatas sellest äsja TRÜse suunatud biokeemiaprofessor Eduard Martinsoni ambitsiooni-kas venekeskne aktiviteet, millest võrsus suur hulk šovinistlikke, assimitatsioonipoliitikale suunatud impeeriumimeelseid ettevõtmisi. Teadusprorektori ametisse määratuna oli sellel, oma erialal tuntud teadlasel ometi nii rahvuskeskse kui ka läänemaailma teaduse vastase administraatori ebapopulaarne, talle endale traagiliselt lõppenud roll.

* Hans Kruusi tagakiusamist EK(b)P Keskkomitee poolt on lähemalt käsitletud 1990. a. detsembris toimunud ajalookonverentsil, mistõttu neil küsimustel siinkohal ei peatuta.

Selle repressioonidelaine keskseks sündmuseks oli EK(b)P Kesk-komitee VIII pleenum, mis peeti 24.–26. märtsini 1950. a. Üksnes selle kõnetoolist esitati süüdistusi kodanlikus natsionalismis või selle mahitamises 13 TRÜ õppejõule: professoritele Artur Linkbergile, Ferdinand Lajale, Artur Luhale, Harri Moorale, Voldemar Vadile, Albert Valdesele, Alfred Koortile, dotsentidele Valmar Adamsile, Richard Kleisile, Hillar Randalule, Villem Altkoale, vanemõpetajatele Heinrich Rinkile ja Viktor Hionile. Poliitilisi süüdistusi esitati üliõpilastele Ain Kaalepile ja Lembe Öngole. Otsusesse kirjutati R. Kleisi, F. Laja ja V. Hioni nimed. Õppejõude kritiseerinud 13-st kommunistist olid 8 parteiaparaadi töötajad [35].

Oluline osa pleenumit ja selle järelmaid puudutavast teabest ning paljud järeldused on perioodika vahendusel üldsuseni jõudnud [36]. Seetõttu osutagem järgnevas veel vaid mõnele fakteile.

15.–17. aprillil 1950 toimunud 'Tartu linna' parteiaktiivil kujunes ülikooli laimamine EK(b)P senise juhtkonna mustamise kõrval keskseks teemaks. V. Leede ettekandes, parteitöötajate D. Brainose ja A. Gaisleri sõnavõttudes, õppejõudude E.-L. Mikkelisaare, E. Martinsoni, V. Arhangeliski, eriti aga polkovnikute A. Villi ja A. Feldmanni esinemistes jagati süüdistatud kodanlikeks natsionalistideks ja nende mahitajateks. Aktiivi resolutsioon süüdistas põhjendamatuult ja absurdelt ligi 20 Tartu haritlast. Siin loeti üles juba töölt kõrvaldatud kodanlikud natsionalistid Richard Kleis, Harri Moora, Albert Valdes, Artur Linkberg, Anton Starkopf ja seni veel töötanud Ain Nurk, Ilmar Rebane, Aleksander Paskov, Alfred Hirv, Eerik Jaanvärk, Ado Vabbe, Aleksander Vardi, Villem Tomingas. Parteisse pugenud vaenuliku elemendina või kodanlike natsionalistide vangisattunud kommunistidena loeti üles Alice Haberman, Harald Haberman, Arkaadi Uibo ja Karl Taev [37]. Esimeses seoses kostsid sõnavõttudes veel Hans Kruusi, Voldemar Üpruse ja Ferdinand Laja nimed, teises seoses mainiti Alfred Koorti nime.

P. Kalju ettekandes ja 30 kommunisti sõnavõttudes võimendusiid need süüdistused TRÜ parteiaktiivi kinnisel koosolekul 25.–27. aprillil 1950. Teravasõnalisest, enamasti jöhrkatoonilistest süüdistuskönedes suurendati linnaaktiivil hukkamöistetute hulka mitmekordselt. Venemaa 1937.–1938. aasta protsesside vaimus töusid rünnakule "uued inimesed". Mõne sõnavöttu pole isegi võimalik lähemalt refererida. Nii oli professor E. Martinsoni esinemine üksainus raevutuly, katkematu vihalaviin kõige ja kõigi vastu. Tema avaldas ka "müte" "konstruktiivse programmi": "Me ei vöi siit enne lahkuda, kui oleme saanud juhtimise oma kätte!" [38]. Koosolek esitas süüdistusi 30 öppejõule ja jaotas need viide raskusastmesse: 1) kodanlikud natsionalistid, 2) kodanlike natsionalistide mõttekaaslasted ja nende kaitsealused, 3) kodanlike natsionalistide mõjualused, 4) kulaklik-natsionalistlik element, 5) madala kvaliteediga öppejõud [39]. Ei

need nimed on publitseeritud "Tartu Ülikooli ajaloo küsimuste" XXII väljaande esimeses köites, me ei korda neid enam siinkohal. Nõndasamuti ei korda me sealsamas avaldatud ülikooli töötajate nimesid, kelle kohta TRÜ parteibüroo langetas oma põhjendamatud, taunivad otsused 20. mail 1950. a. [40]. Nüüd oli süüdistatute arv kasvanud juba 45-le. Meenutame vaid, et büroo liikmetest viibisid kohal Andrei Vill, Elmar Raag ja L. Raudsepp. Juurde olid kutsutud rektoraadist Alfred Koort ja Richard Antons, Ilo Sildmäe partei linnakomiteest, N. Belozeroov NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi komisjonist. Ettekande tegi kaadriülem Helene Kurg, kes ühtlasi esitas "abinõud kaadri risustatuse likvideerimiseks". Milles nende inimeste süü seisnes, sellest läheb otsus vaikides mööda. Küll aga võib seda oletada nende õppejõudude isiklike toimikute põhjal, mis sisaldavad rohkeid jälgi kaadriosakonna ja parteiorganisatsiooni esindajate "sinistest pliiatsitest".

Neid partei otsuseid, mis määrasid ära kümnete õppejõudude saatuse, hakati ka kohe täitma. Poliitiliste vallandamiste kampaania vältas ülikoolis ligikaudu poolteist aastat. Siis tegi sellele lõpu TRÜ uus rektor Feodor Klement, kes ülikooli parteiüldsuse ees määratles resoluutselt eri- ja kaadriosakonna pädevuse õppejõudude töölevõtmisel või vallandamisel [41].

Seni ohutas aga kodanlike natsionalistide vastast võitlust partei Tartu Linnakomitee ja TRÜ algorganisatsiooni büroo. Ometi ei realiseerunud partei otsused alati ja kõiges nõnda kui kavandatud; oli neid, kes jäid edasi töötama oma endisel kohal ja ka vallandatute ees ei sulgunud ülikooli ukSED alatiseks. Seda, et otsust visalt täideti, märkisid nii linnakomitee kui ülikooli parteibüroo pärast olukorra kontrollimist 1950. aasta lõpul. Mõlemad ilmutasid rahulolematust sellega, et TRÜs töötasid ikka veel professorid Albert Valdes, Elmar Ilus, Gerhard Rooks ja dotsent Hillar Randalu. Vallandatute hulk oli aga juba märksa suurem 20. mail kavandatud. Olukorda kontrollis ka EK(b)P Keskkomitee. Selle asutuse osakonnajuhataja asetäitja A. Buratsenko koostas juhtkonnale 10. märtsil 1951 öien-di, kus muuhulgas seisab, et vähem kui aastaga, mis pleenumist oli möödunud, vabastati kõrgkoolidest 126 õppejõudu, neist TRÜst 76 [42]. Ent seegi polnud piiriks. TRÜ rektori käskkirjade raamatud annavad teada, et 1949. aastal ja 1950. a. esimese kolme kuuga vabastati ülikooli teenistusest või viidi teenistusedelil allapoole ligi sada õppejõudu ja abipersonali kuulunud töötajat. Siia mahtus juhtivkaadri põhiosa vabastamine, samuti kehakultuuri- ja metsandusteaduskonnas toime pandud laastamistöõ. Enamik vabastatuist pidi oma töökoha loovutama poliitilistel põhjustel. Alates 1950. a. märtsipleenumist kuni 1951. a. lõpuni on käskkirjadesse kantud üle kahesaja TRÜ töötaja nimed, keda tabas sama või veelgi kurjem saatus. Arvuliselt kannatas kõige rohkem arstiteaduskond, kus val-

landatute seas oli praktiliselt kogu Eesti Vabariigi aegne professor. Suhteliselt rängad olid mitme väikese teaduskonna kaotused. Nii oli õigusteaduskonnas 1950. a. lõpul vaid 13 õppejõudu, neist 1 professor ja 3 dotsenti [43]. Paljud juhtivad teadlased, kellel seni võimaldati tööd jätkata reaõppejõuna, kõrvaldati nüüd töölt täielikult.

Ülikooli toonase kaadriosakonna töökorralduse tõttu pole ilmselt üldse võimalik saada täpset ülevaadet eksmatrikuleeritud üliõpilaste koguarvust.

Kommunistliku partei kõrghariduspoliitika põhjustas Tartu Ülikoolile aastail 1940–1953 korvamatut kahju mitmes valdkonnas. Partei juhendite järgi anti purustav löök ülikooli õppejõudude koosseisu parimale osale. Eemaldati rektoraat kogu juhtivkoosseisus: vallandati rektor ja prorektorid, kohtadelt tõrjuti staažikad dekaanid ning kateedrijuhatajad, kõige kvalifitseeritumad spetsialistid. Kõrge teadusliku potentsiaaliga TRÜ Nõukogu reorganiseeriti 1950. a. sügisel nõrgaks, piiratud funktsioonidega nõuandvaks institutsiooniks. Tema koosseisust eemaldati professorid H. Moora, E. Ilus, V. Vaga, F. Laja, E. Vau, R. Säre, R. Roots, dotsendid V. Ritslaid, L. Leesment, K. Kõrge, V. Altoa, R. Kleis, J. Madisson, L. Kivimägi, A. Pint, P. Rõigas, G. Kangro, N. Rägo ja A. Pung. Nende asemele määratud õppejõudude hulgas oli vaid üks professor. Needki muutused kavandas parteibüroo [44]. Eriti karmilt koheldi rahvusvahelise maine võitnud teadlasi, suuremate kogemustega õppejõude ja kõrgkoolitöö organiseerijaid.

Õppejõudude puudus ja suured struktuurimuutused sünnitasid suuri raskusi õppetöö korraldamisel. Õppeprotsessi kahjustasid prioriteetseiks tunnistatud pseudoteaduslike dogmade lõputud lülitamised kõigisse töövormidesse. Uutel õppejõududel ei jagunud alati piisavalt pedagoogilisi ja meetoodikaalaseid kogemusi, tuli ette ka vähiklikkust. Küll aga paranes üldises hirmu ja jälitamise õhkkonnas üliõpilaste osavõtt õppetööst. Paljude kateedrite sulgemine või teistega liitmine ahendas mitmekülgse hariduse omandamise võimalusi ja piiras omandatavate erialade hulka. Sellel oli aga otsene mõju Eesti järgnevate aastate kultuuriseisundile.

Ahendatud, ühekülgne ja dogmaatiline käsitusviis pidurdas, kohati peatas ja paiskas tagasi teadustöö arengu. Kärarikaste direktiivsete kampaaniate taustal seisatusid fundamentaalteadused, tagasikäigu tegid või kadusid hoopis vaateväljalt rahvusteadused. Ühekülgne, üldtunnustatud autoriteete elimineeriv teaduspoliitika ahendas humanitaarteaduste arenguvõimalusi. Suurt kahju tõi teaduste arengule Teaduste Akadeemia instituutide ja teiste allasutuste likvideerimine Tartus, nendega katkesid ülikoolil kõige tihedamad töösidemed. Ülikooli välissidemed lõigati läbi juba nõukogude võimu esimesel aastal. Koostöö N. Liidu teiste kõrgkoolide ja teadusasutustega toimus kas ülddeklaratiivsel, formaalsel tasandil või kulges direktiivsete kam-

paaniatega määratletud suundades. Korvamatut kalju tõi TRÜ raamatuvara riiklikult organiseeritud laastamine, teadusseltside ja nende trükiste likvideerimine.

Sellel poliitikal oli äärmiselt negatiivne eetilis-moraalne kaas- ja järelmõju: see seisnes hirmutunde ja usaldamatuse külvamises, õppejõudude ja üliõpilaste avalikus laimamises, üliõpilaste kaasamises õppejõudude vastu peetud võitlusse. Ta väljendus ka inimeste süüdistamise vormis, kus põhjendatud argumente asendas kätartsev, jöhker fraseoloogia, dogmaatiliste käibešabloonide otsatu kordamine. Ta väljendus sisuliselt mitte milleski süüdi olnud teadlaste ja üliõpilaste julmas kohtlemises, otsuste langetamises inimeste saatuse üle parteibüroo või kaadriosakonna kinniste uste taga.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. TÜ arhiiv. Nim. 1/69. S. 135. L. 1 jj.
2. Eesti Bolševik. 1945. Nr. 23. Lk. 1000-1024; 1946. Nr. 13. Lk. 942-962; Nr. 18. Lk. 1310-1342 ja G. Naan. Eesti kodanlike natsionalistide reaktsiooniline olemus. Tallinn, 1947.
3. Tartu Riiklik Ülikool. 1948. 31. det.
4. Советская Эстония. 1946. 25 сентября.
5. Советская Эстония. 1946. 13 октября.
6. Postimees. 1946. 1. nov.
7. Советская Эстония. 1946. 29 ноября.
8. TÜ arhiiv. Nim. 134. S. 129. L. 47.
9. Tartu Riiklik Ülikool. 1948. 16. det.; 1949. 21. jaan. ja 11. veebr.
10. ЕКРА. F. 151. Nim. 5. S. 2. L. 16, 19.
11. Tartu Riiklik Ülikool. 1949. 1. apr.
12. Tartu Riiklik Ülikool. 1949. 8. apr.; TÜ arhiiv. Nim. 5. S. 57. L. 41.
13. TÜ arhiiv. Nim. 134. S. 129. L. 121, 126-128, 130.
14. Tartu Riiklik Ülikool. 1948. 2. nov.; TÜ arhiiv. Nim. 13. S. 61. L. 7-13; S. 85. L. 73; Nim. 5. S. 57. L. 13.
15. Правда, 21 января 1949 г.; Sirp ja Vasar. 1949. 5. märts.; Tartu Riiklik Ülikool. 1949. 1. apr.; TÜ arhiiv. Nim. 13. S. 61. L. 4.
16. Tartu Riiklik Ülikool. 1949. 21. jaan.
17. TÜ arhiiv. Nim. 5. S. 57. L. 2-7.
18. ЕКРА. F. 148. Nim. 10. S. 2. L. 25; TÜ arhiiv. Nim. 18. S. 17. L. 5, 6, 10.
19. ЕКРА. F. 151. Nim. 5. S. 1. L. 11.
20. TÜ arhiiv. Nim. 1-k. S. 334. L. 94 jj.
21. TÜ arhiiv. Nim. 1-k. S. 334. L. 93 jj.
22. ЕКРА. F. 1. Nim. 14. S. 890. L. 52, 53.
23. ЕКРА. F. 151. Nim. 5. S. 1. L. 11, 13.
24. TÜ arhiiv. Nim. 13. S. 67. L. 9; S. 85. L. 13; Nim. 11. S. 41. L. 4, 5; Tartu Riiklik Ülikool. 1949. 1. apr.
25. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 93. L. 94-97; Nim. 18. S. 7. L. 92, 95; Nim. 5. L. 24.

26. TÜ arhiiv. Nim. 5. S. 57. L. 26-29.
27. TÜ arhiiv. Nim. 5. S. 1. L. 20-26.
28. Tartu Riiklik Ülikool. 1949. 23. sept.
29. TÜ arhiiv. Nim. 7. S. 60. L. 8.
30. EKPA. F. 151. Nim. 5. S. 2. L. 67-75.
31. EKPA. F. 148. Nim. 18. S. 2. L. 40-44.
32. EKPA. F. 1. Nim. 6. S. 1359. L. 52-55.
33. EKPA. F. 1. Nim. 6. S. 1359. L. 61 jj.
34. EKPA. F. 1. Nim. 6. S. 1359. L. 65.
35. EKPA. F. 1. Nim. 4. S. 890.
36. J. Ant, L. Raid. Pleenum // Aja Pulss. 1988. Nr. 1: VIII pleenum ja Alma mater // Aja Pulss. 1989. Nr.-d 9 ja 10; Peripeetia // Edasi. 1989. 22. märts - 11. apr.; EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis // 70 aastat eesti ülikooli: Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII (1). Tartu, 1989.
37. Rahva Hääl. 1950. 21. apr.; EKPA. F. 148. Nim. 18. S. 9. L. 125-127.
38. EKPA. F. 151. Nim. 8. S. 1. L. 45-46.
39. EKPA. F. 151. Nim. 8. S. 1. L. 54-56.
40. EKPA. F. 151. Nim. 6. S. 24. L. 39-41; J. Ant, L. Raid. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis // 70 aastat Eesti ülikooli: Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII (1). Tartu, 1989. Lk. 181-183.
41. EKPA. F. 151. Nim. 7. S. 2. L. 93-95.
42. EKPA. F. 1. Nim. 86. S. 3. L. 50, 51, 63.
43. TÜ arhiiv. Nim. 18. S. 27. L. 8.
44. EKPA. F. 151. Nim. 6. S. 24. L. 45; TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 121. L. 74, 75.

TARTU UNIVERSITY IN THE CHAINS OF STALINIST PARTY POLICY IN THE YEARS 1940-1952

Lembit Raid

Summary

The violent incorporation of the Estonian Republic into the U.S.S.R. in the summer of 1940 caused a radical change in the state of this University. During 22 years it had been Estonian centre of the intellectual capacities and strivings. Now the Stalinist totalitarian system, introduced by the communist party as a new form of power in Estonia, reduced the university into the intellectual and social periphery. According to the Soviet imperial interests and the Stalinist ideological trends of the C.P.S.U. in areas of national policy and tertiary education, the main tasks and aims were gradually outlined by the republican party organization's leadership. On the

basis of the university's historical experience and archive materials we can point out the most important principles:

1) to annihilate Tartu University as a widely appreciated and well-known centre of national sciences; to eliminate its most prominent professors and lecturers, to stop high-level scientific research; to fulfil the vacancies mainly with the lecturers, invited from Russian higher schools and institutes;

2) to expel from university politically unsuitable students on the pretext of the regulation of students' social composition and to open the doors of auditoriums for immigrant students from the Soviet Union;

3) to level Tartu University to a provincial higher school in the Soviet tertiary education system, to unify its structure, syllabus, study programs and methods of teaching with the Soviet universities and institutes, to bring them down to the average Soviet standard; to wipe out the national memory and move step-by-step in the direction of the Russification of the total life of the university.

The process of realizing these aims and plans by the leadership of the C.P. of Estonia, as well as the local party organizations, has been described in this article.

The practical destructive activities started rapidly in August 1940 when the Department of Theology was liquidated. Its instruction facilities — the library, the Museum of Christian Archeology, Cabinet of Christian Ancient Art — were destroyed. A great number of teachers of the faculty were arrested and deported. The university church was closed.

The same destiny — slavery in Siberia — waited for many more professors, lecturers, technical workers and students during all the first Soviet years in Estonia, especially at the time of the mass deportation in June 1941.

In these years the principal changes were put into practice at the university. The traditionally democratic academic life was replaced with an administrative management system, where the first role was played by the directions and instructions, given by the party and security organs. The university council's and the faculty dean's roles were reduced to nothing. The party policy was based on the so-called class-principle, but in fact it was guided by subjective opinions and decisions of the leading communists. As the result of inculcating the tertiary system of the U.S.S. R. alma mater was quickly reorganized into a State University on the level of other Soviet higher schools.

The destructive activities, inspired by the communist party, continued in autumn 1944. In connection with them we can distinguish within the years 1944–1952 three periods, three waves of persecutions. The first of them lasted from 1944 to 1946. Then the repressions and persecutions against Estonian intellectuals started

on the basis of the resolutions of the Central Committees of the C.P.S.U. and the C.P. of Estonia (Nov.-Dec. 1944). Directed to the university these documents ordered the elimination of several prominent professors and promising students, painful interrogations in the security offices, arrests, trials. They all had been condemned by different political accusations.

During the second period (1946-1949) the selection of the teaching staff was carried out on the basis of the ominous ideological decisions and directives of the Central Committee of the C.P.S.U. that had been worked out in the second half of the 1940s. Now the permanent reorganizations characterized the university life totally. A great number of teachers were accused by the press and at the party-meetings as formalists, cosmopolitans, bourgeois objectivists and worshippers before the degenerated science and culture of West. Inspired by the party, several scientific discussions essentially restrained the research. The second wave reached its trough at the time of realizing the special resolution about the university, taken by the Central Committee of the C.P. of Estonia on August 17, 1949. Now the publicly blamed professors (prorectors, deans, heads of chairs, etc.) had to leave their working-posts in these actions. The real leadership of the university went into the hands of the university's party bureau.

The third period of destructive activities lasted from 1950 to 1952. On this wave the repressions against professors and students had been expressed in most aggressive forms. The central event, that in the further history of university acquired a tragical meaning, was the 8th Plenary Meeting of the Central Committee of the C.P. of Estonia (March 1950), where the republican communist party and government leaders were accused of bourgeois nationalism and were discharged. At this meeting 13 most renowned professors of the university were blamed as bourgeois nationalists. Presently after this meeting the party committee of Tartu enlarged the number of victims to 30 and party bureau of the university — to the 54 teachers. Practically speaking, in connection with this accusation, from April 1950 to February 1951 76 professors and lecturers were discharged from the university. The total number of persecuted teachers in this period exceeds over 200.

As a result of destructive activities, guided by party organs in the years 1940-1952, the majority of prominent professors were excepted from the university, many of them were arrested and deported to Siberia as enemies of the people. The exact number of students who were expelled from university because of political accusations in these years has not been determined yet because the archive sources are incomplete.

ÜLIÕPILASTE REPRESSEERIMISEST 1950–1951

Ela Martis

Käesoleva artikli kirjutamist on ajendanud ülikooli ajaloo muuseumi fondis säilitatav kulunud välimusega pruunikate kaantega kontoriraamat [1]. Muuseumile arusaamatul põhjusel andis selle 70–80-ndate aastate vahetusel üle tolleaegne ülikooli eriosakonna juhataja, kes avastas selle oma seifis ja arvas muuseumile huvi pakuvat. Nimetatud raamat sisaldab teateid kurvast ajajärgust 97 noore inimese elusaatuses. Pealkirjana on esikaanel “Книга для приказов ректора Тартуского государственного университета”. Tagakaanel loetletud lehtede arvu all seisab kirje “Начальник отдела кадров Тартуского государственного университета” ja sel kohal töötanud isiku, kelleks oli Helene Kurg, allkiri. Niisiis on tegemist tolleaegse rektori Alfred Koorti poolt allkirjastatud käskkirjade registreerimise raamatuga.

Esimene käskkiri pärineb 10. maist 1950. aastast, viimane — 30. maist 1951. Tekst on venekeelne. Iga käskkirja numbri taga on vene täht “с” (секретно — salajane). Käekiri kuulub, peale mõne erandi, ühele kindlale isikule — tolleaegsele kaadrite ja eriosakonna juhatajale Helene Kurele. Selles raamatus on fikseeritud poliitilistel põhjustel ülikoolist väljaheidetud üliõpilased. Et ikka pole veel uurijail võimalik pääseda kinnistes arhiivides säilitatavate materjalide juurde, mis käsitlevad meie lähemat minevikku, arvab muuseum oma kohuseks olevat avalikustada meie käsutuses olev materjal.

Niisiis käskkirjad 97 üliõpilase väljaheitmiseks poliitilistel põhjustel. 22. juulil 1950. a. koostatud TRÜ pass [2] toob ära tolleaegse üliõpilaste arvu 3106. 97 sellest on 3,1 %. Neist 97-st 22 üliõpilast heideti välja 1950. a. kevadsemestril, 35 sügissemestril ja 40 1951. a. kevadsemestril. Sellega polnud aga aktsioon lõppenud, väljaheitmised toimusid enne 1950. a. kevadsemestrit ja pärast 1951. a. kevadsemestrit. Meie käsutuses on ainult ülaltoodud käskkirjad. Väljaheidetute hulgas on 43 tütarlast ja 54 noormeest. Üle poole neist on pidanud lühkuma kahelt viimaselt kursuselt (V — 27, IV — 24, III — 15, II — 7, I — 3).

Väljaheidetute suurema grupi moodustavad need, kelle vanemad või nad ise olid kulakuks tehtud (37 juhul), vanemad represseeritud, vangistatud, asumisele saadetud (20), teeninud Saksa

armees või tööteenistuses (29). Usulistel põhjustel on eksmatrikuleeritud 3 üliõpilast. Kahe üliõpilase (Erich Andresen ja Aino Lukas) kohta on märgitud, et nad on rahivavaenlase lapsed. Peale ülaltoodud põhjuste vääriskmatrikuleerimist veel palju muudki: eemalehoidmine mobilisatsioonist Nõukogude Armeesse, side Nõukogudevastase pörandaaluse organisatsiooniga, tunnistamine ideoloogiliselt kõlbmatuks või sakslaste käsilaseks, osavõtt Eesti-aegsete noorsooorganisatsioonide tööst. Eriti vihane on olnud nende vastu, kes ise või kelle vanemad on kuulunud kas "Kaitseliitu", "Omakaitsesse", "Naiskodukaitsesse" või "Kodutütardesse". Põhjuste mitmekesisuse markantsema näitena võib tuua Õigusteaduskonna üliõpilase Leopold Väile süüks pandu: tema õe töötamine Litzmanni juures ja koos viimasega lahkumine Eestist. Lilian Rehesaart (Matemaatika-Loodusteaduskond) on süüdistatud muuhulgas selles, et ta "... laimas dekaani kommunist Kallast". Heinrich Kallas, Venemaalt tulnud eestlane, aktiivne lõssenik, dekaan aastail 1950–1951 paistis silma arvukate kaebekirjadega parteikomiteesse oma kolleegide ja üliõpilaste peale [3]. Tolleaegsed üliõpilased meenutavad tema erilist sallimatust üliõpilaste suhtes.

Sakslaste poolt mobiliseeritud noorte eesti meeste tee kulges SS-või SD-rügemendist sagedasti Eesti Leegioni, sealt vangilangemisel filterlaagrisse. Sellise tee läbinud üliõpilased kuulusid armuandmata eksmatrikuleerimisele. Osal käskkirjadel on juures H. Kure märged "Teatatud isiklikult", "Läbi lugenud" või "Tutvunud". Kuuel korral on juures eksmatrikuleeritu allkiri. Neil, kes olid juba arreteeritud, ei olnudki ju võimalik käskkirjaga tutvuda ega alla kirjutada.

Vastavalt oma võimalustele ja ka sidemetele on mõned üliõpilased püüdnud taotleda enda ennistamist ülikooli. Nii on Nigol Andreseni poja Erichi [4] puhul sekkunud NSVL Kõrghariduse Ministeeriumi Ülikoolide Valitsus, paludes teatada eksmatrikuleerimise põhjust. Ka on E. Andresen ise kolmel korral kirja teel palunud selgitust. Detsembris 1950 teatab H. Kurg talle, et rektori käskkirja väljavõtet pole võimalik taotlejale saata, sellega võib tutvuda kohapeal. Ja kui E. Andresen pöördub 1953. a. uuesti ülikooli poole immatrikuleerimispalvega, teatab uus rektor F. Klement, et "... TRÜ-l pole alust käesoleval ajal oma varem tehtud otsust muuta" [5].

Saksa armees teeninute toimikud on õhukesed. Kuid oli ka üksikuid õnnelikke, kes suutsid end päästa. Nii on Ajaloo-Keeleteaduskonnast eksmatrikuleeritud Karl Kont esitanud 5. augustil 1952. a. avalduse ülikooli uuesti õppima asumiseks. Rohkearvulistes palvekirjades rektori nimele on ta suutnud tõestada, et ei ole rindetegevusest osa võtnud, on püüdnud end sakslaste eest varjata ja end üles andnud alles siis, kui sakslased hakkasid tema ema kimbutama. Vastava avaldusega rektori nimele on teda toetanud ka

prof. Paul Ariste. Nii on K. Kondil osutunud võimalikuks 1953. a. ülikool lõpetada [6].

Aino Lukas, kes süüdistati selles, et ta on rahvavaenlase tütar (kolonelleitnant Jaan Lukas, hilisem nõukogude kindralmajor), sai oma õpinguid õigusteaduskonnas jätkata alles pärast isa rehabiliteerimist 1958. a. ja lõpetas ülikooli 1961. a.

Ei ole võimalik kindlaks teha täpset arvu 97-st, kel õnnestus kõrgharidus hiljem omandada. Toimikutest ilmneb, et oma lojaalsuse tõestamiseks tuli näha ränka vaeva, hankimaks hulgaliselt kõikvõimalikke tõendeid tunnistajatelt ja ametiasutustest. Kõigil see ei õnnestunud. Teada on, et Tartu ülikoolist eksmatrikuleeritud üliõpilased on püüdnud oma haridusteed jätkata ka väljaspool Eestit. Tartus osutus see üldiselt võimalikuks pärast Stalini surma. Nii on esimesed neist 97-st saanud diplomi juba 1954. a. (need, kes eksmatrikuleeriti viimaselt kursuselt). Aastail 1950–1951 väljaheidetud 17-st Õigusteaduskonna üliõpilasest on ülikooli arhiivi andmeil lõpetanud aastatel 1954–1961 11, Matemaatika-Loodusteaduskonnas olid need arvud 13 ja 6. Ülejäänute toimikud ei kajasta nende eksmatrikuleerimisjärgset elukäiku. Umbes sarnane on pilt ka teistes teaduskondades. Tagasi sai tulla ja lõpetas ülikooli umbes pool kuni kaks kolmandikku väljaheidetuist. Põllumajanduserialad olid aga selleks ajaks juba üle viidud Eesti Põllumajanduse Akadeemiasse.

Ülikooli arhiivis asub toimik [7], mis on alustatud 22. mail 1950. a. ja lõpetatud 8. juunil 1951. Selle pealkirjaks on "Kaadrite osakonna teatised üliõpilaste eksmatrikuleerimise kohta (eriosakonna kaudu)". Nimetatu on koopia ajaloomuuseumi fondis säilitatavast selle eripäraga, et puuduvad eksmatrikuleerimise põhjused. Kas käskkirjade raamatu ümberkirjutamisega püüti varjata sellist alasti ülekohut või kardeti aegade möödudes omada tumma tunnistajat...

ALLIKAD

1. ÜAM 654
2. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 127. L. 3.
3. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 62.
4. TÜ arhiiv. Nim. 33. S. 8. L. 1–34.
5. TÜ arhiiv. Nim. 33. S. 8. L. 30.
6. TÜ arhiiv. Nim. 13. S. 8. L. 1–30.
7. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 362.

REPRESSIVE MEASURES AGAINST THE STUDENTS IN 1950-1951

Ela Martis

Summary

The present paper makes an attempt to disclose some facts about rather tragical period in the history of the student body of Tartu University hitherto passed over in silence. The archives of the History Museum of Tartu University include the registration book of the Rector's decrees from Mai 10, 1950 till Mai 30, 1951. This book reveals the removal of 97 young persons off the student list on political grounds. The students were expelled from the university, for instance, if they had been in the German army during World War II, if their parents had been arrested and deported to Siberia, or if they had religious beliefs. 43 girls and 54 young men expelled from the university during this period were mostly senior students. Nevertheless, 1/2-2/3 of them have managed to graduate in the years 1954-61, after the death of Stalin.

AASTAIL 1950-1951 EKSMATRIKULEERITUD ÜLIÖPILASTE NIMEKIRI

Ajaloo-Keeleteaduskond

Lehte Sõelsepp	IV
Tamara Paevere	III
Ilmar Pung	II
Laine Lattik	V
Juta Sulengo	V
Karl Kont	V
Henn Saari	V
Erich Andresen	III
Ilma Riives	III
Ruth Laidsaar	V
Saima Karm	IV
Aino Mänd	II
Melita Parkmaa	V
Aino Kaljuste	V
Lehte Nelke	V
Tõnu Karma	V
Leili Kask	V
Ellen Kaldjärv	V
Elsa Mill	V
Rein Kull	

Arstiteaduskond

Ilmar Jürimäe	III
Heino Hansen	III
Vainuld Laatsarus	IV
Malle Adamson	IV
Karl Ilmvee	III
Johannes Juur	
Henn Mühlberg	
Vaino Sermat	
Virve Õispuu	
Vello Valdes	
Esta Jõesaar	I
Linda Võsu	IV
Johannes Kont	III
Kalju Kersalu	IV
Väino Luka	IV
Kalev Ratnik	IV
Ingrid Ellandi	IV

Truuta Arst	IV
Karl Timmusk	IV
Silvia Värav	IV

Matemaatika-Loodusteaduskond

Johannes Kähr	II
Are Kilkson	V
Ralf Männil	IV
Hans Toomel	V
Vaike Reinets	
Kalju Randalu	III
Milda Kurm	V
Ülo Reeben	V
Jüri Hansen	II
Koidu Jaanhold	IV
Aino Siimo	V
Hilja Kull	V
Lilian Rehesaar	V

Õigusteaduskond

Heldur Kall	V
Karl Alliksoo	V
Heino Arnover	IV
Aino Lukas	II
Voldemar Virkus	V
Ülo Köpp	V
Pärtel Tomberg	IV
Elmar Raup	IV
Kalju Loogus	
Rita Kaunsaar	III
Leopold Väli	
Olev Murula	V
Helmut Mõtsnik	IV
Virve Väre	
Endel Mölder	V
Maimu Schmidt	V
Heino Hermann	V

Põllumajandusteaduskond

Salme Pürisild	II
Kalle Leivategija	III
Silvi Sussen	III

Hans Hansen	IV
Helve Kaupmees	IV
Aino Kotkas	
Aksel Tiisler	
Eha Riiga	
Enn Hanson	IV
Eha Pilsen	IV
Elli Külv	IV
Kalju Roosvee	III
Endel Mikk	I

Veterinaariateaduskond

Aino Ostrat	III
Leida Annus	IV
Nikolai Pavlov	
Karl Urbanik	V
Eduard Kõivupuu	I
Aimar Halling	

Metsateaduskond

Aino Käspre	III
Ants Pärn	I
Heino Aun	III
Heino Samel	
Asta Pai	
Vilma Kivisild	

Kehakultuuriteaduskond

Endel Nelis	
Johannes Peete	

TARTU ÜLIKOOLI VARADE EVAKUEERIMINE JA REEVAKUEERIMINE AASTAIL 1944–1945

Terje Lõbu

Tartu Ülikooli varade evakueerimine Teise maailmasõja lõpul, kui Eestile lähenesid taas Nõukogude Liidu väed, on seni peaaegu uurimata teema. Varade reevakueerimist aastail 1944–1945 on käsitlenud ühekülgselt mõningate allikate põhjal Aleksei Paukson (Tartu Ülikooli ajaloo küsimüsi, XXII (1)). Põhjalikult on uurinud TÜ raamatukogu tegevust seoses evakueerimise ja reevakueerimisega Lea Trikkant (TRÜ toimetised, vihik 423) ja seetõttu peatutakse käesolevas uurimuses raamatukoguga seonduval vaid põgusalt.

Väga üksikasjalikud ülevaated Kirjandusmuuseumi varade saatusel sõja ajal on ilmunud Richard Viidalepalt (Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed, VI) ja August Palmilt (Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed, VIII).

Olukord sõjatandril ja varade Saksamaale viimise oht sundisid ülikooli alustama oma varade varjuleviimist juba novembris 1943. Esimene märge sellest pärineb 13. novembrist 1943. a., mil Tartu kultuuri- ja kunstivarade kaitse- ja varjuleviimise peavolinik prof. Armin Tuulse on pöördunud Eesti Omavalitsuse Haridusdirektooriumi poole sooviga osta 3000 tervet vana telliskivi kultuurivarade varjuleviimise tööde tegemiseks TÜs [1]. Neid kive vajati varjendite remontimiseks ning uste-akende kinnimüürimiseks. Märtsis 1944, kui prof. A. Tuulse komandeeriti kunstikaitse ülesannetes ajutiselt Tallinna, sai Tartu kunsti- ja kultuurivarade kaitse ja varjuleviimise tööde juhatajaks prof. Gustav Ränk ning tema asetäitjaks prof. Harald Sultson [2]. G. Ränga mälestuste järgi moodustati see komisjon alles pärast 27. jaanuari 1944. a. Tartu pommitamist, millega said tugevasti kahju Botaanikaed ja Kunstimuuseum Laial tänaval [3]. Siin on G. Ränk eksinud, sest tegelikult toimus see Tartu pommitamine juba 1943. a.

Linnast väljaviidavate varade kohta esitati alati akt, milles tavaliselt märgiti 1) väljasaadetavate varade kogus (kastide arv), 2) materjalide sisu, 3) kuhu varad viidi, 4) kes saatis välja ja kes võttis vastu, 5) kuupäev. Esimesena hakkas 13. nov. 1943. a. vara välja vedama Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA) Aru mõisa keldrisse [4]. Kõigepealt saadeti sinna varade paigutamiseks vajaminev mööbel.

Talvekuudel oli evakueerimine transpordiraskuste tõttu aeglustunud. Kevadel hakati ERA vara viima ka Lustivere lossi ja algkooli ning Pilistvere kirikusse. Maikuus viidi osa materjale ka ERA töötaja Herbert Tampere elukohta Rannu valda Unikülasse [5]. 24. mail viidi osa ERA materjale Lustiverest Pilistvere kirikusse [6]. Selle põhjuseks oli arvatavasti varade hooldaja S. Lõhmuse kiri Lustiverest, kirjutatud 16. aprillil 1944. a. Selles öeldakse: "Sain teada midagi mitterõõmustavat: lossi on asunud 10–12 sakslast, ülemused. Neile järgnevat veel. Torni seatavat mingi vaatluspunkt. Järelikult koht on sõjaliselt tähtis ja lennukel põhjus pommitada. Seega materjal on hädaohus. Palun kiiremas korras leida uus asukoht [...] Oleks siiski pidanud toimima dr. Looritsa nõuande järgi — viima kaugemale. Ja ega nüüdki pole hilja edasi viia. Mitte valida losse. Kirikusse sõjavägi ei tungi [7].

Teised ülikooli allasutused hakkasid oma varasid varjule viima alles kevadtalvel 1944. TÜ Zooloogiamuuseum viis esimese koorma varjule 24. märtsil. See Tusti mõisa toodud autokoorem sisaldas linnunahku, imetajate nahku, kuivpreparaate jm. [8]. Märtsi lõpul — aprilli algul saadeti Zooloogiamuuseumist peaaegu iga päev koorem varadega kas Tusti mõisa, Lustiverre või Lahmusele.

13. aprillil alustas varade evakueerimist keskarhiiv, viies need enamasti Väätsa algkooli ja Vodja Põllukooli [9].

Veebruaris 1944 tõstatati Eesti-ala kindralkomissari ja Kindralkomissariaadi Kultuurpoliitilise Osakonna juhataja poolt suulistel läbirääkimistel Tallinnas küsimus TÜ ja Eestis olevate kultuurivarade evakueerimisest Königsbergi Ida-Preisimaale. Põhjenduseks toodi rinde läheduse tõttu suurenev õhurünnakute oht Eesti tagalas. 16. märtsil esitati see nõue konkreetsemal kujul Tartus rektor Edgar Kantile. Põhjuseks toodi, et Eestis ei olevat vastuvõetavaid varjupaiku ja puuduvat transpordivõimalused. Tartus ei olevat õppe- ja uurimistegevuse jätkamine üldse võimalik, küll võiks aga tegevus Königsbergis edasi kesta, kui TÜ selleks soovi avaldaks.

Et E. Kanti need põhjendused ei veennud, otsustas ta informeerida asjast Eesti Omavalitsust ja pidada nõu ka TÜ inimestega. Läbirääkimised jätkusid Tallinnas kindralkomissari juures 17. märtsil, millest võttis osa ka haridusdirektori abi dr. Juhan Vasar. Sel kokkusaamisel eraldas kindralkomissar ülikooli õppe- ja uurimistegevuste jätkamise küsimuse kultuurivarade varjuleviimise küsimusest, rõhutades, et TÜ-l on võimalik jätkata oma tegevust Königsbergis või suletakse ta Tartus kuni sõja lõpuni, sest kultuurivarade evakueerimine Ida-Preisimaale olevat juba otsustatud.

Varade Königsbergi viimist arutati põhjalikult 21.–23. märtsil peetud teaduskondade dekaanide nõupidamisel. Ülikool arvas vastuargumendina, et kaugtransport ja selleks sobimatu nõrk pakkimine kahjustavad evakueeritavaid varasid kindlasti rohkem kui nende

paigutamine Eesti erinevaise paikadesse ja juhuslik õhurünnak ning parasütistide oht.

Õppe- ja uurimistegevuse jätkamine Königsbergis ei olnud ülikooli õppepersonalil arvates võimalik. Seal poleks saanud tegevust jätkata Arsti- ja Loomaarstiteaduskond, sest kliinikud koos personaaliga oleksid jäänud siia. Põllumajandus- ja Metsandusteaduskonna õppejõud olid tugevasti hõivatud kodumaal, samuti Õigusteaduskonna ja Majandusteaduskonna õppejõud. Kõigi üliõpilaste studiumi jätkamine ja lõpetamine oli mõeldav ainult kodumaal. Ka uurimistegevus polnud Tartu Ülikooli arvates Königsbergis võimalik, sest evakueeritavad varad oleksid paigutatud seal varjendisse. Paljud alad oleksid nõudnud kodumaa ainetikku. Ei peetud õigeks ülikooli sulgemist, õppetegevus oleks võimalik vähemalt osaliselt.

TÜ varad on oluline kogu eesti rahvale. Nende eemaldamine Eestist mõjunuks moraalselt elanikkonnale, kes mõistaks TÜ varade evakueerimise fakti kui ettevalmistust Eestimaa peatseks loovutamiseks. Samuti leidsid ülikooli õppejõud, et varade ja ülikooli äraviimine tähendaks intelligentsi eemaldamist Eestist [10]. Kultuurivarade Saksamaale evakueerimise nõuet rõhutas väga kategooriliselt omavalitsuse juht Hjalmar Mäe. Selle vastu vaidlesid eriti ägedalt prof. Julius Mark ja Jüri Uluots [11].

Hoolimata Saksa võimude nõudmistest jätkus kultuuriväärtuste vedamine Eestimaa maakohtadesse. Tallinna pommitamine 9. märtsil 1944. a. ajas ka tartlased paanikasse, mistõttu tuli kiirendada evakueerimist. 30. märtsil ilmus Tartu kunsti- ja kultuurivarade evakueerimistööde üldjuhi prof. G. Ränga ringkiri kõigile ülikooli ja kultuuriasutustele. Selles paluti teatada 3. aprilliks oma asutuse kohta andmed nelja punkti näol.

1. Kui palju on 1. aprillini kultuurivarasid maale varjule saadetud (kastide arv? Kuhu?)
2. Kui palju on veel kaste pakkimiseks tarvis?
3. Mida ja kui palju kavatsetakse linna jätta? Kuhu?
4. Anti teada, et pakkimiskastid tuleb tellida evakueerimistööde juhataja abi hr. Sultsoni kaudu [12].

30. märtsi ringkirjale järgnesid haiglate, instituutide jt. Tartu linna ja ülikooli asutuste aruanded. Mitmed ülikooli allüksused polnud aprilli alguseks jõudnud veel midagi evakueerida või olid väga kindlad linnas olevate keldrite suhtes. Näiteks Klassikalise Muinasteaduse Muuseum teatas, et väärtuslikum osa varadesi on paigutatud peahoones asuvasse tulekindlasse ruumi, osa raamatukogust on keldris [13]. Prof. Paul Ariste märkis, et foneetikalabori varad võib paigutada ka linnas keldritesse, kui pole võimalusi evakueerida [14]. Metsakasvatuse Instituut ei kavatsenud varasid maale saata, vaid panna Aia 46 keldrisse, mille aknad olid müüritud ja välisuks kaetud plekiga [15]. Ka Tähetorn tahtis oma vara linna

jätta [16]. Kuid mõni nädal hiljem palus Tähetorni juhataja prof. Taavet Rootsmäe abi G. Rängalt Fraunhoferi 9tollise refraktori kui kultuurialoolise asendamatu mälestise paigutamiseks sobivat kohta. Tähetornil endal polnud 6 m pikkust kuiva ja tulekindlat ruumi [17]. Matemaatika Instituut andis aru, et kuni 1. aprillini ei ole ta varasid maale saatnud ega kavatsengi saata, vähemalt esialgu mitte. Ainult siis, kui viiakse Tartust välja kõik kultuurivarad, evakueerub ka Matemaatika Instituut [18]. Majandusteaduskond kavatses linna jäävad varad jätta oma hoonesse G. Adolfi t. 16 [19]. Filosoofiateaduskonna raamatukogust pidi jääma 3/4 peahoonesse [20]. Voldemar Vaga teatas, et Kunstiajaloo Instituut kavatses jätta linna pool kogudest ja vanema osa raamatukogust, mis on paigutatud asutuse oma hoones asuvasse endisse pangaseifi [21]. Loodusuurijate Seltsi kindlustatud akendega ruumi pidi jääma suurem osa Hügieeni Instituudi raamatukogust ja kallimad laboratooriumi aparaadid [22]. Õpetatud Eesti Selts kavatses esialgu linna jätta 1/3 mündikogust ja 2/3 raamatukogust ning panna need Aia t. 46 [23].

Oli ka asutusi, kes püüdsid igal juhul oma vara linnast ära viia. Näiteks Geoloogia Instituut leidis, et ei kavatses varasid üldse linna jätta, sest säilimisvõimalus on liialt problemaatiline [24].

Raamatukogu kui ülikooli suuremaid asutusi oli 1. aprilliks evakueerinud:

pearaamatukogu — Aru mõisa (maalid ja rariteetid),
Tusti mõisa (*Baltica* osakond),
Lahmusele (raamatud);

harukogu (Kirjandusmuuseumi endine arhiivraamatukogu) — Aru mõisa (iseseisvusaegsed ajalehed),
Tusti mõisasse (eestikeelsed raamatud ja ajalehed ning ajakirjad);

kultuurilooline osakond — Aru mõisasse (arhivaalid) [25].

Hiljem saadeti harukogu materjale veel Karksi mõisa endisse veinikeldrisse [26].

Meditsiiniasutustest oli aprilliks oma vara evakueerinud Suu- ja Hambapolikliinik Puhja, TÜ II Haavakliiniku Puhja osakonda [27].

Arheoloogiamuuseum oli aprillikuuks lisaks Aru mõisale saatnud kasti vara Tallinna Kiek in de Kōki [28].

Juunis-juulis viidi suurem osa kultuurivarasid Lahmusele Taevere valda. Varjendamistööd pidurdasid peamiselt järgmised asjaolud:

- 1) tööjõu vähene saamine pakkimiskastide valmistamiseks;
- 2) transpordivahendite hankimisega seotud raskused;
- 3) puitmaterjali vähesus kastide valmistamiseks.

Kuni aprilli keskpaigani valmistasid kaste S. Rinne kastitööstus ja ülikooli kastitööstus ning veidike saadi ka valmiskaste. Aprilli keskel

allutati ülikooli kastitööstus Tartu kunsti- ja kultuurivarade varjuleviimise toimekonnale ja lubati 3 päeva kasutada iga ülikooli teenistajat kastide valmistamisel. Alates 13. aprillist 1944. a. määrati rektori otsusega ehitusõpetuse laboratooriumi assistent Jüri Laasimer ülikooli varade varjuleviimise voliniku prof. H. Sultsoni käsutusse kastide valmistamise tegelikuks korraldajaks. Tulemused paranesid, kuid endiselt oli puudu tööjõust. Et suurendada toodangut, vajati pidevalt 7–8 kastilööjat [29].

Ka materjali puudus kimbutas. Juunis paluti abi Järvakandi tehastelt, et need teeksid kastide lauad ja otsad, kokku lõõdaks Tartus. Lauad pidi Tartusse veetama raudteel [30]. Probleeme tekkis ka raudnaelte hankimisega. Kastide saamise palvega pöördusid kultuuri- ja kunstivarade evakueerimistoimkonna poole ka teised Tartu asutused, keda lubati küll abistada, kuid alles seejärel, kui kultuuriasutuste vajadused on rahuldatud [31]. Kastitellimusi esitati kuni 17. augustini 1944. a., mil Nõukogude väed olid juba Tartu lähedal.

Varade vedu kuni suveni toimus Tartu Transpordiameti abil. Tollane Tartu Transpordiameti juhataja asetäitja ja vedude korraldaja Arnold Voitka meenutas, kuidas kevadtalvel 1944. a. tuli tema juurde kirjanik Oskar Luts, kes palus tal aidata H. Tamperet autodega ERA varade transportimisel maale. A. Voitka ja transpordiülem Karl Totsas kasutasid *Oberinspektor* Alfred Henke usaldust nende vastu ning kirjutasid autodele kaasa sõidulehed, mille järgi nad pidid maalt tooma puid, teravilja jm. vajalikku kraami. Maale minnes olid autodel peal evakueeritavad varad, kuid koorem ei tohtinud olla üle ääre. Evakueeritav asutus pidi kaasa andma oma töötajatest laadijad. Tavaliselt sai saata korraga 2–3 autot, kuid mitte iga päev. Ka kõiki autojuhte ei saanud usaldada. A. Voitka teateil viisid nende autod kraami Tilsi vanadekodusse, Erastverre, Lahmusele, Kohuverre, Vastemõisa, Aru mõisasse [34].

Mai lõpuni viidi Tartust välja kultuurivarasid 2600 kasti ja mõned autokoormad lahtiselt. Juunis alustati evakueerimist raudteel. Juuni esimesel poolel varjendati Tartust umbes 1200 kasti. Varjendamise kohad olid peamiselt kitsarööpmeliste raudteede juures, mistõttu varad tuli Tamsalus või Viljandis ülikooli jõududega ümber laadida. Raudteele vajati 6–8liikmelist meeskonda, kes 1,5 kuu kestel oleks evakueerimistoimkonna käsutuses [33]. Juba maikuus oli palutud, et Viljandi autod veaksid otse Tartust Viljandimaale umbes 100 autokoormat. Paluti appi autosid ka varade ümberpaigutamiseks Tustilt Lahmusele ja Karksi ning Olustverest Lahmusele [34]. Juunis paluti taas abi Viljandi Transpordiametilt, et see saadaks Abja jaama autosid ja laadijaid, et need veaksid kultuurivarasid autodega Karksi mõisa. Tartus varade vagunisse laadimisel olid abiks kohalikud Eesti väeosad [35].

Juba maale paigutatud varade säilitamisega tekkis probleeme. Jüripäeval kurtis ERM, kelle varad olid Karksi mõisas, et seal on niiske ning on vaja hakata kütma, kuid pole küttepuid [36]. Juulis leidis raamatukogu kultuuriloolise osakonna juhataja Mart Lepik, et Konguta valla Aru mõisa helevälge värv võiks ahvatleda lennukeid ründamisele, seetõttu peaks hoone ära värvima [37]. Remontida oli tarvis ka mitut Viljandimaa mõisat, mida vaatamata rinde lähedusele ka tehti. Selleks tuli hankida palju ehitusmaterjali (telliseid, lupja). Augustis paluti Zooloogiamuuseumi varad kiiresti üle viia Lustivere Lahmusele, sest niiske keldri tõttu hallitasid esemed Lustiveres [38]. Ka Lahmusel oli probleeme, sest akendel puudusid trellid ning seetõttu oli keldriakna kaudu sees käidud ja mõned kastid lahti murtud [39].

Terve erirong ülikooli varadega, personaliga ja nende perekonnaliikmetega lahkus Tartust 18. augustil 1944. a. Sihtkohaks oli Palivere Läänemaal. TÜ rektori otsusega oli rida meditsiinisutusi ette nähtud paigutada Haapsalu Uuemõisa (I Haavakliinik, Närvikliinik, Ortopeediakliinik, I Sisehaiguste Kliinik, Hambapolikliinik, Patoloogia Instituut, Radioloogia Instituut, Bakterioloogia Instituut ja Ülikooli Apteek). Enamik meditsiinisutusi paigutati Haapsalu kanti suurtesse Saksa sõjaväehaiglatesse, osalt aga ka Tallinnasse [40]. Uuemõisast oli prof. Artur Linkbergil kavatsus TÜ haavakliinikud evakueerida ajutiselt Hiiumaale ja sealt edasi Saaremaale [41].

Selle 24vagnulise rongiga evakueeriti ka raamatukogu. Pearaamatukogule määratud vagunisse toodi lisaks rektoraadist 8 pilti ning prof. Elmar Ilus andis üle Arult toodud kasti, mis pidi sisaldama 3 Kügelgeni maali. Raamatukogu valis varade lõplikuks varjupaigaks Suure-Lähtu algkooli Martna vallas, 13 km Palivere jaamast. Ruumid olid eriti sobivad raamatutele. Suure-Lähtu toodi ka ülikooli õppejõudude ja teenistujate varakaste (Kant, Uluots, Richard Kauri, Sultson, Evald Blumfeld, Johannes Hannibal, Henn Kuvasto), samuti Botaanika Instituudi, Botaanika- ja -muuseumi, Psühholoogia Instituudi, Eesti Rahvaluule Instituudi, Arheoloogiamuuseumi, ERMi, ÕESI, Õigusteaduste Instituudi ja Eesti Keele Arhiivi varad. Kuid 2 vagunit ülikooli varade rongist jäi Palivere jaama. Et neil puudusid hooldajad, olid mõned kastid avatud. Need vagunid saadeti Tallinnna jaamaülemale korraldusse. Hiljem toimetas prof. P. Ariste neis vaguneis olnud raamatud Tartusse [42]. Väga palju varasid viidi Liivi algkooli, kus varade hooldajaks oli Richard Viidalepp. Liivil olid varjul Keskarhiiv, ERA ja paljude muude allüksuste varad [43].

Veel 21. augustil, 4 ööpäeva enne Tartu langemist, õnnestus Gustav Rängal saada evakueerimiseks autosid, vaguneid ja tõstjateks Omakaitse mehi, mistõttu õnnestus saata Haapsalu – Uuemõisa poole teele Filosoofiateaduskonna raamatukogu [44].

19. septembril teatati ülikooli personalile, et nad on vallandatud arvates 18. septembrist 1944. a. ja maksti neile 3 kuu palk ette. Ühtlasi anti teada, et igaüks võib minna, kuhu tahab [45].

18. septembril võttis rektor Edgar Kant allkirja vastu ülikooli laekurilt Rudolf Kõvalt enda kätte 1,6 kg ülikooli laboratooriumite plaatinat ja TÜle kuulunud vanade müntide kollektsiooni [46]. Pole teada, mis sai sellest varast, kuid meil pole õigust Kanti hukka mõista. Kindlasti on rektoril oma kohustused varadega ümberkäimise kohta sõjaolukorras. Kõrgelt tuleks hinnata Edgar Kanti teeneid varade päästmisel, ülikooli mõisate võõrandamisplaani läbikukutamisel ja selles, et Saksa okupatsiooni ajal jäi kestma cesti rahvuslik ülikool [47].

Pärast võimuvahetust Tartus hakkas nüüd juba TRÜ uus juhtkond moodustama komisjone, mis hindaksid sõjakahjustusi. Kähku hakati ülikooli töötajaid Tartusse tagasi kutsuma. 20. septembril palus ülikool, et Tartumaa valdade täitevkomiteed saadaksid teateid oma valla piiridesse evakueerunud ja seal elunevate TRÜ teenistujate ja õppejõudude kohta [48].

10. oktoobril 1944. a. moodustati reevakueerimiskomisjon eesotsas prof. Peeter Tarveliga, liikmeteks Voldemar Vadi, Harri Moora ja Karl Orviku. See koostas varade asukohtade nimekirja ja autotranspordi vajaduste tabelid. Oktoobris koostatud nimekirja järgi oli ülikooli varasid 28 erinevas Eestimaa paigas. Varasid oli veetud lisaks eespool nimetatud mõisatele isegi Kuressaarde (Seerumi Instituudi vara), Puhja seltsimajja (seal töötas II Haavakliinik), Tarvastu kirikuõpetaja majja ja Tallinna Ringhäälingu majja. 23. oktoobril pöördus rektor hariduse rahvakomissari poole, paludes transpordibi kultuuriväärtuste Tartusse toimetamisel [49]. Hiljem korregeeriti varade asukohtade nimekirja, sest reevakueerimise algul nähtavasti ei teatud kõiki evakueerimiskohti. Näiteks lisandus Rapla gümnaasium. Saadeti ka "Postimehe" ja "Rahva Hääle" toimetusele kuulutus, milles paluti eraisikuid ja asutusi, kelle kätte on sattunud ülikooli vara, sellest teatada [50].

Reevakueerimiskomisjon leidis, et tagasitoodud varad tuleb paigutada eelkõige peahoonesse ning samal ajal alustada teiste hoonete korrastamist ja sõjaväelt äravõtmist. Korrastada oli tarvis ka Maarjamõisa kliinikud [51]. Leiti, et eriti ruttu oleks vaja tagasi tuua Loomaarstiteaduskonna varad, sest nende hulgas oli palju ravimeid, mis külma tõttu oleksid võinud rikneda [52]. Kiiresti oli vaja õppe- tööks vabastada ka koolimajad.

Esimene rong ülikooli varadega saabus Läänemaalt Tartusse 11. oktoobril. Selle rongiga tuli ka 175 ülikooli õppejõudu ja teenistujat, kes olid olnud teel ligi nädal aega külmas kütmata vagunis [53]. Tekkis kohe vajadus autode järele, mis transpordiks vara raudteejaamast õigesse asukohta. 16. oktoobri õhtuks oodati Tar-

tusse kliinikute evakueeritud varasid 43 vaguniga. Laialivedamiseks paluti Tartu Linna Transpordikeskuselt suurel hulgal autosid 17. ja 18. oktoobriks [54]. 20. oktoobriks jõudsid Tartusse erirongiga Tallinnas Rahvahariduskomitees olnud varad [55].

Raamatukogu varad Läänemaalt veeti kõigepealt 19.–23. oktoobrini rohkem kui 100 küüthobusega Palivere jaama. Sealt sõitis eselon Tallinna Ülemiste jaama, kus toimus oma jõududega ümberlaadimine, sest Haapsalu raudteel oli veel saksa rööpmelaius. 30. oktoobril jõudis rong Tartusse ning novembri esimestel päevadel veeti varad ka oma õigesse paika [56].

Läänemaalt varade tagasijõudmise järel algas Tartu- ja Viljandi- maale viidud varade tagasitoomine, mis oli märksa keerulisem. Seni, kuni ülikooli varad olid maal, tuli neid ka kaitsta. Mõnel pool olid ülikooli esemed laiali veetud või vedelesid lageda taeva all. Eelkõige oli tarvis tagasi tuua humanitaaralade materjalid, mida oli tarvis õppetööks.

Kui ENSV valitsuse määrusega nr. 104 9. veebruarist 1945. a. kohustati ülikooli kahe kuu jooksul varad reevakueerima, moodustati uus komisjon 9. märtsil, mille esimeheks määrati raamatukogu abijuhataja Alo Tilk [57]. Komisjon alustas varade tagasitoomist 15. märtsil. Eeskätt asuti varasid tagasi tooma sealt, kus neid oli vähem (Arult, Karksist, Tustilt). Kõige suuremaks takistuseks oli autode ja bensiinipuudus. Seetõttu kasutati puugaasiantosid, kuid neid oli vähe. Peeti vajalikuks pöörduda isegi NKVD poole, et saada kasutada selle organi käsutuses olevaid suuri naftaautosid [58].

Nendel põhjustel ja halbade teeolude tõttu ei saadud reevakueerimist lõpetada aprilliks, nagu kõrgemalt poolt oli ette nähtud. Varade tagasitransportimisel Tartusse oli erinevalt nende evakueerimisest aasta tagasi väga tähtis osa hobuküüdil. Hobustega veeti vara Pilistvere kirikust Kõo vallamajja, Konguta mõisast Elva, Zooloogiamuuseumi varad vedas V. Želnin hobuküüdiga Lustiverest Neanurme rahvamajja, et need sealt autoga Tartusse viia [59]. Kevadel suleti halbade teeolude tõttu mitu teed suurtele autodele ja vesi viis ära Puurmanni, Põltsamaa ja Navesti sillad. Kevadkülvil ajal aga mobiliseeriti kõik autod parteikomitee poolt viljaveoks. Nüüd oli autodega tunduvalt rohkem probleeme kui evakueerimisel. Näiteks 7. maiks lubatud auto määrati partei poolt maale eriuksandega (sõjalaenukampaania) [60].

Juunikuuks olid evakueerimata veel Lahmuse ja Tusti varad. Lahmusel oli vahepeal ka sees käidud, sest puudus korralik valve. Pärast suuri raskusi lõpetati ülikooli varade reevakueerimine 15. augustiks 1945, kusjuures määrukses nr. 104 ettenähtud bensiini ei antud liitritki [61].

Sellela oli aasta pärast võimuvahetust osaliselt taastatud ülikooli aineiline baas: sai jätkata teadus- ja õppetööd.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 24. L. 1.
2. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 35. L. 264.
3. G. Ränk. Laiemasse maailma. Stockholm, 1988. Lk. 116. Siin on G. Ränk eksinud, kuna tegelikult toimus kirjeldatud Tartu pommitamine juba 1943. a.
4. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 125. L. 1.
5. Samas. L. 162.
6. Samas. L. 164.
7. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 124. L. 3.
8. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 125. L. 7.
9. Samas. L. 15, 94.
10. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 116. L. 21-26.
11. G. Ränk. L. 119.
12. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 124. L. 2.
13. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 125. L. 45.
14. Samas. L. 46.
15. Samas. L. 56.
16. Samas. L. 63.
17. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 124. L. 4.
18. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 125. L. 81.
19. Samas. L. 84.
20. Samas. L. 95.
21. Samas. L. 96.
22. Samas. L. 102.
23. Samas. L. 107.
24. Samas. L. 65.
25. Samas. L. 115.
26. Samas. L. 153, 154.
27. Samas. L. 119-125.
28. Samas. L. 126.
29. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 127. L. 31; EAA. F. 2100. S. 128. L. 19.
30. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 128. L. 11.
31. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 124. L. 29.
32. Arnold Voitka mälestused. Lindistatud 07.06.1989. a.
33. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 128. L. 19.
34. Samas. L. 25.
35. Samas. L. 17.
36. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 124. L. 13.
37. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 128. L. 29.
38. Samas. L. 51.
39. TÕ arhiiv. Nim. 1. S. 26. L. 59.
40. TÕ arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 4.
41. G. Ränk. L. 129.
42. TÕ arhiiv. Nim. 13. S. 4. L. 7-8.
43. TR KHO. F. 4. Nim. 3. S. 9. L. 3.
44. G. Ränk. L. 124.
45. TÕ arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 4-6.

46. Samas. L. 9.
47. 1942. a. mais otsustasid Saksa võimud võõrandada ülikooli ja Tartu linna mõisad. Ülikoolile kuulusid teatavasti õppemajapidamistena Raadi, Kuusnõmme ja Maarja mõisad ning õppemetskond Kastre Peravallas.
48. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 6. L. 1.
49. TR KHO. F. 4. Nim. 3. S. 9. L. 4-7.
50. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 43.
51. TR KHO. F. 4. Nim. 3. S. 8. L. 1.
52. Samas. L. 3.
53. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 6. L. 21.
54. Samas. L. 23.
55. TR KHO. F. 4. Nim. 3. S. 8. L. 14.
56. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 8.
57. TR KHO. F. 4. Nim. 3. L. 1.
58. Samas. L. 2.
59. TR KHO. F. 4. Nim. 3. S. 18. L. 13.
60. TR KHO. F. 4. Nim. 3. S. 20. L. 16.
61. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 10. L. 71.

EVACUATION AND RE-EVACUATION OF THE PROPERTY OF TARTU UNIVERSITY IN 1944-1945

Terje Lõbu

Summary

As the Russian-German front line was approaching Tartu, the staff of Tartu University started to remove the property of the university to various estates near Tartu and Viljandi. Among the first to start removing properties already in November, 1943 was the Estonian Folk Museum. Most of the university properties were evacuated in March, 1944, under the guidance of Prof. G. Ränk. The German military authorities had decided to evacuate Tartu University to Königsberg but partly because of strong opposition from the university staff, partly because of the rapid development of the war events, that plan was not carried out.

Until June the university properties were transported to the country mostly by lorries, afterwards also by trains. In August, immediately before the capture of Tartu by the Soviet army, the installations of several clinics and some other properties already hidden in the estates near Tartu, were transported to the western part of Estonia.

Immediately after the new leaders of the university had been appointed in September, 1944, the re-evacuation of the properties

began. The properties which had been hidden in Western Estonia were brought back to Tartu already by the beginning of November. Those hidden in the neighbourhood of Tartu were re-evacuated until Aug. 15, 1945.

TARTU ÜLIKOOLI FILOSOOFIATEADUSKONNA ALLASUTUSTE AINELISEST OLUKORRAST AASTAIL 1940–1944

Sirje Tamul

Eesti iseseisvusaastail Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonnas rajatud süstemaatiliste uurimissuundade arendamise käigus kujunesid välja ainekabinetid, laboratooriumid, instituudid ja erialaraamatukogud.

Kõigi sündmuste ja olude kiuste on paljudki neist säilinud tänaseni, kuigi 1940. a. suvel asuti teaduskonda ümber korraldama.

Allikmaterjalide alusel vaatlemegi endise Filosoofiateaduskonna, 1940/41. õppeaastal Ajaloo-Keeleteaduskonna ning 1942–1944. a. taastatud Filosoofiateaduskonna allasutuste ning teaduskonnaga seotud teadusseltside (Psühholoogia Instituut, foneetikalaboratoorium, Kunstiajaloo Instituut, Arheoloogia Instituut, seminariraaamatukogu, Akadeemiline Emakeele Selts, Eesti Kirjanduse Selts ja 1941. a. märtsis asutatud ajaloo kabinet) ainelist olukorda. Eelnimetatud (peale viimase) jäid kuni 1940. aastate teisel poolel toimunud uute hajutamiste ja ümberjagamisteni tolleaegse Ajaloo-Keeleteaduskonna aineliseks baasiks.

Endise Filosoofiateaduskonna allasutuste seisukorrale hinnangu andmine sõltub suurel määral allikmaterjalide olemasolust ja iseloomust. Üldjoontes tuleb märkida, et Filosoofiateaduskonna materjalid on kohati äärmiselt lünklikud ja kannavad hävi(ta)mise jälgi [1]. Teaduskonna majandusaruanded kajastavad ainelisi olusid enamasti rahalises ulatuses [2], ka koosolekute protokollid on napisõnalised ja tundub, et mõeldud on vaid tolleaegsetele asjaosalistele. Siiski õnnestus mitme kaudse allika hulgast leida olulisi pidepunkte allasutuste tegevuse kohta [3]. Laboratooriumide, kabinetide ja instituutide aineeline olukord ja üldse tegevus fikseerus eelkõige Saksa okupatsioonivõimude haridusdirektooriumi korraldustes ja ringkirjades [4]. Sõja ajal valitsenud suures paberipuuduses võeti tavaliselt kordvkasutusele enamlasteaegseid formulare, kuid Filosoofiateaduskond ei kasutanud kahjuks nõukogudeaegseid Ajaloo-Keeleteaduskonna dokumente. Need osutunuksid nüüd täiendavaks allikaks.

Üldhinnangu andmist raskendab veelgi võrdlusandmete puudumine viimase iseseisvusaasta kohta, kuigi on olemas üldandmed Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli majanduslikust seisust: näiteks 1940. a. hinnati muuseumi varasid 161 848 ja raamatukogude omi 4 166 360 rublale (ümberarvestatuna 1940. a. detsembris).

Filosoofiateaduskonna nõukogulikuks ümberkorraldamise komisjoni (koosseisus professorid Pärtel Haliste, Alfred Koort, Harri Moora, Ants Oras, Andrus Saareste, Gustav Suits ja Peeter Tarvel) esimene töökoosolek toimus 10. septembril 1940 [5]. Eraldi moodustati kursusesüsteemi ülemineku komisjon, siia kuulusid professorid Andrus Saareste, Peeter Arumaa ja Evald Blumfeldt [6]. Tol hetkel oligi põhiprobleemiks õppetoolide töö ümberkorraldamine loodavatesse kateedritesse ning üliõpilaste määramine kursustele. Kehtestati üleminekuaeg neile üliõpilastele, kes olid astunud ülikooli enne 1. septembrit 1939, see lõppenuks neile 30. juunil 1942. 1940/41. õppeaastal registreerus I kursusele 127 üliõpilast, teisele 19 üliõpilast. Kolmanda ja neljanda kursuse nimekirjas oli 1941. a. algul 236 inimest, neist varem oli valinud inglise filoloogia 53, ajalugu õppis 35, eesti filoloogiat 43, üldist ja eesti kirjandust 20, slaavi ja germaani filoloogiat 11–12 üliõpilast. Teistele erialadele oli valmistumas 4–6 inimest. Üldse oli olnud võimalik spetsialiseeruda 15 erialal. 1940/41. õppeaastal lõpetas Filosoofiateaduskonna 28 inimest [7].

1940. a. septembris kerkis päevakorrale dekaani valimine, õigmini määramine. 1940. a. juunis-juulis määrati dekaani kohusetäitjaks endise Filosoofiateaduskonna sekretär prof. A. Koort. Endine dekaan prof. H. Moora täitis tollal haridusministri abi kohuseid, 1. septembril 1940. a. ta küll naasis, kuid dekaaniks teda enam ei määratud. Septembris otsustas Filosoofiateaduskond oodata uue dekaani valimistega ja uurida, mis põhjusil vabastati eelmine dekaan. Mõnda aega jätkas dekaani kohustusi A. Koort, 19. jaanuaril 1941. a. määrati Ajaloo-Keeleteaduskonna dekaaniks prof. P. Tarvel.

1940. a. septembri keskel vabastati ametist prof. Julius Mark ja kunstiajaloo prof. Sten Karling kui välismaine õppejõud.

21. septembril 1940. a. kinnitati teaduskonna uus struktuur: esialgu moodustati 16 kateedrit, 1941. a. alguseks jäeti alles siiski vaid 12 kateedrit koos kuue allasutusega. Allasutustena jäid põhimõtteliselt alles, kuigi mõningate nimemuutustega (vt. lisa 1) [8] klassikalise muinasteaduse instituut klassikalise filoloogia kateedri juures, foneetikalaboratoorium eesti keele kateedri alluvuses, psühholoogialaboratoorium pedagoogika kateedris, arheoloogiakabinet ja -muuseum eesti ja üldise arheoloogia kateedri all. Kunstiajaloo kabinet kuulus eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri juurde ning slaavi keelte arhiiv slaavi ja balti filoloogia kateedrisse [9].

1940. a. detsembris likvideeriti aga teaduskonnaga seotud endised teaduslikud seltsid: Prantsuse Teadusliku Instituudi (*Institut*

Scientifique Française). varasid hinnati likvideerimise hetkel kõigest 2500 rublale, kuigi siin oli üle 8000 kõite erialast kirjandust ja 5100 diapositiivi. Raamatukogu anti Lääne-Euroopa keelte kateedri käsutusse. Kahjuks hävis sõja ajal üle 70 % endise instituudi raamatukogust.

Samuti kaotati Eesti Kirjanduse Selts, mille vallasvara natsionaliseeriti. Teiste hulgas likvideeriti eesti revolutsioonilise liikumise ajalugu uurinud 1905. Aasta Selts (esimees Hans Kruus, liikmed Peeter Tarvel, Friedebert Tuglas ja Leida Loone). Nimetatuile lisaks suleti Ühing Juuditeaduse Edendamiseks. Kõigi nende varad anti üle ülikoolile. Juriidilise isikuna likvideeriti Akadeemiline Emakeele Selts, Akadeemiline Kirjandusühing. Nende kogud liideti ülikooli bilanssi [10].

Sotsialistlike ümberkorralduste läbiviimisel püüti Filosoofiateaduskonnas võimalust mööda olla ettevaatlik, erilist innukust näitamata. Nii ka majandusasjus. 1941/42. õa. eelarve koostati vana struktuuri järgi, arvestamata kateedreid.

Seminariraamatukogu ülalpidamiseks ja kogude täiendamiseks arvestati 8300 krooni (1939/40. õa. kulutused ligi 5200 krooni). Ilmselt arvestati kogude sundtäiendamist nõukogude vene ja bolševistliku kirjandusega. Eesti ja Sugulaskeelte Arhiivile (alates 1945. a. Eesti ja Soome-Ugri Keelte Arhiiv, ka Eesti Keele Arhiiv) ja Klassikalise Muinasteaduse Instituudile ning foneetikalaboratooriumile nähti ette igale 650 krooni. Psühholoogia Instituudile määrati aparatuuri muretsemiseks 1120 krooni, Arheoloogia Instituudile ja Kunstiajaloo Instituudile 1300, slaavi keelte arhiivile 500 krooni aastas. Dekanaadile nähti asjaajamiskuludeks ette 175 krooni ning veidi hiljem täiendati eelarvet Ungari Instituudile määratud 650 krooniga aastas. Nimetatud eelarvet on ka praktiliselt ainus tollest perioodist, edasised andmed selle kinnitamise kohta puuduvad. Kuidas teaduskond ja tema allasutused said planeerida oma tegevust, selle kohta täpsemad andmed puuduvad, küll aga on 1941. a. algul hinnatud õppeasutuste ja raamatukogude varanduslikku seisu [11].

1941. aasta märtsis esitatud 1940/41. õa. I semestri aruandes iseloomustas rektor professor Hans Kruus Ajaloo-Keeleteaduskonda kui üht raskeimat ülikooli teaduskonda, kus endine ainete valikul põhinev õppesüsteem erines tunduvalt uuest kursusesüsteemist. Seetõttu oli uuele üleminek seotud võrdlemisi suurte pingutustega. Õppeplaanide koostamisel tuli arvestada uute nõukogulike ainete (NSV Liidu ajalugu, vene keel kõigile kohustuslikuna, poliitiline ökonoomia, marksism-leninism) ja eesti-alaste õppeainete vahetõrje [12]. Näiteks nii jäeti eesti ajaloo vähendamise kõrval õppeplaanidest välja Skandinaaviamaade ajalugu. Siiski lubati esialgu lõpetada loengud viimastel kursustel. Uute õppeainete lülitamine õppekavadesse suurendas loengukoormust, mistõttu üliõpilastel jäi üsna napilt ae-

ga teadustöoks, materjalide läbitöötamiseks arhiivis, rahvaluule- jt. kogudes, ainekabinettides ja laboratooriumides. Viimased oleksidki kujunenud elava kasutuse puudumisel vaid aparatuuri panipaikadeks. Teadustegevust hakkasid piirama nõukoguliku bürokraatia mehhanismid, näiteks tuli arhiiviloat taotlemisel juba ette ära määrata töö oodatav resultaat. Samas keelati mitmel teadlasel üldse algmaterjalide kasutamine. Nii ei saanud professor Gustav Ränk enam kasutada oma tööks vajalikku Eesti Rahva Muuseumi fondi [13]. Kogu teadustegevus pidi koonduma TRÜ Teadusliku Uurimisinstituudi raamidesse. Filosoofiateaduskonna teadusasetuste baasil loodi 1. juunil 1941. a. neli sektorit: eesti keele ja lähemate sugulaskeelte sektor (juhatajaks Kristjan Kure), eesti kirjanduse ja rahvaluule sektor dotsent Karl Taevi juhtimisel, eesti ajaloo ja materiaalse kultuuri ajaloo sektor (juhatajaks määrati dotsent Richard Kleis). Professor Alfred Koort pidi asuma juhutama pedagoogika- ja metoodikasektorit. Kavatseset ei jõutud ellu viia, küll aga tõstus probleem uuesti 1945. aastal [14]. Ka 1940/41. õa. instituutide ja laboratooriumide ülalpidamiseks kavandatud eelarved olid tagasihoidlikud: 1940. a. sügisel eraldati neile 75 750 krooni, järgmiseks aastaks oli Moskvast suulise kokkuleppe alusel lubatud 62 500 rubla. Lubatud eelarve avati alles 1941. aasta veebruaris, eraldati 5 100 rubla.

Esiialgu kulgesid ümberkorraldused ideoloogilisel pinnal, vähemasti Filosoofiateaduskonna suhtes. Uute printsiipide kinnistamine tekitas aga palju ainelisi muresid. Eesti annekteerimine NSV Liidu poolt katkestas loomulikud sidemed välismaailmaga, mistõttu kannatasid eelkõige õppeasutused, mis olid oma aparatuuri ja õppevahendid muretsenud välismaalt. Kohe lõigati läbi kaubandussidemed: 1940. a. jäid saamata varem tellitud seadmed. Samas märgiti, et Nõukogude Venemaa partnerid ei ole usaldusväärsed, tihti võetakse vastu tellimusi, kuid täitmist ei järgne, ka järelepärimistele ei vastata. Pealegi olid nende seadmed ja aparatuur kallid ja moraalselt vananenud. Esimese Nõukogude okupatsioonistaasta ülikooli eelarve oli aga koostatud kokkuhoidlikult ega võimaldanud hankida kallist aparatuuri. Seega tuli läbi ajada Eesti iseseisvusaastatel varutuga, seda hoides ja täiendades.

Ainelist kitsikust iseloomustas pidev ruumipuudus. Harjumatult suur loengukoormus tingis senisest suurema ruumide kasutamise. Auditoriumid jäid väikeseks, eriti Ajaloo-Keeleteaduskonnas, kus kogu teaduskond esimesest kursusest viimaseeni kuulas koos NSV Liidu ajaloo loenguid. Tollal märgiti, et peahoone V kui suurim auditorium jääb teaduskonnale kitsaks. Teaduskonnale eraldatud loenguruumid olid eri õppehoonetes, kabinetid ja laboratooriumid üle kuhjatud, sest osa oma pinnast tuli neil loovutada nõukogulikele institutsioonidele, nagu marksismi-leninismi kabinet, ametiühing, punanurk, korrespondentõppe kabinet ning ajalookabinet. Kõik

nimetatud mahutati Ajaloo-Keeleteaduskonna ruumidesse Lai t.36 [15].

Peale selle taotlesid teaduskonna mitmed kateedrid oma ruumide laiendamist. 1941. a. kevadel pöördus rektori poole ruumieralduspalvega pedagoogikakateeder, soovides saada juurde mõned ruumid endisest Ristiuse Arheoloogia Muuseumist loodava pedagoogikakabineti tarbeks. Tegelikult jäi ruumiprobleem lahtiseks: rektor professor Hans Kruus vastas, et lisaruumid tuleb eraldada vaid õpetööks [16]. Edaspidi jäi rektor ruumiprobleemide lahendamisel kõrvale, paludes küsimus lahendada teaduskonnasisiselt.

1941. a. märtsis moodustati ajalookabinet, teenindamaks ajalookateedreid. Tööd juhatas ja varade eest vastutas dotsent Richard Kleis. Kabineti protokolliraamatut ja inventariraamatut ei olnud siin võimalik kasutada. On teada, et 1942. a. algul anti need Saksa julgeolekuteenistusele. Siiski saab mõningase ettekujutuse selle nõukoguliku õppeasutuse mõnekuulisest eksisteerimisest tema likvideerimisega seotud materjalidest [17]. Selgub, et ajalookabineti sisustamisel kasutati likvideeritud üliõpilasorganisatsioonide mööblit jm. sisustust, seega oli ajalookabinet üheks nõukogulikuks asutuseks teiste 38 seas, kellele korporatsioonide varasid jagati. Siinjuures peab märkima, et ajalookabinetile varade üleandmise ja hiljem tema likvideerimisel koostatud aktid on äärmiselt ebatäpsed ja segased, mistõttu ei selgu, kellele võisid esemed varem kuuluda. Näiteks 1941. a. juunis eraldati kabinetile Lai t. 36 asunud laost diivan ja tugitoolid, kolm riidega kaetud pinki, 4 tavalist lauda, 7 paari kardinaid koos kardinapuu-dega, 25 tooli jpm. Raamatute paigutamiseks anti kaks helepruuni kahe klaasuksega kappi [17]. Kabineti käsutusse jäi ka Akadeemilise Ajaloo Seltsi raamatukogu. Vähemasti osa oma isiklikust mööblist on mingil põhjusel loovutanud Armin Tuulse. Üleantud komplekti kuulusid must kahe kapiga kirjutuslaud, kirjutuslaua tool, roheline ja kollase kupliga laualambid, isegi 4 meetrit elektrijuht ja tuhatosid ning pliiats [18]. Et ka siin puudus mööbli detailne kirjeldus, ei ole võimalik selgitada, kas need esemed on säilinud. Veel 4. juulil 1941. a. sai kabinet oma käsutusse üliõpilaskomiteelt (siin on ilmselt mõeldud konventi) kirjutusmasina "Mercedes".

Uue kabineti eluiga jäi lühikeseks. Saksa võimud sulgesid 20. augustil 1941. a. ajalookabineti kui nõukoguliku allasutuse. Kogu 1941. a. sügistalve kestis kabineti vara ümberjaotamine ja 10. jaanuaril 1942. a. kinnitas rektor Edgar Kant kabineti täieliku likvideerimise akti. Põhiline osa mööblist ja muust inventarist jäi Filosoofiateaduskonnale, kunstiajaloo instituudile ja seminariraamatukogule. Ülikooli tolleaegse majandusjuhataja Johannes Hannibali käsutusse jäid pruunist nahast (mõnes aktis helepruun) diivan ja tugitoolid. Seega püüdsid mõlemad okupatsioonid haarata parimat! Saksa julgeolekuteenistuse korraldusel anti talle üle nõukogude au-

torite teosed ja üldse kogu olemasolev bolševistlik kirjandus, ühtekokku 247 nimetust raamatuid. 15 ajaloo-alase raamatu kohta nõuti annotatsioone. Ei leidu ühtegi viidet selle kohta, mis temaatikat need teosed hõlmasid [19].

1944. a. detsembris pidas dotsent R. Kleis võimalikuks taastada ajalookabineti tegevus ja sama aasta lõpul ongi see õppeasutus arvatud teaduskonna struktuuri [20].

Filosoofiateaduskonna raamatukogu, asutatud 1919. a. asukohaga peahoone kolmandal korrusel endise kreeka õigeusu kiriku ruumes, oli 1940. aastaks kujunenud (eriti soome-ugri keelte valdkonnas) rikkaliku koguga erialaraamatukoguks. Vaadeldaval perioodil toimusid seminar juhatajatena professorid Ants Oras (1939–1943) ja Julius Mägiste (1943–1944) [21].

1941. a. jaanuaris kavatseti seminariraamatukogu hajutada teaduskonna kateedrite vahel. Ilmselt olid taolisel hajutamispoliitikal omad eesmärgid ja kaalutlused. Siiski julges seminariraamatukogu juhataja prof. A. Oras hajutamistaotlusi pidurdada ja meelde tuletada endise Filosoofiateaduskonna kava koondada kõik allasutused ühisesse suurde hoonesse [22]. Sel viisil jäigi seminariraamatukogu puutumata. 1941. a. hinnati raamatukogu väärtuseks 113 561 rubla, inventari ja mööblit oli 7706 rbl. ulatuses, raamatukogu sisaldas ligikaudu 23 000 köidet. Kohustusliku nõukogude kirjanduse kõrval jätkus väärtusliku eesti kirjanduse muretsemine. 1941. a. mais tuli müügile endise raamatukaupmehe J. Raudsepa äri. Siit hangiti seminarile ligi 250 rubla eest eesti autorite töid, sealhulgas Betti Alveri, August Gailiti, August Alle, Karl Ristikivi, Albert Kivikase jt. teoseid [23]. Mitmed neist sattusid uue Nõukogude okupatsiooni algusaastail erifondi. Üldkokkuvõttes kasvas raamatukogu 1300 rubla ulatuses. Sõja-aastail jätkas raamatukogu oma tavapärase tegevust: teostati järelkataloogimist, korrastati õppetoolide kogusid jne. Kui hoolikalt tookordsed seminariraamatukogu töötajad varasid hoidsid, näitab järgmine fakt: komisjon koosseisus Erik Pöld, Ann Tamm, Gustav Ränk leidis ühe purunenud diapositiivi. Põhjalikul vaatlusel siiski selgus, et seda on praktiliselt võimatu taastada ja komisjon otsustas tunnistada diapositiiv sõja ajal purunenuks ja kanda aktiga sõjakahjudesse.

Erialakogusid täiendati peaasjalikult saksa kirjandusega, juurde muretseti küllaltki unikaalseid saksa teatmeteoseid. Sõjakeerises läks kaduma umbes 10 % kogudest, hävis neli ja poolsada raamatut ning ilmselt ei toodud segastel aegadel raamatuid ka tagasi [24].

Eksperimentaalse foneetika laboratoorium, asutatud professor Lauri Kettuse poolt 1921. aastal (Lai t. 36) oli kujunenud omalaadseks õppeasutuseks. Laboratoorium oli ühiste ruumide ja inventari kaudu seotud tihedalt Psühholoogia Instituudiga. Viimase juhataja professor Konstantin Ramul ja assistent Eduard Bakis olid foneeti-

kalaboratooriumi tegelikud hooldajad.

Foneetikalaboratooriumi arvel oli üle 120 tarbeeseme, teaduslikus kogus 390 diapositiivi, millest valdav enamus oli muretsetud Eduard Sellekese firmalt Tartus. Erialases raamatukogus leidis üle 500 köite ja 24 nimetust erialaajakirju. Rikkalik oli laboratooriumi heliplaadikogu foneetiliste heliülesvõtetega, neist 339 on üle antud ülikooli ajaloo muuseumile [25]. 1941. a. hindas professor K. Ramul foneetikalaboratooriumi varasid järgmiselt: raamatukogu 1955 rubla, tehnilist inventari oli 3132 rbl., käsimaterjali ja sisustust ligi 1000 rubla eest [26].

1941. a. märtsis määrati foneetikalaboratooriumi juhatajaks eesti keele kateedri õppejõud filoloogiadoktor Paul Ariste ja 29. märtsist 1941. a. viidi laboratoorium eesti keele kateedri alluvusse.

Laboratooriumil, mille põhieesmärgiks oli katselis-foneetiliste uuringute tegemine, puudusid ruumid õppetöö läbiviimiseks. P. Ariste püüdis korduvalt leida lahendusi lisaruumide saamiseks. Seda sai teha muidugi teaduskonnasiseselt. Sobivaks peeti Akadeemilise Ema-keele Seltsi ruume põhjendusega, et siin asuvad õppetööks vajalikud eesti keeleainestiku kogud. Foneetikutele ruumide eraldamist toetas psühholoogialaboratoorium, kellelt endaltki oli võetud üks ruum uuele, kultuurtehnika kabinetile [27]. Järgmisena pakuti foneetikalaboratooriumile vabanevaid ruume Ristiusu Arheoloogia Muuseumist, neile aga pretendeeris pedagoogikakateeder. Tegelikult ei suudetudki probleemi lahendada.

1941. a. sügistalvel seadis Saksa okupatsioon sisse oma elukorralduse: võeti kasutusele uued inventariraamatud, mis seni teadaolevaid andmeid pole säilinud (säilinud vaid mõned fragmentaarsed andmed elektriseadmete kohta), varad hinnati ümber riigimarkadesse, s.t. summa rublades korrutati 0,8ga, koostati eelarved, mis lõppkokkuvõttes kärbiti minimaalseks. Aparaatide korrashoiuks, inventari muretsemiseks ja raamatukogu täiendamiseks eraldati kõigest 130–300 riigimarka, vajadus olnuks kõige tagasihoidlikuma arvestuse kohaselt kolm korda suurem. Siinjuures soovitati laboratooriumi täiendada hangetega Saksa firmadelt, ilmselt peeti silmas seda, et Saksa teadusaparatuur oli tollal parim ja selle kättesaadavus Saksa-maalt garanteeritud [28]. Hinnapoliitika suhtes ei saa kommentaare anda, sest ei ole teada, kas midagi osteti ja kui palju parimad Saksa seadmed tollal üldse maksid.

Taolises sundseisundis jätkas laboratoorium siiski oma teadustegevust, eesti foneetika alaseid katselis- ja rakenduslik-foneetilisi uurimusi, samuti saksa foneetika ja üldise foneetika probleemide käsitlemist. P. Ariste jätkas soome-ugri keelte, sealhulgas sürja (komi) keele uurimist. Tal oli võimalik selleks kasutada vene sõjavange. Nende seas tehtud keeleuuringute tulemusel kogus P. Ariste üle 200 lehekülje materjali, nagu ta tollal ise märkis, sürjani keele kohta [29].

1944.a. kevadel algas väärismetalli arvelevõtu kampaania, mille käigus tuli etteantud formularide järgi milligrammi täpsusega loetleda aparatuuri osad ja demonteerimise võimalikkus. Lisaks aparatuurile nõuti andmeid vase või valgevase sisaldumisest ükselinkides ja kremoonides. Foneetikalaboratooriumi dokumentides on kümned sedalaadi formularid, mis on tühjad. Pole andmeid nende täitmisest. Küll aga leidsid selle allasutuse majandusdokumentides rohkesti andmeid tarbeesemete ja toiduainete muretsemisest, samuti toetus- taotlustest. 1944. a. kevadel ilmusid majanduspaberitesse aruanded varade evakueerimisest — sama aasta märtsi lõpuks oli foneetikalaboratooriumi vara pakitud ja aprilli algul paigutatud peahoone keldrisse. Suurt muret tundis P. Ariste Riias Läti Keele Arhiivis olevate eesti ja liivi keele materjalide pärast. Veel pärast jaanipäeva 1944. a. palub ta luba minna neid Riiga kopeerima [30].

Nüüsis, 1944. a. aprillis paigutati foneetikalaboratooriumi varad peahoone keldrisse, 1945. a. algul olid need veel alles, kuid puudusid ruumid ja nii jäid kogud veel mõneks ajaks niiskuse kätte. Sama aasta kevadel viidi foneetikalaboratooriumi vara hoiule seminari- raamatukogu ühte lugemistuppa, sellele järgnes teekond Mäe t. 33 asunud ülikoolihoonesse ja viimaks J. Liivi t. 4 neljandale korrusele [31].

Eksperimentaalse psühholoogia ja pedagoogika laboratooriumile (kasutati ka nimetust Psühholoogia Instituut) pandi alus 1922. a. Selle juhatajaks oli kuni 1966. aastani prof. K. Ramul. Psühholoogia ja selle laboratooriumi arengut on käsitletud mitu uurijat [33], mistõttu siinkohal piirdume vaid mõne lisandusega.

1941. a. hinnati psühholoogialaboratooriumi tehnilist inventari ligi 5300 rublale, raamatukogu 13 055 rbl., õppevahendeid oli muretsetud 550 rubla eest. 1940/41. õppeaastal mingit juurdekasvu ei olnud.

1942. a. nimetati laboratoorium ümber Psühholoogia ja Psühhotehnika Instituudiks, mis asus täitma pikemaajalisi uurimusi rakenduspsühholoogia valdkonnas. Iga teema viljelemiseks eraldas haridusdirektorium küllaltki suure summa, keskeltläbi 7500–10 000 riigimarka poolaastas [33]. See oli mõistetav, sest teemad arvestasid Saksa okupatsioonivõimude huve. Tundub, et taoliste riigiteemade varjus tegeldi siiski palju olulisemaga eesti eksperimentaalpsühholoogia arendamisel. Instituut kavatses järjepidevuse säilitamiseks taaselustada kutsenõustamise probleemide uurimist. Iseseisvusaastail töötanud Tartu Kutsenõuandla olid sulgenud enamlased 1940. aastal, nüüd planeeriti selle taasavamist instituudi raames. 1944. a. algul taheti üle tuua kutsenõuandla varad, kuid 1944. a. märtsipommitamise tagajärjel jõudis enne maha põleda kutsenõuandla hoone. Kutsenõuandla siiski asutati, taasasutamiskuupäevaks jäi 4. mai 1944. a. [34]. 1944. a. kevadel ülikooli varade evakueerimisel jäid psüh-

holoogiainstituudi varad esialgu paigale, hiljem toimetati üks osa Suure-Lähtusse. Järgmise aasta algul paigutati psühholoogia- ja foneetikalaboratooriumi varakastid seminariraamatukogu ühte lugemistuppa. Seega ei ole päris kohane väita, et psühholoogialaboratooriumi varad läksid sõjakeerises suuremalt jaolt kaotsi [35].

Endise Filosoofiateaduskonna unikaalsemad kogud ja raamatukogu asusid 1920. ja 1921. a. rajatud arheoloogiakabinetis ja -muuseumis Aia t. 46 õppehoones. Juba 1929. a. oli kabinetil 1226köiteline raamatukogu, 784 diapositiivi, kabineti ja muuseumi kogudes oli säilitamisel Eestimaa kihelkondade leiuvaines. Siin oli kujunenud Eesti arheoloogia keskus, tooniandev ka kogu Baltikumis, arheoloogiakabineti ja -muuseumi kogudes säilitati 135 muinsuse kirjeldusi, kaarte, plaane, 176 kaevamisaruannet, Otepää ja Valjala linnuste suurendatud ülesvõtteid. Hindamatu väärtusega oli 1356 säilikuga käsikirjakogu, fotode ja fotonegatiivide kogu. Arheoloogilisi kogusid hinnati 516 450 rublale, aparaate ja tehnilist inventari ligi 7000 rublale. Valdav osa kaevamistööde tehnilisest varustusest pärines kuulsatelt Saksa firmadelt "J. Stork" ja "Zeiss ja Ikon" [36].

1940. a. printsipiaalsed uuendused ei jõudnud arheoloogiakabinetti mõjutada, esialgu püüdnud vaid ümbernimetamisega. Muuseumist sai õppekeskmuuseum, vahepeal arvati, et võiks kabineti ja muuseumi ühendada instituudiks. 1941. a. detsembris arutati muinasteadusliku keskmuuseumi loomist, sama küsimust käsitleti veel järgmise aasta märtsis ja 1. novembril 1942. a. kutsuti ellu arheoloogia keskmuuseum, mis allus otse haridusdirektooriumile [37]. Millised olid selle keskmuuseumi ülesanded võrreldes õppemuuseumiga, ei selgu. Uus asutis võis aga kasutada kõiki arheoloogiakabineti ja -muuseumi materjale. Tegelikult jätkasid ülikooli arheoloogid kogu vaadeldaval perioodil oma põhitööd — näiteks aastatel 1941–1944 oldi välitöödel, tavaliselt kuni 150 päeva aastas. Jätkati kogude korrastamist ja magasineerimist. Suhteliselt rahuliku aja paiskas segi terrorpommitamine 1944. a. märtsis, mil pommitabamused ja põlengud laastasid rängalt Aia t. 46 õppehoonet. Arheoloogiakogud paisati koos sisustusega segamini, ära põlesid raamatukogu inventariraamatud ja diapositiivide kogu registrid ning ligi 10 000 magasineerimiskarpi [38]. Kogud kannatasid siis ja veel hiljemgi rüüstamise all.

Kunstiajaloo instituudile oli olulisemate muudatuste aeg 1941. a. kevadsemester. Professuuri asemele loodi eesti ja üldise kunsti ajaloo kateeder. Esialgu jäi õppetöö kunstiajaloo endiseks, sest üleminek kursusesüsteemile oli ette nähtud alles 1942. a. II semestril. Professor Voldemar Vaga andmeil soodustas vanaviisi õpetamist seegi, et uuel võimul ei olnud huvi kunstiajaloo vastu ja NSV Liidu ülikoolides puudus kunstiajalugu kui õppeaine üldse [39]. Kunstiajaloo programmi lülitati muidugi vene kunstiajaloo üldkursus, mida kõigi

eelduste kohaselt oleks hakatud lugema 1941. a. sügissemestrist. Vene kunstiajaloo tarvis hakati valmistama diapositiive ja seoses sellega paluti eraldada täiendavalt 500 rubla [40]. Selleks otstarbeks nõutud raha ka eraldati. Muidugi katkesid 1940/41. õa. kunstiajaloo kabineti teadus- ja vahetussidemed välismaailmaga. Ka sõja-aastate napp eelarve ei võimaldanud kabinetile oluliselt peale filmide ja fotomaterjali midagi juurde muretseda. 1940.–1944. a. jäi kunstiajaloo kabineti põhiülesandeks oma varade eest hoolitsemine ja nende säilitamine. Juba 30. juunil 1941 paigutati TRÜ Anorgaanilise Keemia Instituudi ruumidesse tulekindlatesse kappidesse 11 200 kunstiajaloo-alast diapositiivi, 20 500 fotot, ligi 4000 negatiivi, 246 plaani ja joonist eesti kultuurimälestistest. 1942. a. oli kunstiajaloo kabineti varasid 22 341 rubla väärtuses. Sõja-aastatel kabineti varasid kuigi oluliselt ei täiendatud, kui mitte arvestada mõnede kunstiajalooaamatute hankimist Saksamaalt. Teatavasti sai kunstiajaloo kabinet 1940. aastal oma valdusesse suure osa endise Ristiusu Arheoloogia Muuseumi kogudest, mis aga 1943. a. tuli seoses Üsuteaduskonna taastamisega tagastada [42].

1928. a. oli alustatud kultuurimälestiste arvelevõtu ja fotografeerimisega, seda jätkatigi üsna ulatuslikult ka sõja-aastatel, kuigi tihti takistas pildistamistõid fotomaterjali vähesus. Huvitav on see, et mööda Eestimaad ringi liikudes kasutasid kultuurimälestiste inventeerijad vahetuskaubana informatsiooni ja tee juhatamise eest paberosse (tookordne kuunorm oli 300 tükki ühe allasutuse kohta).

1941. aasta sügisel alustati Tartus sõjatules hävinenud hoonete ja tänavate taastamistöödega. Purustuste likvideerimisel püüdsid kunstiajaloolased võimalust mööda suunata restaureerimistõid. Peeti oluliseks ja toonitati ka märgukirjades tookordsele linnavalitsusele, et purustuste likvideerimisel ei hävitataks vanalinna ajaloolisi hooned täielikult, enne taastamistöödele asumist aga kasutataks ekspertidena kunstiajaloolasi ja arhitekte [43].

Sõja-aastate suurimaks mureks oli kindlasti kunstiajaloo instituudi töötajate varustamine igapäevase toidupoolise ja kehakattega.

Kunstiajaloo instituudi kogud (5000 negatiivi Eestimaal kultuurimälestistega ja umbes 100 ajalooliste ehitiste plaani) evakueeriti 1944. a. kevadel Väätsa mõisasse Järvamaale. Evakueerimise ja reevakueerimise käigus läks prof. V. Vaga hinnanguil kaduma ligikaudu 10–15 % varadest [44].

Akadeemiline Emakeele Selts (asut. 1920) registreeriti uuesti TRÜ juures 20. septembril 1940. a. Vahetult enne ümberkorraldusi ülikoolis kavatses Akadeemilise Emakeele Seltsi (edaspidi AES) juhatus oma 9. juuli 1940. a. koosolekul luua sihtasutise Eesti Murdearhiiv. Selle sihtasutise eesmärgiks seati keeleainestiku kogumine nii eesti kui sugulaskeelte aladelt, talletamine ja publitseerimine. Eesti Murdearhiivi kogude aluseks pidid saama AESi kogud koos inven-

riga, Eesti Keele Arhiivi murdekogu sedelmaterjal ja raamatukogu. Sihtasutise finantseerimist kavandati riigi poolt. Ülikoolilt oodati toetust tasuta ruumide ja sihtasutise ametniku (assistendi palk) palkamise näol. Ülikool omakorda võis kasutada sihtasutise kogusid nii õppe- kui ka teaduslikuks otstarbeks. Sihtasutise edasisest saatusest ei ole midagi teada. Puudus selle asutamise motivatsioon [45]. Esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal AES oma tegevust ei katkestanud, kuid nagu selgus 1942. a. algul Saksa julgeolekule esitatud aruandest, ei lubatud AESil juhatuse koosolekuid pidada. Tegelik töö toimuski veel 10. märtsil 1940. a. valitud vana eestseisuse ja esimees professor Andrus Saareste juhatusel [46].

1940. aastal oli seltsil 184 liiget, põhilise osa varadest moodustasid murdekogu 722 000 sõnasedelit, mille rahaliseks väärtuseks määrati 813 500 rubla, seega maksis iga sõnasedel veidi üle ühe rubla. AES kogus oli 49 heliplaati Eesti Riigi Ringhäälingu salvestusega, 252 fonograafirulli, ligi 500numbriline käsikirjakogu ja rikkalik erialaraamatukogu. Raamatukogu sisaldas oskussõnastikke, foneetikaõpikuid, eesti kirjandusajaloo tekste, kunstiajaloo- ja keeleajaloo-alaseid teoseid [47]. 1941. aastal sai AES murdekogumistööks mõningased toetussummad, näiteks eraldas ülikool ligi 5000 rubla, Tartu linnavalitsus 1000 rubla. Võrdluseks võiks märkida, et 1940. a. algul eraldas vabariigi president AESle toetussummana 4000 krooni, Toetuse maksmine jätkus ka 1943. ja 1944. aastal, mil kogumistööks ja stipendiaatide tasustamiseks eraldati 5000 ja 3500 riigimarka.

1942.–1944. aastal määras vana eestseisus seltsi varade eest vastutajaks Johannes Voldemar Veski. Sõja-aastail kujunes seltsi põhitööks murdekogude kopeerimine, korrastamine ja süstematiseerimine. Samas jätkati kogude täiendamist: 1944. a. algul märgiti kogus olevat 890 000 sedelit, oli kasvanud stipendiaatide käsikirjade kogu 1941. a. 332-lt 500-ni. 1944. a. oli AESil 110 liiget, neist 88 tegevliiget, 10 lihtliiget ja 10 auliiget [48].

13. aprillil 1944. a. toimus AES juhatuse koosolek arutamaks seltsi varade evakueerimist. Evakueerimistööde eest määrati vastutavateks seltsi kirjatöimetaja Valter Niilus ja arhivaar Armin Kukk. Armin Kukk oli AES murdekogude arhiivi juhataja, kes juhtiski selle olulise osa kopeerimist ja pakkimist. Muide, A. Kukk oli tolleaegse saksa-eesti ja eesti-saksa sõjaterminoloogiasõnaraamatu koostaja. 1944. a. algul kutsuti A. Kukk sundmobilisatsiooniga riindele, kuid rektor Edgar Kant palus kahel korral talle ajapikendust, viidates just eeltoodud tõigale. Ilmselt peeti siin silmas vajadust ikkagi olla AES kogude juures ja korraldada nende evakueerimist Aru ja Piliistvere mõisa [49]. Kogude eest Arul jäi vastutama A. Kukk, Piliistveres V. Niilus [50]. 27. mail 1944 valiti AES esimeheks filoloogiamagister Arnold Kask, juhatusse valiti professorid J.V. Veski,

Julius Mägiste, Paul Ariste, filoloogiadoktor Alo Raun, keelemees Elmar Elisto, filoloogiamagister Valter Tauli, kirjandusteadlane Richard Toona ja A. Saareste. Juhatuse liikmekandidaatideks jäid Peeter Arumaa, Manivalde Lubi ja Felix Oinas. Kuid hiljem selgus, et rektor E. Kant ei kinnitanud V. Taulit ja R. Toonat juhatuse liikmeks, nende asemele astusid P. Arumaa ja F. Oinas. Akadeemilise Emakeele Seltsile suhteliselt rahulikumad 1940. algusaastad olid möödas. Selts oli suutnud säilitada oma kogud ja isegi jätkata teadustegevust. Teadaolevail andmeil vangistati 1941. aasta kevadel seltsi juhatuse liige V. Raud [51].

Eesti Kirjanduse Selts kui iseseisev organisatsioon likvideeriti 1940. a. detsembris. Kuni septembrikuuni 1940. a. oli Eesti Kirjanduse Selts (EKS) jõudnud kirjastada üheksa kuu kestel 30 raamatut ja avaldada kuukirja "Eesti Kirjandus" kaheksa numbrit. 9. septembril 1940. a. kirjastus ja Aia t. 19 natsionaliseeriti [52]. Aasta lõpul avaldas selts ise soovi oma varad ümber jaotada põhjendusel, et EKS ei saa põhikirja alusel edasi töötada. Raamatukogu anti Õpetatud Eesti Seltsile, arhiiv koos sisustusega, liikmete kartoteegi ja suurmeeste biograafiatega kirjandusmuuseumile. EKS kodu-uurimistoimkonna materjalid, mis asusid ülikooli geograafiakabinetis, jäid ülikoolile. Kunstiväärtusega materjalid, sealhulgas kunstnik Kristjan Raua Kalevipoja-teemalised tööd samuti kirjandusmuuseumile. Kirjandustegelaste büstid anti üle "Vanemuise" teatrile. Muu vara, seltsi liikmemaksud, annetustest tekkinud kapital, samuti eriotstarbega summad (hauakapital jm.) ühes inventariga otsustati anda kirjastusele "Ilukirjandus ja Kunst". Varade ja EKS edasise saatuse suhtes esile kerkivate küsimuste lahendamiseks valis selts komisjoni (koosseisus R. Kleis, A. Palm ja Fr. Tuglas) [53]. 1941. a. jaanuaris oli lõplikult lakanud tegutsemast endise filosoofiateaduskonnaga kokku kasvanud Eesti Kirjanduse Selts.

Lisaks kõigele oli sõda toonud ränki kaotusi endise Filosoofiateaduskonna õppejõudude isiklikele raamatukogudele (vt. tabel 2), tuleroaks läksid 6 inimese raamatud. Üldse said kannatada 23 õppejõu ja teenistuja raamatukogud ning isiklikud arhiivid. Siia hulka tuleb arvata veel professor Hendrik Sepa kodu täielik hävimine 1941. a. Tartu pommitamisel [54].

1944. aasta 22. märtsil võttis Filosoofiateaduskond vastu ainuõige otsuse mitte ümber asuda Ida-Preisimaale. Ilmselt oleks see mõjunud kui ettevalmistav samm meie maa üldisele evakueerimisele. Pealegi olid Filosoofiateaduskonna ja tema allasutuste ning seltside varad paigutatud mööda Eestimaad laiali [55].

Allikmaterjalide põhjal, mis on segastel 1940. aastatel tahtlikult või tahtmatult jäänud üsnagi lünklikeks, ei saa anda terviklikku ülevaadet endise Filosoofiateaduskonna varade saatusest. Selge on üks: neil aastail ei jõutud mõlema okupatsiooni ideoloogiliste üm-

berkujunduste foonil segi paisata allasutuste varamut. Varade ja teaduslike kogude säilimise üheks oluliseks teguriks oli teaduskonna õppejõudude ja teenistujate alalhoidev loomus ning jahe suhtumine võõrvõimudesse.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 286c; Nim. 11. S. 86; Nim. 13. S. 26, 120.
2. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 19, 154. TÕ arhiiv. Nim. 5. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 162., Nim. 13. S. 55.
3. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 206.
4. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 115; Nim. 19. S. 206.
5. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 162. L. 59p, 67, 72p, 77, 79-81.
6. Samas. L. 69, 75p.
7. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 429. L. 25-35; TÕ TR KHRO. F. 84. S. 12. L. 11-14, 24, 25; A. Koort.
8. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 162. L. 74, 89p, 94.
9. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 11. L. 1.
10. Samas. L. 15, 19, 23.
11. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 162. L. 59p; Nim. 19. S. 206. L. 310.
12. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 115. L. 6-8, 21-30.
13. TÕ TR KHRO. F. 51. S. 2. L. 24, 28, 29, 35, 36; H. Sepp.
14. TÕ TR KHRO. F. 90. S. 27. L. 20; R. Kleis; Vt. ka K. Riismaa. Tartu Ülikooli Teaduslikust Uurimisinstituudist // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXII (I). Lk. 134-144.
15. TÕ TR KHRO. F. 84. S. 12. L. 42-56; EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 115. L. 21-30; F. R-355. Nim. 1. S. 49. L. 42, 43.
16. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 49. L. 43.
17. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 3. L. 1-3, 10.
18. Samas. L. 14.
19. Samas. L. 4-9.
20. TÕ arhiiv. Nim. 5. L. 17.
21. TÕ arhiiv. Nim. 5. L. 8. ja vt ka A. Grisan. TRÜ Ajaloo-Keeleteaduskonna raamatukogu 1919-1940: Diplomitöö. (Käikiri NSV Liidu rahvaste ajaloo kateedris.) Tartu, 1985; EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 767. L. 222.
22. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 19. L. 16; S. 154. L. 135.
23. Samas. Nim. 5. S. 275a. L. 238-242.
24. TÕ arhiiv. Nim. 5. S. 5. L. 6, 13.
25. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 91. L. 1-99.
26. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 154. L. 140; Paul Ariste isiklik toimik Tartu Ülikooli kaadrite osakonnas; EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 34. L. 265, 267.
27. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 166. L. 5.
28. Samas. L. 1, 3, 4, 6-9; F. 2100. Nim. 11. S. 96. L. 4-12, 15, 21p, 24.
29. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 34. L. 215.
30. Samas. L. 271.

31. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 96. L. 13; Nim. 2. S. 34. L. 269-271; TÕ arhiiv. Nim. 5. S. 16. L. 10, 25, 28.
32. P. Tulviste. Psühholoogiast Tartu Ülikoolis 1919-1988 // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu. 1989. XXII (I). Lk. 63-67; S. Üprus. Tartu Ülikooli eksperimentaalpsühholoogia laboratoorium ja selle ainelised tingimused aastail 1922-1944 // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu. 1985. XIX. Lk. 159-164.
33. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 55. L. 2, 3.
34. Samas. L. 10, 11, 25, 26.
35. S. Üprus. Lk. 162.
36. TÕ arhiiv. Nim. 5. S. 35. L. 3, 4, 5-31. Acta et Comment. Univ. Tartuens: 1929. C. Annales X. Lk. 193. V. Trummal. Tartu Ülikooli õpetlaste osast Eesti arheoloogia rajamisel (1920-ndad aastad) // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1975. I. Lk. 194-203.
37. EAA. F. 2100. Nim. 4. S. 143. L. 88, 90, 99.
38. TÕ arhiiv. Nim. 5. S. 16. L. 5-12.
39. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 286c. L. 38; Samas. F. R-355. Nim. 1. S. 154. L. 137.
40. EAA. F. 2100. Nim. 6. S. 368. L. 37-39.
41. EAA. F. 2100. Nim. 5. S. 286c. L. 115.
42. Samas. L. 118, 119.
43. Samas. L. 10.
44. TÕ arhiiv. Nim. 5. S. 5. L. 16.
45. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 206. L. 7, 8, 12.
46. Samas. L. 15, 178.
47. Samas. L. 46-54. 145; S. 412. L. 128, 269, 285.
48. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 15. L. 226, 227.
49. Samas. L. 224.
50. Samas. L. 227.
51. Samas.
52. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 412. L. 233, 259; S. 206. L. 54.
53. Samas. L. 259.
54. TÕ arhiiv. Nim. 5. S. 5. L. 22.
55. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 130. L. 1.

MATERIAL CONDITION OF THE UNITS OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN 1940-1944

Sirje Tamul
Summary

During the period of independence several cabinets, laboratories, institutes and special libraries were established in the Faculty of Philosophy while developing certain systematic research trends.

The present paper deals with the material condition in the Institute of Psychology, the phonetics laboratory, the Institutes of Art History and Archeology, the seminar library, the Academic Mother Tongue Society and the Estonian Literary Society.

The above-mentioned units and societies formed the material basis for the Faculty of History and Philology until new rearrangements in the second half of the 1940s took place.

The commission for turning the Faculty of Philosophy into a Soviet one started its activities on Sept. 10, 1940. The commission was forced to carry out rearrangements following the Soviet principles. The former subject-based system was abolished and replaced by the course-based one. Political economy, Marxism-Leninism and the Russian language were included in the curricula and made obligatory to all students. New deans (A. Koort, P. Tarvel) were appointed, at the same time several lecturers (S. Karling, J. Mark) were relieved of their posts. In December, 1940 several scientific societies (Institute Scientifique Française, the Academic Mother Tongue Society, the Estonian Literary Society) hitherto closely connected with the Faculty of Philosophy were abolished.

The former units of the Faculty of Philosophy were renamed (see appendix 1).

During the war personal libraries of 23 lecturers of the Faculty of Philosophy were perished (see appendix 2).

In the academic year 1940/41 there was not enough time to redistribute the property of the Faculty of Philosophy, in 1942-44 the employees of the university managed to preserve the scientific collections.

Filosoofiateaduskonna, Ajaloo-Keeleteaduskonna õppeasutused
1940-1944

1939/40 I semester	1940/41 I, II semester	1942-1944	Enamasti 1944. a. kevadel	1944 nov/dets.
Filosoofiateaduskonna seminari- raamatukogu peahoone III korrusel Juhataja prof. A. Oras	Samas A. Oras	Samas A. Oras/ J. Mägiste	Osaliselt Unemoisas	Samas A. Tammi
Klassikalise Muinasteaduse Instituut peahoone alumisel korrusel Juhataja prof. P. Haliste	Muuseum Samas P. Haliste	Samas P. Haliste	Osaliselt peahoone keldris	Samas L. Pritmann
Eksperimentaalse Psühholoogia Laboratoorium (Instituut)	Laboratoorium	Psühholoogia ja Psühhotehnika Instituut Samas		Laboratoorium
Lai t. 36	Samas		Osaliselt Suure- Lähtusa, Lai t. 36 K. Ramul	K. Ramul
Juhataja prof. K. Ramul	K. Ramul	K. Ramul		
Fonetikalaboratoorium Lai t. 36	Samas P. Ariste	Samas P. Ariste	Peahoone keldris P. Ariste	Peahoone keldris P. Ariste
Hooldeaja prof. K. Ramul				

Lisa 1 (järg)

1939/40 I semester	1940/41 I, II semester	1942-1944	Evakueeritud 1944 a kevadel	1944 nov/dets.
Arheoloogiakabinet (Instituut) Arheoloogiamuuseum Aia t. 46	Kabinet Õppekeskmuuseum Samas	Kabinet Muinasteaduste Keskmuuseum Samas	Aru mõisas Aia t. 46 Tallinnas Kiek in die Kökis Saure-Lähtus H. Moora	Põhjasukoht Aia t. 46 (purustused)
Juhataja prof. H. Moora	H. Moora	H. Moora	H. Moora	H. Moora
Kunstiajaloo Instituut Lai t. 36	Kabinet Samas	Instituut Samas	Instituut Samas, osaliselt pangasõjalis V. Vaga	Kabinet Ühikooli t. 44
Juhataja prof. S. Karling		A. Tuulse		V. Vaga
Slaavi ja Balti Keelte Arhiiv Juhataja prof. P. Arumaa	Kabinet P. Arumaa	Kabinet P. Arumaa		Instituut B. Pravdin
Eesti Keele Arhiiv Rüütli t. 24	Arhiiv Samas	Arhiiv Samas	Pilistveres, Aru mõisas, seminariraaamatukogus	Arhiiv
Juhataja prof. J. Mägiste	J. Mägiste	J. Mägiste		P. Ariste
Etnograafia seminar Eesti Rahva Muuseumis	Samas	Samas	Karksis	Karksis

Lisa 1 (järg)

1939/40 I semester	1940/41 I, II semester	1942-1944	Evakueeriti 1944 a. kevadel	1944 nov/dets.
--------------------	---------------------------	-----------	--------------------------------	----------------

Didaktilise-netoodiline Seminar,
1940. a. aprillist Pedagoogiline Instituut

Peeter Põllu t. 2

Juhataja prof. G. Rāgo

Muusikaõppekoda

Üliõpilasmaja ja

Mäe t. 33

Juhataja E. Vörk

Samas

G. Rāgo, P. Tarvel

Samas

H. Kala

Samas

E. Vörk

Samas

Ajalookabinet

Lai t. 36

Juhataja dots. R. Kleis

Ettepanek taastada

Ühikoodi t. 44

R. Kleis

**FILOSOOFIATEADUSKONNA,
AJALOO-KEELETEADUSKONNA ÕPPEJÕUDUDE
HÄVINENUD RAAMATUKOGUD
(hinnatud seisuga 12. detsember 1944)**

- I. Üldise ajaloo kateeder**
Peeter Tarvel 96 %
Julius Madisson 35 %
- II. NSV Liidu rahvaste ajaloo kateeder**
Richard Kleis 1100 raamatut
Jaan Konks 60 %
- III. Eesti ajaloo kateeder**
Hugo Rebane 98 %
Artur Vassar 100 %
- IV. Pedagoogika teooria ja ajaloo kateeder**
Alfred Koort 95 %
Konstantin Ramul 98 %
Hilda Aller 20 %
Richard Vint 20 %
- V. Klassikalise filoloogia kateeder**
Linda Pintmann 80 %
Lalla Gross 25 %
- VI. Slaavi ja balti keelte filoloogia kateeder**
Boris Pravdin 40 % õppekirjandusest
Valmar Adams oluline osa
Villem Ernits 30 % õppekirjandusest
- VII. Eesti kirjanduse kateeder**
Karl Taev 100 %
Friedebert Tuglas 50 %
August Annist 25 %
Rudolf Pöldmäe 25 %
- VIII. Eesti rahvaluule kateeder**
Eduard Laugaste 50 % teaduskirjandusest
- IX. Eesti keele kateeder**
Paul Ariste 15–20 %
Johannes Voldemar Veski 100 %
- X. Eesti ja üldise arheoloogia kateeder**
Harri Moora 40 %
Marta Schmiedehelm 30 %

ARHEOLOOGIA ÕPETAMISEST TARTU ÜLIKOOLIS VIIMASE 50 AASTA VÄLTEL (1940–1990)

Vilma Trummal

Alljärgnevas on lühiülevaade arheoloogia õpetamise olukorrast kolme okupatsiooniperioodi (kaasa arvatud Teise maailmasõja aastad) hõlmaval ajavahemikul. Käsitluses lähtume peamiselt kolmest aspektist: 1) õppejõudude kaader, selle ettevalmistamise võimalused; 2) õpetamise sisuline korraldamine ja õpetamise meetodid; 3) teadustöö suunamine ja selle tulemuste avaldamisvõimalused ühel või teisel perioodil TÜs.

Eesti arheoloogide esimene koolkond, kelle eesotsas seisis kuni oma surmani 1968. a. prof Harri Moora (sünd. 1900), kujunes välja Eesti Vabariigi aastail (1920–1940). Aluse pani sellele teatavasti TÜs 1920. aastal loodud Eesti ja Põhjamaade muinasteaduse õppetoolile kutsutud väljapaistev soome muinasuurija prof. Aarne Michael Tallgren (Tartus aastail 1920–1923). Ta asutas vastrajatud õppetooli juurde veel Arheoloogia Kabineti ja 1921. a. ka muuseumi, pannes sellega aluse nii Eesti muinasteaduse väljaarendamisele kui ka selle õpetamisele TÜs [1]. Nii loodi head eeldused kohaliku rahvuskadri ettevalmistamiseks Eesti muististe registreerimiseks ja väljakaevamiseks ning arheoloogiakogude süsteemseks korraldamiseks muuseumis.

Peatumata pikemalt prof. Tallgreni ja tema järglaste tegevusel TÜs EV aastail, tuleb siiski märkida, et tema lühiajaline tegevus Tartus (ja hiljem ka Helsingis) oli usumatult laiahaardeline, mida eesti arheoloogias on kõrgelt hinnatud ja sellest ka mitmel pool kirjutatud nii Soomes kui meil, siinhulgas ka allakirjutanu poolt [2]. Tulevase arheoloogia õpetamise seisukohalt on oluline rõhutada, et prof. Tallgreni rakendatud teadusliku uurimistöö metoodika, tema kui teadlase isiksus, mitmekülgsed teadmised ja maailmavaatelised põhimõtted olid kujunenud Põhjamaades valitseva progressiivse teadusmaailma taustal. Nii mõjustas ta edumeelse teadlasena ka siinseid noori arheoloogiaüliõpilasi, õpetades neid igati kriitiliselt suhtuma tollal mitmel pool Euroopas käibivasse tüpoloogilisse meetodisse muinasuurimises, eriti selle formaalsesse rakendamisse lahus muust kohalikust ajaloolisest taustast.

Pärast prof. Tallgreni lahkumist asus vabanenud õppetoolil tema

soovitusel tööle teine silmapaistev Rootsi viikingiaja ja kultuurisuhte uurija, Uppsala Ülikooli prof. Birger Nerman (Tartus 1923–1925), kes jätkas oma eelkäija traditsioonide vaimus [3]. Mõlemad nimetatud õpetlased löid vajalikud suhted ja tingimused noorte eesti teadlaste süstemaatiliseks enesetäiendamiseks naabermaades, eeskätt Soomes ja Rootsis.

Selle tulemusel said mitmekülgse erialase ettevalmistuse üliõpilased Harri Moora, Marta Schmiedehelm, Richard Indreko ja Erik Laid, kes lõpetasid TÜ arheoloogiamagistrina, kolm esimest kaitseid hiljem ka doktoritööd.

Nimetatud eesti teadlastest alustas TÜs oma loenguid juba magistrina (1927) Harri Moora*. 1930. aastaist leidsid TÜ Arheoloogia Kabinetis ja muuseumis rakendust peale H. Moora veel M. Schmiedehelm assistendina, R. Indreko ja Artur Vassar abiõppejõududena. H. Moorast sai 1930. a. arheoloogia õppetooli juhataja prof. kt. ning 1938. a. kinnitati ta pärast doktoriväitekirja edukat kaitsmist juba korralise arheoloogiaprofessori kohale. Nimetatud väikese arheoloogide kollektiivi tegevus TÜ Filosoofiateaduskonnas oli erakordselt viljakas. Arendati välja ainesüsteemile vastavad loengute tsükklid, proseminarid ja seminaritööd erialaaine süvauurimiseks [5]. 1930.–1938. a. suudeti juba realiseerida need arheoloogia õpetamise ja uurimise nõuded ning ülesanded, mis olid vajalikud peale õppetöö ka Eesti esiajaloo, selle ühiskonna, majanduse ja kultuuri sügavama uurimise eeldusena [6]. TÜ Arheoloogia Kabineti (osalt ka ŌESI) vahendusel ilmus 1935.–1940. a. kabineti igalt töötajalt 6–8 uurimust igal aastal, nende hulgas kaalukad monograafiad H. Mooralt [7]. Need tööd said järgneviks pikaks ajaks, püsid oma allikväärtusega tänapäevani, ülikooli õppetöö alusmaterjaliks, mida täiendasid arvukad erialased välisajakirjad, kaasa arvatud kabineti tihe suhtlemine Euroopa ja ka NL juhtivate arheoloogiakeskustega, osavõtt arheoloogia väliskonverentsidest.

See kõige üldisemais joontes visandatud arheoloogia uurimise-õpetamise baas TÜs EV aastate pärandina jäi aluseks ka pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1940. a., samuti järgneval Saksa okupatsiooni aastail (1941–1943) ning taas Nõukogude okupatsiooni aastail pärast Teist maailmasõda.

* * *

Vastavalt NL ülikoolide õppesüsteemile ja struktuurile järgnesid sellekohased muutused ka TRÜs. Arheoloogia Kabineti asemel

* Siin ja edaspidi avaldatud lähemad andmed käsitletud arheoloogide tegevusest TÜs ja nende loetud ainekursustest tuginevad EAA f. 2100 nimetustes säilinud õppejõudude toimikutele [4].

loodi Ajaloo-Keeleteaduskonna raames arheoloogiakateedri, mille juures muuseum säilis. Likvideeriti erialakeskne ainesüsteem, toimus üleminek kursuste viisi õpetamisele. Kateedri juhatajaks sai prof. H. Moora, kes tõi kaasa ka oma endised kaastöötajad. Uus kord nõudis õppetöö sisulist, eeskätt ideoloogilist muutmist, kehtestati poliitiliste ainetega ülekoormatud programmid. Nende sisulisest rakendamisest, johtuvalt õppejõudude kaadrist, veidi lähemalt allpool.

Uued muutused tabasid TRÜd juba 1941. a. teisel poolel seoses Saksa okupatsiooniga. Eesti Haridusdirektooriumi korraldusel loodi TÜs Arheoloogia Instituut. Selle juhatajaks ei kinnitatud nõukogude ülikoolis töötanud H. Moorat. Ta vabastati professori kohalt ja ta asus tööle Tallinnas Ajaloomuuseumi direktori kohusetäitjana. Arheoloogia Instituudi juhataja ajutiseks kohusetäitjaks määrati R. Indreko (kel doktoritöö valmis 1941. a.). Teised varasemad kaastöölised säilitasid oma koha. Loota võis nüüd taas endise ainesüsteemi kehtestamist õppetöös. Kadusid marksistlik-leninliku ideoloogia poolt ettekirjutatud piirangud. Kahjuks ei selgu TÜ toimikuist selle perioodi (1941–1943) arheoloogia õpetamise üksikasjad: kas ja missugusel määral TÜs arheoloogiat loeti, kui palju oli kuulajaid jne., oli ju sõjalukord. Paistab, et arheoloogide tegevusvõimalused piirdusid neil aastail peamiselt väljakaevamistega ning teadusliku uurimistöö korraldamisega Arheoloogia Instituudis. TÜ asjaajamis-toimikuis peegelduvad märkused väljakaevamiste ja nende eelarvete taotlusist. R. Indreko valmistus doktoritööd kaitsma, ka A. Vassaral ja M. Schmiedehelmil valmisid 1943. a. doktoritööd [8]; ühtki neist ei jõutud tollal aga viia kaitsmiseni.

Lõplik murrang ja nõukogude süsteemile täielik üleminek toimus 1944. a. sügissemestrist. Taastati 1940. a. Ajaloo-Keeleteaduskonna koosseisus asutatud arheoloogiakateeder, mis jätkas tööd veel ajavahemikul 1944–1950 [9]. Juhatajaks kutsuti taas H. Moora, kuid tema endiste kaastöötajate arv oli kahe võrra vähenenud, sest 1944. a. olid emigreerunud Rootsi R. Indreko ja E. Laid. Viimane oli olnud küll ERMi kaastööline, kuid teinud mitmeid väljakaevamisi Eesti linnustel ning olnud üliõpilaste arheoloogiliste välitööde üheks juhendajaks. Assistentidena töötasid nüüd M. Schmiedehelm ja Erna Ariste, kes juhendas proseminare. E. Ariste luges ka semestrilist muuseumi ja laboratoorse töö metoodika kursust (1 t.). Loengud ja seminaride juhendamine oli peamiselt prof. H. Moora õul, 1945. a. lisandus ka dots. A. Vassar. Arheoloogiamuuseumi laboris töötas keemiaspetsialistina Leonida Velleste, lisaks paar abitööjõudu.

Nimetatud väike kollektiiv koondus ühtlasi arheoloogiamuuseumi ümber, mis oli Aia t. 46 TÜ endises õppehoones, kus arheoloogia institutsioonid olid asunud algusest peale. Muuseumi väljaarendamist jätkati, peeti silmas nii eesti muinasmälestiste eksponeerimist kui

ka teadusliku uurimistöö keskuse ja arheoloogia õppebaasi loomist TRÜs.

Erialast raamatukogu, kuhu EV aastail oli laekunud vahetuse ja ostude korras enamus tolle aja teaduse, eeskätt Euroopa maade esiaja kirjandusest, täiendati nüüd eeskätt nõukogude arheoloogiakeskustest kingitusena laekuvate töödega [9]. Nii peeti ka kõnesoleva perioodi õppetöös vajalikuks kasutada võimalikult rohkem erialast kirjandust, kusjuures takistuseks viimase kasutamisel üliõpilaste poolt ei saanud olla keele mittetundmine, ehkki keelte õpetamise tase TRÜs nõukogude perioodil langes järsult. Tuli ise õppida.

Ajaloolaste ettevalmistus TRÜs on kuni tänini tähendanud peamiselt ajalooõpetajate ettevalmistamist. Kitsamate ajalooerialade valikuvõimalus on olnud piiratud. Tuli taotleda luba õppemetoodika nõukogult, tingimusel, et sooritataks ka pedagoogiliste ainete eksamid ja koolipraktika. Kõnesoleval perioodil valisid arheoloogia eriala 4–5 ajalooüliõpilast, kellest lõpetas 1950. aastaks siiski neli (Lembit Jaanits, Leo Metsar, Herbert Jürimäe ja Vilma Öunroos (Trummal)). Kaks esimest olid alustanud õpinguid juba 1944. a.

Arheoloogiakateedri õppetöö sisuline külg seostub valdavas osas prof. H. Moora kui õppejõu ja juhendaja tegevusega. H. Moora luges arheoloogia põhiaineid, juhendades ka seminaritöid. Alates 1945. a. pidas arheoloogialoenguid ka dots. A. Vassar.

Missugune oli arheoloogiakateedri pakutav õppeprogramm ja selle sisu arheoloogia eriala üliõpilastele aastail 1945–1950?

Kõigepealt sai arheoloogiaga kui ühe ajaloodistsipliiniga tutvuda juba esimesel kursusel, kus prof. H. Moora luges ajalooosakonna kõikidele üliõpilastele ürgühiskonna ajalugu (1 sem. à 2 t.*). Võrreldes kas või viimati mainitud kursuse programmi mujal NL ülikoolides käibiva vastava arheoloogia aluste programmiga oli H. Moora ainekäsitus võrratult põhjalikum. Selles alustati maailma tsivilisatsiooni hälli tutvustamisega, peeti silmas üliõpilastele avarama ajaloolise tausta andmist. Tehti ekskursse Egiptusesse, Vana-Ida ja Kreeta-Mükeene kultuuri, näidati viimaste seoseid ja mõju Euroopa kultuurile. Järgnes Euroopa rauaaja sõlmküsimumste käsitus (Hallstatt, La-Tène, germaanlaste esiletõus, viikingiaeg jne.), mida seostati omakorda Eesti jt. Läänemere-äärsete maade kultuuride arenguga. Vastavast üleliidulisest programmist me taoliste momentide esiletõstmist ei leia, seal on peaarõhk NL ala arheoloogial, kõike seostati läbinisti marksistliku ideoloogiaga.

Mõistetavasti pidi ka TRÜ õppeprogrammides olema fikseeritud rõhuasetus tollal valitsevale ideoloogiale. Ent arheoloogia allikainest tuleneva põhjuse-tagajärje omavahelise seose nägemine, ajaloolise arengu dialektiline käsitus võimaldas H. Mooral oma loengutes vältida liigset ideologiseerimist. H. Moora puhul laabus

* Siin ja edaspidi tähendab à 2 t. nädalatundide arvu.

üleminek uuele nõukogude õppesüsteemile sujuvalt. Tema kui teadlase areng tugines juba algusest peale ülalkäsitletud Põhjamaade uurijate ratsionaalsele maailmakäsitlusele ning sellega seotud teaduslik tunnetus võimaldas tal iseseisvalt süvenedes jõuda ühiskonna dialektilise arengu mõistmiseni. Seetõttu suutis ta kergesti orienteeruda ka nõukogude teaduse eesmärkides ja suunitlustes. H. Moora puhul ei saa siiski neid suunitlusi samastada vulgaarvoluntaristlikku lähenemisega materialistliku ja idealistliku filosoofia põhiprintsiipide mõistmisse, nagu oli laialt levinud nõukogude ühiskonnateaduses ja jätkub seal enamikus tänapäevalgi.

Arheoloogiakateedri erialaainete programme oli võrreldes EV aegsetega vastavalt uutele nõukogude ülikooli nõudmistele siiski mõneti muudetud. Lisandus uus põhikursus NSV Liidu arheoloogia, mida luges dots. A. Vassar (2 sem. à 2 t.). Kursuse alusmaterjal põhines täielikult marksistlikul nõukogude kirjandusel, mis omakorda mõjutas ka A. Vassara loengute käsitlust ning mis peegeldus hiljem tema Eesti ajaloo periodiseeringus, samuti Oktoobri-eelse Eesti ajaloo käsitluses [10].

Euroopa muinasaja kursus oli jaotatud osadeks. Nii luges Euroopa kivi- ja pronksiaega dots. A. Vassar (1 sem. à 2 t.), rauaaja mitut kursust prof. H. Moora põhirõhuga Skandinaaviamaade rauaajal (IV kurs. 1 sem. à 2 t.). Kõige oodatud oli aga tema põhikursus Eesti jt. Baltimaade rauaag (III–IV kurs. 2 sem. à 2 t.), milles H. Moora esitas oma varasema uurimistöö materjalile võrdlevalt ka uusi, eeskätt Eesti ja Läti vanemast rauaajast pärinevaid materjale.

1948/49. õa. valmis tal veel uus erikursus Soome ja Karjala muinasaeg (IV kurs. 1 sem. à 2 t.). Professori ülesandeks oli kolmandal kursusel käsitleda veel 15 t. ulatuses muuseumi korraldust ning välitööde metoodikat koos praktiliste harjutustega looduses. Arvestuse saamiseks tuli visandatud plaanid esitada kirjalikult. Nimetatud kursust täiendas assistent E. Ariste ekspeditsiooni tehnika lühikursusega.

Johtuvalt vajadusest süvendada idapoolsete naaberlade arheoloogia tundmist, valis H. Moora 1945. a. ühe eriseminari teemaks "Hilise rauaaja muistised krivitsite ja vadjalaste alal" (IV kurs. à 2 t.) koos ülalosutatud teadustöö aluste rakendamisega. Arheoloogia historiograafia loengud nõudsid prof. H. Mooralt olulist täiendamist Vene arheoloogia arengu ja selle uurimistöö küsimustega (1 sem. à 2 t.); lektor oli mõistagi kursis ka nõukogude perioodi uurimistöödega.

Arheoloogia- ja etnograafiaüliõpilastele oli ette nähtud veel külastada loenguid muinaseestlaste usundist ja kommetest, mida luges Kirjandusmuuseumi teadur Erna Norman (IV kurs. 1 sem. ca 30 t.), samuti IV kurs. prof. K. Orviku ülevaateleenguid kvaternaargeoloogiast ja Eestimaa aluspõhjast. Mäletatavasti kuulasid arheoloogid 1947. a. (1 sem. à 2 t.) ka loenguid sissejuhatusest keeleteadusse

(soome-ugri keelte kateedri aine). Hiljem, eriti 1960.–1980. aastate vahemikus ei olnud neid arheoloogia naaberdistsipliinide loenguid mitmel põhjusel võimalik arheoloogidel kuulata, iseäranis õppeprogrammide ülepaisutuse tõttu.

Nagu nägime, oli arheoloogia eriala üliõpilastele mõeldud õppeprogramm aastail 1945–1950 korraldatud H. Moora poolt vägagi otstarbekalt. Selles oli tunda tugevasti veel vana, 1935.–1940. a. tema poolt väljatöötatud ainesüsteemi raames peetud loengutemaatika mõju. Loengud ja seminarid pidid süvendama vastavalt alam-, kesk- või ülemastmele orienteeritud kitsamat eriala. Nii oli ka kõnesoleval perioodil autori arvates eriti suur väärtus H. Moora rakendatud seminaride metoodikal. See sisaldas peale vastava aine kogumise ja materjali süstematiseerimise juhendamise õppejõu poolt ka tööde suulise ettekandmise ja põhjaliku arutelu nii asjaosaliste üliõpilaste rühma kui ka kogu kateedri kollektiivi (õppejõudude ja assistentide) osavõtul. Kriitika oli põhjalik, kuid samas heatahtlik-toetav. Järgnev töö kirjalik vormistamine ja selle hindamine andis üliõpilasele esmase ettekujutuse sellest, mida tähendab ja kuidas peab valmima teadustöö. Samuti saadi häid esinemiskogemusi.

Juba ülalnimetatud loengute-seminaride temaatikast selgub prof. H. Moora juhtiv osa arheoloogide ettevalmistamises kõnesoleval etapil. Ühe tema õpilasena julgen anda neile ka sisulise hinnangu. H. Moora loengud olid väga sisutihedad, isikupäraseid, eriti kõitis tema rikas, alati faktidel rajanev konstruktiivne fantaasia. See oli pikaajalise õppejõu- ja teadustöö kogemuste vil. Võrrelduna dots. A. Vassaraga, kes õppejõuna oli tollal alles algaja ja kelle loengute temaatikagi oli vähem tänuväärne, kujunes H. Moorast kahtlemata Eesti arheoloogia suurkuju. A. Vassara põhitegevus kandus aga hiljem Eesti ajaloo uurimisele.

Põhitööd aga, mida arheoloogia alal lõpetanud 1945.–1950. a. oma mõlemalt õppejõult ja juhendajalt said, püsivad tänini, iseäranis teadmine, et mineviku ajaloo- ja kultuurimälestised (linnused, muinasasulad ja kalmed, keskaja linnad ja kirikud, aarded jne.) on ühiskonna teatava majandusliku ja kultuurilise arengutaseme peegeldajad ning rahvastiku peaelatusalade, eeskätt viljeleva majanduse pideva arengu tulemus vastavas looduskeskkonnas. Järelikult on teadustöös nagu ka õppetöös eriti oluline arheoloogiamälestiste kui mineviku ühiskonna põhiallikate igakülgne kriitiline kasutamine. Kinnitust neile peab lisama laialdane võrdlusmaterjal. Teoorial, mis selle tõdemuse välistab, ei saa olla püsiväärtust-ajaloos.

* * *

Järgmine etapp arheoloogia õpetamises TRÜs seostub kardi-

naalsete muudatustega alates 1950. aastast. Seoses ENSV TA asutamisega Tallinnas viidi sinna järkjärgult üle ka eesti rahvusteaduste (arheoloogia, etnograafia, eesti keel jt.) uurimise baas ja uurijad. TRÜs likvideeriti arheoloogiakateeder, koos kateedri raamatukoguga viidi ära kogu arheoloogia-alane (ka õppeotstarbeline!) kirjandus ning koos muuseumiga kõik arheoloogiakogud. Prof. H. Moora pidi kandma mõnda aega kodanlik-natsionalistliku õpetlase pitsert (seoses nn. ühiskondliku süüdistuse vohamisega 1950. aastatel). Seejärel kinnitati ta siiski ENSV TA arheoloogiasektori (AS) juhatajaks, kelleks oli kuni surmani 1968. a. Ta pälvis oma teadustööga nii üleliidulise kui välismaise tunnustuse.

Ülejäänud arheoloogiakateedri kaastöötajad M. Schmiedehelm ja A. Vassar lahkusid samuti Tartust ja siirdusid Tallinna. H. Moora koondas enda juurde veel mõned ajaloo-osakonna lõpetanud noored (Aita Kustin, Silvia Laul, samuti arheoloogi Lembit Jaanitsa, välja saadetust rehabiliteerituna eksternina lõpetanud Evald Tõnissoni ja TRÜ kaugõppes lõpetanud J. Seliranna. Akad. H. Moora juhendamisel kaitsesid nad kandidaativäitekirja ning neist said silnapaistvad arheoloogia eriala viljelejad, M. Schmiedehelm ja A. Vassar kaitsesid oma doktoritööd, 1989. a. ka E. Tõnisson.

TRÜ jäi seega arheoloogideta. Teda kohtlesid nii ENSV kui NL võimumehed nähtavasti ikkagi kui ääremaa üht natsionalistlikku ülikooli, kus ei pea olema kohta rahvusteaduste õpetamisel. Mille muuga seletada seda, et viie järgneva aasta (1950–1955) jooksul ei leitud võimalust TRÜs arheoloogide ettevalmistamise jätkamiseks. L. Jaanits kutsuti ajutise õppeülesandetäitjana lugema ajaloo-osakonna esimesele kursusele arheoloogia aluste kohustuslikku kursust.

Ent igapäevaelu ja teadus nõudsid oma: oli vaja uusi noori jõude, sealhulgas ka väljaõppinud arheolooge. Nii taotleski NSV Liidu ajaloo kateeder H. Moora otsesel toetusel vähemasti 1/2 arheoloogiaõppejõu kohta [11]. Sellega suudeti garanteerida vaid arheoloogia aluste õpetamine, millest ei piisanud aga kaugeltki erialaste distsipliinide ettevalmistamiseks.

1955. a. märtsis kinnitati pärast kandidaativäitekirja kaitsmist arheoloogia alal [12] mainitud 1/2 arheoloogiaõppejõu kohale allakirjutanu. Hiljem anti juurde 1/2 kohta, kuid see oli ette nähtud üsna ulatusliku (kahesemestrilise) NSV Liidu feodalismi perioodi ajalookursuse õpetamiseks. Dotsendi kutse omistamist tuli oodata 10 aastat! Seegi näitab nii tollase NSV Liidu ajaloo kateedri kollektiivi kui ülikooli juhtkonna suhtumist rahvusteadustesse. Etnograafia olukord ei olnud mingis suhtes parem.

Ometi jätkus jõudu alustada järkjärgult ka uute arheoloogiakursuste ettevalmistamist, ehkki seda tuli teha lähtudes täiesti tühjalt kohalt ning suure koormuse kõrvalt. Arheolooghuvilisi üliõpilasi leidis hulganisti igal aastal. H. Moora moraalsel toel ning

temalt saadud teadmiste ning kogemuste najal sai võimalikuks alates 1957. aastast jätkata taas TRÜs arheoloogide ettevalmistamist. Algul üle kahe aasta said kaks esimest kursust edukalt lõpetanud 1–2 üliõpilast, hiljem 3–4 üliõpilast õppida individuaalplaani alusel ning spetsialiseeruda eesti arheoloogia erialale, kateedri loal ning teaduskonnanõukogu kinnitusel. Esimesed arheoloogia erialal lõpetanud (Tanel Moora, Vello Lõugas, Kaupo Deemant jt.) olid vabastatud ka pedagoogilistest ainetest ja koolipraktikast. Hiljem hakkas neid aineid kõigilt ajalooüliõpilastelt siiski nõudma Kõrgharidusministeerium ja TRÜ juhtkond.

Nii tuli ka arheoloogiaüliõpilastel kanda topeltkoomust. See oli raske, samuti oli see koormav ka neid juhendavale õppejõule. Kannatas loomulikult arheoloogi erialase ettevalmistuse tase. Ülahäidatud 1945.–1950. a. arheoloogia eriharu programmide ei suudetud kõike realiseerida. Eriti jäi puudu praktilistest oskustest, välitööde metoodikast, muuseumi ja laboratoorsete tööde kogemustest, sest selleks kõigeks puudus Tartus igasugune baas.

1960. aastaist alates tihenes koostöö TRÜ ja ENSV TA instituutide, siinhulgas ka NSV Liidu ajaloo kateedri ja arheoloogiasektori teadurite vahel. TRÜ leidis rahalisi võimalusi saata oma üliõpilasi praktikale Tallinna muuseumidesse, arheoloogiasektori fondidesse ja ka TA arheoloogiaekspeditsioonidest osvatõtjaiks sealsete teadurite juhendamisel.

Tartuski avanes võimalus alustada väljakaevamisi allakirjutatu juhtimisel. Nii toimusid uurimistööd Tartu linnusel 1956.–1960. a. Alates 1966. aastast on tehtud ulatuslikke kaevamisi ka Tartu vanalinna territooriumil. See lõi arheoloogiaüliõpilastele veelgi soodsamad tingimused välipraktikaks. Nüüdseks on võimalused veelgi avardunud, sest ulatuslikke väljakaevamistöid juhendavad Tartus juba noorema põlvkonna arheoloogid — TRÜ kasvandikud. See tagab head tingimused eriala üliõpilastele nii praktikaks kui ka materjali iseseisvaks kogumiseks oma seminari- ja kursustöödeks ja loob eeldused õppida ainekku süstematiseerima ja analüüsima, suurendab uurimistöö (diplomitööde) teaduslikku taset.

Arheoloogia eriala õpetamise programmi laiendamine sai võimalikuks samuti tänu koostööle kolleegidega arheoloogiasektoriga. TRÜ ainsa arheoloogiaõppejõuna tuli allakirjutatule kõigepealt pidada loenguid ajaloo-osakonna I kursuse üliõpilastele arheoloogia aluste kursuse näol (2 sem. à 2 t.), samuti NSV Liidu feodalsmiperioodi ajalugu koos seminaridega (2 sem. à 2 t.) ning kontrolltöödega.

Arheoloogia eriala ettevalmistamiseks oli võimalik esialgu üle aasta lugeda Euroopa maade arheoloogiat kui üht põhikursust; viimane oli alates 1958. aastast jaotatud osadeks: Euroopa kivi-, pronksi- ja varasem rauaaeg (III kurs. 2 sem. à 2 t.) ning teise osa,

rõhuasetusega seostele Läänemere-maadega, moodustas Skandinaaviamaade rauaaeg (V kurs. 1 sem. 30 t.). Peale selle tuli juhendada seminari-, kursus- ja diplomitööid Eesti arheoloogia alal.

Arheoloogiasektori teadurid, põhisas Eesti arheoloogia spetsialistid, olid nõus lugema täiendavalt eelmainitud programmide meie seisukohast kõige olulisemat põhikursust Eesti jt. Baltimaade arheoloogia (IV kurs. 2 sem. à 2 t.). Esialgu loeti seda (kuni 1990. a-ni) kahe spetsialisti poolt: kivi- ja pronksiaega luges *cand. hist.* L. Jaanits, rauaaega *cand. hist.* E. Tõnisson. Erikursust Soome ja Karjala muististest õpetab tänini *cand. hist.* Vello Lõugas (V kurs. 1 sem. 30 t.), juhendades ka üht Eesti-Skandinaavia suhetega seotud seminari- ja diplomitööd.

Allakirjutanu ülesandeks oli ka 1986. aastani õpetada välitööde meetodikat (III kurs. 1 sem. 25 t.) ja kahel korral Vana-Vene arheoloogia kursust (V kurs. 1 sem. 30 t.). Mis puutub arheoloogiaseminaride läbiviimisse, siis kahjuks pole seda õppeprogrammide ülekoormatuse tõttu õnnestunud teha eelkirjeldatud H. Moora meetodika kohaselt ja samal tasemel; tööde arutelud on olnud vähem efektiivsed, sest need on toimunud enamasti vaid juhendaja ja tema juhendatavate üliõpilaste vahel. Kaasata pole suudetud kõiki arheoloogiaõppejõude.

Eelnevast nähtub, et ajavahemikus 1955–1986 (st. kuni allakirjutanu pensionile siirdumiseni) õpetati arheoloogiat NSV Liidu ajaloo nn. kombinatkateedris (siia oli koondatud ka etnograafia ja kunstiajalugu). Arheoloogia erialal suudeti sellal ette valmistada statsionaaris 39 üliõpilast, kaugõppe teel 5 üliõpilast [12]. Neist töötavad tänini oma erialal 35 TÜ lõpetanud arheoloogi. Need on enamikus EV TAs praeguse Eesti Arheoloogiakeskuse (EAK) koosseisus, samuti Eesti muuseumides jt. muinsuskaitsega tegelevates asutustes, Kultuurimälestiste Riiklikus Projekteerimisinstituudis jm., ülejäänud kümme töötavad sobiva erialase koha puudumise tõttu kas õpetajana või administratiivalal.

Üldjoontes oleme seega suutnud rahuldada Eesti vajadused, kuid kahtlemata jätab vastavalt öeldule soovida TÜ lõpetanud arheoloogi kui noore spetsialisti kvaliteet. Ta peab tulevasel töökohal hoolitsema enesetäiendamise eest, rääkimata kogemuste omandamisest välismaal.

* * *

Teemakohaselt lisame mõningaid andmeid arheoloogia õpetamise kohta TÛs ka järgnevail aastail, s.o. 1986–1990. Seoses poliitiliste muutustega nii ENSV-s kui NL-s tervikuna sai ka TRÛ-st jälle TÛ oma autonoomia ja põhikirjaga. Viimase alusel viidi ka ajaloo-

kateedrites läbi struktuurimuudatus: omaette iseseisvaks kateedriks (vana ajaloo ja uusima ajaloo kateedrite kõrval) kujunes Eesti ajaloo kateeder. Selle rüpes jätkavad tegevust esialgu ka Eesti rahvusteaduse arheoloogia ja etnograafia kindla pürgimisega õppetoolide moodustamiseks alates 1991. a. sügisest.

Arheoloogialektoorium on täienenud uute jõududega. Nii kinnitati 1/2 arheoloogiaõppejõu kohale juba 1984. a. õpetaja Ain Mäesalu, kes aga pärast aastast vaheaega (seoses kandidaadiväitekirja ettevalmistamisega) jätkab 1980. a.-st tööd täiskoormusega. Ta võttis üle arheoloogia aluste kursuse, juhendab Eesti arheoloogia seminaritöid, on ette valmistanud ka uusi erikursusi (keskaja linna-kultuur, keskaja relvastus). A. Mäesalu teostab ka väljakaevamisi Tartus, juhendades selle raames nii arheoloogia praktikume kui ka õpetades välitööde metoodika kursust.

Alates 1. septembrist 1990. a. asus TÜs tööle 1/2 arheoloogia-professori kohaga (kaitses doktoritööd Eesti linnustest 1989. aastal Moskvast) E. Tõnisson EAKst. Nüüdsest loeb prof. E. Tõnisson kogu Eesti jt. Baltimaade arheoloogia põhikursust, lisaks veel soome-ugri arheoloogiat (III kurs. 1 sem. 30 t.), juhendades ka vastavaid seminare.

Arheoloogia õppeprogrammi mitmekesistamist võimaldab veel TÜ juures 1. veebr. 1990. a. asutatud keskaja arheoloogia uurimiskeskus arheoloogialabor (AL). Selle juhendajaks on noor uurija Romeo Metsallik, kes on omandanud suured kogemused Tartu keskaegse linna väljakaevamistel. Tema väitekirja temagi on seotud Tartu keskaja materiaalse kultuuriga. Arheoloogialabori kaastöötajaks-teaduriks on arheoloog Heiki Valk, kelle väitekirja temaatika on samuti seotud keskaja arheoloogiaga, nimelt Lõuna-Eesti keskaegsete külakalmete ja asulate uuringutega. Nii edendab arheoloogialabor põhiliselt keskaja uurimist ning kujuneb ühtlasi nii keskajale kui üldse arheoloogiale spetsialiseeruvate üliõpilaste õppebaasiks.

Esimene keskaja arheoloogia kursus valmis käesoleval õppeaastal (III ja IV kurs. 2 sem. à 2 t.), mille koostamises osales neli TÜ arheooloogi (R. Metsallik, H. Valk, A. Mäesalu, V. Trummal). See oli ühtlasi esimene keskaja arheoloogia kursus TÜ ajaloos üldse, sellele lisandub eriprogramm praegu neljale üliõpilasele, kes spetsialiseeruvad keskaja linnaarheoloogiale; viimasele pööravad järjest rohkem tähelepanu kõik Euroopa maad, iseäranis on edusamme näha Rootsi – Taani, Saksa ja Inglismaa keskaja arheoloogia uuringuis, samuti selle aine õpetamises nende suuremais ülikoolides [13].

Jääb loota, et arheoloogialabori osa arheoloogide väljaõpetamisel TÜs suureneb tulevikus eeskätt mõningate laboratoorsete eksperimentaaltööde osas veelgi ja soodustab tervikuna arheoloogilise uurimistöö intensiivistumist Tartus.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. L. Jaanits, E. Tõnisson. Arheoloogia areng: Leninlik etapp eesti ajaloo-teaduses: Historiograafilisi artikleid / Koostanud ja toimetanud E. Laul. Tallinn. 1970. Lk. 209 jj. L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson. Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982. Lk. 13 jj.
2. V. Trummal. Tartu ülikooli õpetlaste osast eesti arheoloogia rajamisel (1920-ndail aastail) // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. I. 1975. Lk. 194–203.
3. V. Trummal. Põhjamaade arheoloogid TÜ-s 1920-ndail aastail: Ettekan-ne ÕES-i istungil eestikeelse TÜ 70. aastapäeva puhul 1990. a. det. [Kä-sikiri trükivalmis ÕESI aastaraamatule.] EAA. F.2100. Nim. 1. S. 1176: A.M. Tallgreni toimik. EAA. F. 2100. Nim. 1. S. 718: B. Nermani toimik.
4. EAA. F. 2100. Nim. 1. S. 9373 ja s. 670: H. Moora toimik. EAA. F. 2100. Nim. 1. S. 224: R. Indreko toimik. EAA. F. 2100. Nim. 1. S. 6911: E. Laidi toimik. EAA. F. 2100. Nim. 1. S. 4 ja 143: TÜ Arheoloogia Kabineti kirjavahetus.
5. TÜ Arheoloogia Kabineti õppeprogrammis üldnäidatud toimikute and-meil 1932–1939:
 1. Euroopa muinasaeg — H. Moora alates 1932 (kivi- ja pronksiaeg).
 2. Euroopa rauaaeg — H. Moora alates 1933.
 3. Ida-Baltimaade muinasaeg alates 1933 — H. Moora.
 4. Eesti ja Läti varasem rauaaeg — H. Moora alates 1935. a.
 5. Sissejuhatus üldetnograafiasse ja soome-ugri rahvaste vanem periood — E. Laid alates 1932.
 6. Eesti asustusalaloolisi küsimusi — E. Blumfeldt 1935.
 7. Sissejuhatus arheoloogiasse ja uus erikursus Soome muinasaeg — H. Moora 1939/40.
 8. Seminarid Eesti kihelkondade ja laiemate kultuurivaldkondade mui-nasasustusest — H. Moora.
6. В. Труммал. Развитие эстонской археологии и подготовка науч-ных кадров в Тартуском университете в 1925–1941 гг. // Роль ТУ в развитии отечественной науки и в подготовке научно-педагогических кадров. Тарту, 1977. С. 192–193.
7. H. Moora. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 nach Chr. I. Teil: ÕES Toimet., XXV. Tartu, 1929; II Teil: ÕES Toimet. XXIX. Tartu, 1938. H. Moora. Die Vorzeit Estlands: Veröffentlichungen des Archäologi-schen Kabinetts der Universität Tartu VI. Tartu, 1932. H. Moora. Eesti esiajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus / Peatoim. H. Kruus, tegevtoim. H. Moora. Tartu, 1925. H. Moora. Eestlaste kultuur muistisel iseseisvusajal: TÜ Arheoloogia Kabineti Toimetised IV. Tartu, 1926. H. Moora. Muistse Eesti linnused // Muistse Eesti linnused / Toimet. H. Moora. Tartu, 1939. Lk. 9–16.
8. R. Indreko. Eesti keskmine kiviaeg: doktoritöö valmis 1941, ilmus Stock-holmis saksa k. 1948. M. Schmiedehelm. Das Gräberfeld am Jasnowska See in Masuren: Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit. I. Teil. Tartu, 1943. (Esitati doktoritööna, käsikiri TÜ teadus-raamatukogus.) A. Vassar. Nurmsi kivilalme Eestis ja tarandkalmete areng. Tartu, 1943. (Esitati doktoritööna, käsikiri TÜ TRs.)

9. Arheoloogia kateedri aruandlus ja õppeprogrammid 1944-1950, säilib praegu TÜ NSV Liidu ajaloo kateedris.
10. V. Trummal. Vene-Eesti vastastikused suhted IX sajandist XIII sajandini: Kandidaadi väitekirj. Tartu, 1955. (Käsikiri TÜ TRs.)
11. NSV Liidu ajaloo kateedri protokollid ja õppeplaanid, sealhulgas arheoloogia eriala individuaalplaanid (1957-1986) säilivad NSV Liidu ajaloo kateedris.
12. TRÜ-s arheoloogia erialal lõpetanud üliõpilaste (43) diplomitööd säilivad TÜ NSV Liidu ajaloo kateedris.
13. V. Trummal. Über die Forschungsstand der mittelalterlichen Archäologie in Tartu // European Symposium For Teachers of Medieval Archaeology. Lund. 11-15 June 1990. Lk. 59-64.

INSTRUCTION OF ARCHAEOLOGY AT TARTU UNIVERSITY IN THE YEARS 1940-1990

Vilma Trummal

Summary

The introduction of the paper gives a short survey about the development of Estonian archaeology in the period of Estonian Republic when the foundation to subject-based system in archaeology was laid.

Since 1940 subject-based teaching at Tartu State University was replaced by course-based one. In connexion with the changes in the structure of the university the department of archaeology was set up. Prof. H. Moora, who worked at Tartu University until the autumn of 1950, became the head of the department. When the Academy of Sciences of the ESSR was established the Department of Archaeology was liquidated and transferred to Tallinn. The teaching of archaeology was to be rearranged according to the new ideological principles. Although prof. Moora and his colleagues M. Schmiedehelm and A. Vassar did their best in order to preserve the main contents of the course in archaeology and the achievements of the previous period, the archaeology of the territory of the Soviet Union was to be included in the curricula. The research in archaeology was to be based on new principles as well. Only 5 students of history could major in archaeology.

In 1950-1955 the training of students of archaeology came to a standstill altogether. In March 1955, V. Trummal, who had just defended the candidate's degree took up the instruction of archaeology. In the existing limited circumstances it was quite difficult to pass practical knowledge to students and to do research in the field of archaeology.

In 1957-1986 it was possible, however, to give archaeological education to 40 students. Now this work is being continued in the spirit of changes and with the help of new professional staff.

SOOME-UGRI KEELETEADUS TARTU ÜLIKOOLIS AASTAIL 1944–1955

Eduard Vääri

Keiserlikus Tartu Ülikoolis loodi 1802. a. eesti ja soome keele lektori ametikoht, kuid tegelikult õpetati suhteliselt vähestele kuulajatele üksnes eesti keelt. Alles Mihkel Veske (lektor 1874–1887) ja Karl August Hermann (lektor 1889–1909) lisasid õpetamisse teaduslikke momente, võrdlesid eesti ja soome sõnatüvesid ning õpetasid mingil määral soome keele algeid. Et kuulajateks olid peamiselt usu-teaduskonna üliõpilased, oli huvi teaduslike elementide vastu väike. Kuigi mõlemad lektorid olid keeleteaduse doktorid, ei suutnud nad rajada Tartu Ülikoolis fennougristikat [1].

Soome-ugri keeleteadus tekkis Tartu Ülikoolis siiski alles pärast eestikeelse ülikooli avamist 1. detsembril 1919. a. Eesti keele professoriks määrati slavistikaharidusega Jaan Jõgever (1860–1924), kes oli aastail 1909–1918 olnud eesti keele lektor, sellelt kohalt määratigi ta eestikeelse ülikooli eesti keele professoriks. Eesti keele lektoriks sai aga Johannes Voldemar Veski (1873–1968), kes oli sellel ametikohal aastail 1919–1944 [2]. Jõgeveri surma järel sai eesti keele professoriks Andrus Saareste (1892–1964), kes oli sel ametikohal aastail 1925–1941. Lühemat aega oli eesti keele lektoriks (1926–1933) keeleuenduslane Johannes Aavik (1880–1973). Didaktilis-metoodilise seminari juhatajana töötas 1938. a-st Arnold Kask, kes oli ka varemini õpetajate ettevalmistamisel tegev olnud [3].

Eestikeelse Tartu ülikooli algaastail oli suuri raskusi õppejõudude leidmisega, sest keiserliku ülikooli saksa- ja venekeelsete õppejõudude asemel oli tarvis eestikeelseid ja -meelseid pädevaid teadlasi. Hädavajalikku abi saadi Soomest, kust saabus Tartusse tööle teaduskraadiga nooremaid õppejõude. Nad omandasid kiiresti eesti keele ja kasvasid esimese põlvkonna eesti teadlasi. Aastail 1919–1924 oli läänemeresoome keelte professoriks Lauri Kettunen (1885–1963), kes peale mitmekesise õppejõutegevuse oli aktiivne nii eesti, liivi kui teiste lähemate sugulaskeelte uurimisel. Tema organiseerimisel rajati 1920. a. Emakeele Selts eesti ja lähemate sugulaskeelte uurimiseks. L. Kettunen oli aastail 1920–1925 selle esimees ja tema esimeseks ettevõtmiseks oli liivi kirjakeele taaselustamine, liivi keele uurimine ja liivlaste kultuurilis-aineline abistamine. Koos Oskar Looritsaga alustatud aktsioon lükkas liivi keele ja rahva hävingu üle poole sajandi

edasi. L. Kettuse teadusliku tegevuse uurimissuunad ja välitööde metoodika on olnud fennougriistidele tänaseni eeskujuks. Ka Tartust lahkumise järel jätkas Kettunen häid suhteid Tartu ülikooliga ja mõjustas läänemeresoome keelte uurimist [4]. Kettunen oli kavatse- nud küll Tartus olla 1930. aastani, et selleks ajaks koolitada endale töö jätkaja, kuid mitmesuguste ettenägematute asjaolude tõttu tuli lahkumine varemini. Läänemeresoome keelte õppejõuks koolitati Julius Mägistet (1900–1978), kes lõpetas ülikooli 1923. a. Doktorikraadini jõudis J. Mägiste 1928. a. ja oli läänemeresoome keelte professor aastail 1929–1944. Soome-ugri (uurali) keelte professoriks sai Helsingi ülikoolis õppinud ja 1923. a. doktorikraadi omandanud Julius Mark (1890–1959). Ülikoolis oli ta aastail 1919–1944, aastail 1938–1940 ka Eesti Teaduste Akadeemia asepresident. Juhtivate professorite kõrval töötasid visalt nooremad uurijad, kellest mitmed jõudsid doktorikraadini: Paul Ariste (1939), Mihkel Toomse (1939), Alo Raun (1942). Kahekümne iseseisvuseaegse aasta jooksul loodi Tartu Ülikoolis kindlad alused soome-ugri keeleteadusele.

1940. a. alanud okupatsioonid katkestasid teaduste normaalse arenemise, alustati suunamist ja ideologiseerimist. Kuigi õppejõud jäid 1940.–1941. õppeaastal tööle, hakati neid ideoloogiliselt kasvatama ja suunama nõukogude keeleteaduse radadele. Õnneks oli aeg lühike, õppejõud tegelesid oma tööde lõpetamise ja avaldamisega. 1941. a. ilmus A. Saareste "Eesti murdeatlase" teine vihik, P. Ariste avaldas praktilise kallakuga "Vene keele hääldamise" (1941). Endast hakkas märku andma Venemaalt ülikooli tugevdamiseks saadetud Kristjan Kure. Kuigi ta oli õppeprorektor ning marksismi-leninismi õppejõud, pürgis ta ka lingvistikasse ja hakkas lugema keeleteadust. K. Kure komandeeriti 20.–25. mail 1941. a. Leningradi nõupidamisele soome-ugri keelte küsimustes. Sümpotaatiline on ka N. Andreseni poolt 31. mail allakirjutatud ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi käskkiri nr. 73 117, millega määrati Tartu Ülikooli juures asuva Teadusliku Uurimisinstituudi sektsioonide juhatajad. Eesti keele ja lähimate sugukeelte sektsiooni juhatajaks määrati *cand. phil.* Kristjan Kure. Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi Kõrgema Atestatsioonikomisjoni protokollist nr. 15/27 (1. dets. 1935) saame teada, et Kristjan Kurele on kinnitatud lingvistikateaduste kandidaadi kraad (eesti keel) ilma dissertatsiooni kaitsmata. Veel saame teada, et K. Kure on Tšeljabinski Pedagoogilise Instituudi nõukogu taotlusel saanud 27. veebruaril 1943. a. atestatsioonikomisjonilt professori kutse, mis võimaldaski tal pürgida fennougriistikasse [5]. Raskeks lõõgiks oli seegi, et katkesid rahvusvahelised sidemed, eriti Soomega. Mingil moel korvas seda Leningradi juhtiva fennougriisti Dmitri Bubrichi moraalne toetus. Muidugi olid avanemas soome-ugri rahvaste alad, kuid esialgu pikemaid keeleuurimisreise siiski ei tehtud. Suurteostest jõudis lõpuni P. Wieselgreni, G. Suitsu,

P. Ariste "Rootsi-eesti sõnaraamat" (1939–1940).

Saksa ajal pidurdus sõjaolude tõttu ka fennougristikaalane tegevus. Õppetöö oli ebakorrapärane, paljud meesüliõpilased olid rindel või tagalateenistuses. Mõned õppejõud sattusid ebasoosingusse, nende hulgas ka A. Saareste, kes jäi ülikoolist eemale [6].

Enamik jäi siiski tööle, suviti käidi ekspeditsioonidel liivlaste ja vadjalaste juures. Liivis olid J. Mägiste, G. Ränk jt. Mägiste kogus nii palju aineklikku, et võis aastaid hiljem avaldada kogu "Liiviläisiä tekstejä" (Helsinki, 1964). Esimest korda muutusid kättesaadavaks uurijatele ka vadjalaste alad ja 1942. ja 1943. a. suvel käisid vadjakeelt ja etnograafiat uurimas P. Ariste, G. Ränk, I. Talve jt. Kõik on oma uurimustes hiljem kasutanud edukalt aineklikku, mida nad sõja-aastail kogusid. Ariste oli Kettuse vadjakeelejuhilt Helsingis saanud aineklikku, nii et 1941. a. ilmus kogu "Vadja keelenäiteid". Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes ilmus "Wotische Sprachproben" (1943).

Tartu linna hävitamine algas 1941. a. sõjasündmuste ajal, kui kahe nädala jooksul Ülejõele taandunud venelased purustasid ja põletasid linna. Tartu pommitamisel 21. jaanuaril 1943. a. said kannatada ülikooli hooned, sealjuures Eesti ja Sugulaskeelte Arhiivi maja Rüütli tänava lõpus. Rasked olid lahingud 1944. augustis, mille käigus purustati ja põletati pool Tartu elamispinnast. Raskesti said kannatada ka ülikooli hooned, hävis sisseseadeid, humanitaarteadlaste enamik põgenes välismaale. Õppejõududest jäi täiesti tühjaks eesti keele ja kirjanduse osakond. Lahkunud olid keeleteadlased Julius Mark, Andrus Saareste, Julius Mägiste, Alo Raun, Valter Tauli, Mihkel Toomse, kirjandusteadlased Gustav Suits, Ants Oras, Aleksander Aspel jt., kes olid vähem või rohkem seotud ülikooliga. Nii õppe- kui teadustööd tuli alustada peaaegu algusest. Ka materiaalselt oli ülikool täiesti laostunud. Sõjajärgset olukorda ülikoolis on kirjeldanud Anatoli Mitt, Hillar Palamets jt., kuigi enamasti oma ajastu vaimus antud hinnangutega. Endine Filosoofiateaduskond muutus jälle Ajaloo-Keeleteaduskonnaks (1973. a. jagati teaduskond kaheks ning keele- ja kirjanduspool nimetati Vene ülikoolide terminoloogiat järgi Filoloogiateaduskonnaks). Eesti keele ja kirjanduse osakonda oli arvestatavatest õppejõududest Eestisse jäänud P. Ariste (1905–1990) ja J.V. Veski (1873–1968). Paul Ariste oli muu töö kõrval olnud 1933. a. alates eesti ja üldfoneetika õppejõud, J.V. Veski aga jätkas kaasaja keele õpetamist, mida oli alustanud lektorikohale kinnitamisega 1919. a. [7]. 1938. a. alates oli ülikooliga seotud õpetajate ettevalmistamise kaudu Arnold Kask, kes 1944. a. kutsuti keskkoolist eesti keele õppejõuks. On ehk huvitav nentida, et Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpetajate enamik kutsuti ülikooli eri teaduskondade õppejõudeks. Ajaloo-Keeleteaduskonda tulid Arnold Kask, Juhan Käosaar, Richard Kleis ja Johannes Silvet.

Tartu Ülikoolis oli varemini olnud ainesüsteem, mis asendati 1944. a. kursussüsteemiga ja seniste üksuste asemele loodi kateedrid. Kuigi esialgu oli õppejõude vaid kolm, peeti 5. novembril P. Ariste kodus esimene koosolek ning eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri juhatajaks sai P. Ariste (27. aug. 1944). Ülikooli juurde kuulusid aga ka Eesti ja Sugukeelte Arhiiv, samuti Akadeemiline Emakeele Selts. Nende tegevus põimus tihedalt kateedri tööga. Kateedri juurde kuulus ka fonetikalaboratoorium, mille assistendiks sai 6. jaan. 1945. a. Gerta-Marie Laugaste (rektori käskkiri nr. 42, § 1) [8]. Säilinud dokumentidest ja mälestustest selgub, et tööd alustati 1944. a. sügisel suurte lootustega. Sooviti jätkata teaduslikku uurimistööd ja rahvusliku kaadri ettevalmistamist, kuigi majanduslikud raskused olid tohutud. Arvati, et kõik on tingitud sõjast, mis polnud ju veel lõppenud. Talongidega sai toiduaineid, sokke, jalatseid. Õppejõududele püüti hankida rätsepaid ja kingseppi, kes parandasid nende jalatseid ja rõivaid. Jõudumööda täideti ka kohti: 14. novembrist 1944. a. kinnitati Helmi Viires eesti keele vanemaks laborandiks, 29. novembrist Pauliine Palmeos vanemaks õpetajaks ungari keele alal soome-ugri keelte kateedri juurde, 15. oktoobrist Elisabeth Rääk eesti keele kateedri juurde Eesti ja Sugukeelte Arhiivi koosseisu, 15. oktoobrist *mag. phil.* Aili Univere assistendiks eesti keele kateedri juurde Akadeemilise Emakeele Seltsi koosseisu, 15. oktoobrist Paulopriit Voolaine laborandiks eesti keele kateedri juurde Eesti ja Sugukeelte Arhiivi koosseisu, 15. oktoobrist Salme Tanning vanemaks laborandiks eesti keele kateedri juurde Akadeemilise Emakeele Seltsi koosseisu, 15. oktoobrist on Hella Keem kinnitatud laborandiks eesti keele kateedri juurde Akadeemilise Emakeele Seltsi koosseisu. 14. detsembri rektori käskkirjaga on Ann Tammele tehtud ülesandeks soome-ugri keelte kateedri linis õpetada esimese kursuse üliõpilastele soome keelt kaheksa tundi nädalas [9]. 1945. a. algusest pärinevad ka esimesed õppekavad III, IV ja V kursusele pääsemiseks. Neis on näidatud nii kohustuslikud kui asendatavad ained. See oli vajalik seetõttu, et segastel aegadel olid õpingud paljudel katkenud, kuskilt oli nüüd vaja jätkata. On tähelepanv, et kohustuslike ainete hulgas on mitmeid nõukogude ideoloogia aineid, mida peaaegu keegi polnud õppinud. Õpetatavad ained jaotati õppejõudude vahel, koostati töömahukad teaduslike tööde plaanid. Kõrgemalt poolt tulevate juhendite järgi alustati marksimi-leninismi klassikute teoste tulesisvat läbitöötamist ja vene keele kohustuslikku õppimist. Selleaegses tegevuses on segamini usin käsutäitmine entusiasmi ja naiivse lootusega eesti kultuuri ja teadust edasi arendada. Sellist suhtumist aitas kujundada tolelaegne rektor Hans Kruus.

Peagi tulid rasked tagasilöögid. Kõigepealt sai kaamatada P. Palmeos, kes oli ajutiselt maal venna juures. Seal tulistas teda purjus militatsioonär, sest P. Palmeos ei lasknud sissetungijat majja. P. Pal-

meos sai kõrist raskesti haavata, nii et pidi kaua õppetööst eemal olema. Kuigi Tartu arstidel õnnestus kannatanu terveks ravida, jäi P. Palmeose hääl nõrgaks kogu eluks just häälepaelte kahjustuse tõttu [10]. Teiseks raskeks löögiks oli Paul Ariste' arreteerimine 10.–11. mai ööl 1945. a. Nõukogude Liidul oli õnnestunud sõda edukalt lõpetada. Seejärel alustati kohe väikerahvaste humanitaar-intelligentsi likvideerimist. Vangistati ka P. Tarvel, A. Annist, A. Palm, R. Põldmäe, H. Talvik jt. Põhisüüdistuseks oli tegevus üliõpilasseltsis "Veljesto", kodanlik-natsionalistlike salkade formeerimine võitluseks Punaarmee ja kodanliku vabariigi taastamine. Määrus vahistamise kohta on tehtud 10. mail 1945. a., sellele on alla kirjutanud Tallinna ja Tartu vastutavad julgeolekutöötajad Minski, Mözin, Puditsev, Katalits. Ülekuulamisteks viidi P. Ariste muidugi Tallinna. Ühenduses vangistamisega on ehk huvitav seik, et Tartu julgeolekus võttis temalt allkirja sissetuleku kohta Valeria Nāks, kes oli hiljem palju aastaid ülikoolis esimese osakonna ülem [11]. Ülekuulamised toimusid kindla skeemi kohaselt. 29. mail sunniti füüsilist vägivalda kasutades alla kirjutama ülekuulamisprotokollile, milles vahistatu tunnistas osaliselt õigeks talle esitatud süüdistuse (ustavus kodanlikule korrale, kuuluvus "Veljestosse"). Pidevaks ülekuulajaks oli Dadkov. Hiljem Ariste eitas esimeses ülekuulamisprotokollis olevaid süüdistusi. Ülekuulamisel tunti erilist huvi 1943. a. Julius Mägiste korteris toimunud "Veljesto" aastapäeva tähistamisest osavõtnud isikute ja nende mõtteavalduste vastu. Taheti teada üldse isikuid, kellega Ariste suhtles. Veel taheti teada ülikooli töötajate suunamisest venelaste vastu Kavastusse 1944. a. viimaste lahingute ajal. Kuigi Ariste koos teistega rindele suunati, sai ta esimesel pommitamisel kergesti põrutada ja suunati Rakveresse hospitali, kust tuli peagi koju. Ariste asjas kuulati üle Julius Põldmäe, Mart Lepik, August Palm, August Annist ja Heiti Talvik. Neiltki on esimesel ülekuulamisel välja pigistatud ütlusi, mida nad hiljem eitasid. Midagi olulist neilt Ariste kohta ei saadud. Aristet süüdistati Vene NFSV kriminaalkoodeksi paragrahvide 58-Ia ja 58-II järgi poliitilistes kuritegudes. 24.04.1946. a. (2084/45) saatis ENSV Julgeolekuministeeriumi sõjaväeprokurör Bõkov toimiku julgeoleku uurimisosakonna juhatajale Jakobsonile. Kirjas on öeldud, et esitatud süüdistus ei ole leidnud kinnitust ning edaspidine ülekuulamine tuleb lõpetada ja P. Ariste kohe vabastada. 3. maist 1946. a. on määrus asja lõpetamise kohta, kusjuures on öeldud, et nii P. Ariste kui tunnistajad R. Põldmäe, A. Palm, P. Tarvel kui H. Talvik on andnud ebatõeseid tunnistusi moraalse surve all. ENSV julgeolekuminister Boris Kumm kinnitas määruse 6. mail 1946. a. Seejärel P. Ariste vabanes [12].

Toimikus puuduvad andmed pealekaebajate kohta, kuigi neid omal ajal mitteametlikult nimetati. Ka ei ole toimikus dokumente tunnistuste ja allkirjade saamiseks kasutatud moraalsete ja füüsilis-

te mõjustamisvahendite kohta. On tõenäoline, et lisaks tavalistele toimikutele on või olid olemas täiesti salajased lisatoimikud, mis sisaldasid ka selliseid andmeid. P. Ariste kinnituse kohaselt olid piinajateks ning peksjateks juudi soost töötajad, kes kasutasid erilisi traatpiitsu. Ühe järjekordse peksmise järel otsustas P. Ariste en-nast tappa ja lõi kambrisse peidetud ziletiga läbi mõlema kae veresooned. Verekaotusest hoolimata jäi ta ellu, sest tegu avastati ja talle anti arstiabi [13]. Arimid löikekohtadel püsisid elu lõpuni. Omamoodi saatuse pilge oli äsjaolu, et Ariste oli juudi keele uurija ning oskaja ja püüdis ka peksjatega juudi keelt rääkida, need aga kas ei osanud või ei tohtinud peale vene keele muus keeles kõnelda. Eelkirjeldatud sündmuse kohta peaks olema mingi haigusdokument eritoimikus. Pärast tervenemist peksmised siiski lakkasid.

Et P. Ariste oli ülikoolis esimesel õppeaastal samaaegselt täit-nud nii eesti kui soome-ugri keelte kateedri juhataja kohuseid, jäid mõlemad kateedrid juhatajata. Eesti keele kateedri juhataja kohus-tusi hakkas täitma J.V. Veski, soome-ugri keelte kateedri juhataja kohusetäitjaks sai A. Kask. P. Ariste eemalejäämise tõttu oli suuri raskusi õppekoormuse täitmisel. Õppeülesande korras hakkas soo-me keelt õpetama Ann Tamm, kuid rahvusliku meelsuse ja varasema tegevuse pärast oli ta peagi sunnitud õpetamisest loobuma. 1949. a. sügisel tuli tema asemele Juhan Käosaar, kes oli Soomest tagasi tulnud ja võetud eesti kirjanduse kateedri koosseisu. Üldfoneeti-kat hakkas õpetama Gerda (ametlikes dokumentides Gerta-Marie) Laugaste, kes foneetikalaboratooriumi assistendina sai õiguse ka ek-samineerida. Tol ajal oli veel nõudeks, et eksamineerida võivad ainult kraadiga õppejõud. Ülikooli nõukogustamise käigus see nõue tühistati selleks, et Veneimaalt tulnud kraadita õppejõud saaksid ek-samineerimisvõimaluse. Hiljem jäigi kehtima tava, et Tartu Ülikoolis võivad eksamineerida ka kraadita õppejõud. On teada, et Läti Üli-koolis nõutakse eksamineerijatelt kraadi, kuigi rektori käskkirjaga võidakse teha ajutisi erandeid. Kaasaja eesti keelt luges J.V. Veski, kes sai esialgu dotsendi, peagi aga professori kutse. Enne vangista-mist oli oma hiilgeloengud keeleteadusest pidanud P. Ariste. Nendes lähtuti noorgrammatilise koolkonna seisukohtadest, kuid tutvustati ka muude koolkondade vaateid. 1945. a. sügisel ei leitud esialgu keeleteaduse hugejat ja loengud jäid ära. Lõpuks hakkas keeletea-dust lugema EK(b)P koolide osakonna juhataja Kristjan Kure, kes oli 1940.–1941. õppeaastal olnud prorektor õppealal ning marksismi-leninismi kateedri juhataja. Lisaks sellele luges ta aga ka keeleteadust vastavalt Nõukogude Liidus tunnustatud uue keeleteaduse põhimõ-tetele. Pärast sõda ta enam oma endistesse ametitesse ei naasnud. Keeleteadust käis ta lugemas üle nädala Tallinnast. Loengud sisal-dasid N.J. Marri pseudokeeleteaduslikke seisukohti, eksamil püüdis õppejõud hinnata esmajoones poliitilist meelsust, vanemate varan-

duslikku olukorda ja põhjusi, miks pole astutud komsomoli. Peagi hakkas K. Kure taotlema poolt kohta ja rühkina soome-ugri keelte kateedri juhataja kohta poole. P. Ariste vabanemine vanglast ei võimaldanud K. Kure soovidel täituda. Keeleteadust hakkas jälle lugema P. Ariste ja pärast puhkuste ja kompensatsioonide väljavõtmist lalikus K. Kure ülikooli teenistusest. Enmast tuletas ta siiski veel meelde kirjutisega "Töö keeleteaduse rindel rajada õigele metodoloogilisele alusele" [14]. Sellele reageeris vastusega soome-ugri keelte kateeder [15]. P. Ariste oli kinnitatud rektori käskkirjaga nr. 1439 (13. juunist 1946. a.) soome-ugri keelte kateedri juhatajaks arvates 10. maist. 29. augustist 1945. a. (rektori käskkiri nr. 1922) kinnitati ta ka foneetikalaboratooriumi juhatajaks.

Paul Ariste naasmisega vanglast ülikooli koos kõigi õiguste taastamisega suudeti päästa cesti fennougristika, sest peale tema polnud Eestis ühtki teaduskraadiga ning laia haardega soome-ugri keelte nuriijat. Õppe- ja teadustöö hakkas kulgema ladusalt, sest 1950. a. sügisest peale oli esimesel kursusel 35 üliõpilast, lisaks nendele mitme kursuse vahel kõikujad. 1947. a. alustas P. Ariste üliõpilaste koolitamist väliuuringute kaudu. Ekspeditsioone tehti vadjalaste, liivlaste, Karpaatia ungarlaste, karjalaste, vepslaste, mordvalaste ja maride juurde. Eriti suurte raskustega toimusid esimesed uurimisreisid [16].

1946. a. asutati Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Selle juurde loodi 1947. a. Keele ja Kirjanduse Instituut, mis sai ruumid endisesse Kaitseliidu majja (Saksa ajal *Gebietskommissariat*, 1952-1953 Tartu oblasti maja, praegu Eesti Põllumajanduse Akadeemia peahoone). Instituudi koosseisu läksid Eesti ja Sugukeelte Arhiivi, samuti Akadeemilise Emakeele Seltsi kogud ja töötajad. Kohakaas-lusega hakkasid instituudis tööle J.V. Veski ja A. Kask. Peagi läks Keele ja Kirjanduse Instituudi juhtimine Venemaalt tulnud parteitöötajate H. Tobiase ja P.Izmestjevi kätte, kes organiseerisid jõuga G. Naani toetusel instituudi viimise Tallinna. Kuigi J.V. Veski tegi kõik materjalide päästmiseks ülikoolile, viidi kogud koos instituudiga 1952. a. Tallinna. Nii jäid kateedrid ilma uurimiseks vajalikest kogudest.

Soome-ugri keelte kateeder töötas kahe õppejõuga (P. Ariste, P. Palmeos), eesti keele kateeder töötas samuti kahe õppejõuga (J.V. Veski, A. Kask). Kateedrite õppetööd aitasid teha teiste kateedrite õppejõud. Soome keelt õpetas Juhan Käosaar eesti kirjanduse kateedrist, eesti keelt muulastele Karl Aben, kes 22. nov. 1944. a. kinnitati vanemõpetaja kohale läti keele alal slaavi ja balti filoloogia kateedri juurde [17]. K. Aben oli ka esimene, kes kaitses kandidaadiväitekirja 1947. a. lõpul teemal "Eesti ja liivi laenuid läti sõnavaras". Üldfoneetikat õpetas soome-ugri keelte kateedri liinis 1945. a. algusest foneetikalaboratooriumi assistendiks kinnitatud Gerda Laugaste.

Et õppe- ja teadustööst on ka mitmeid arvestatavaid ülevaateid, nagu Jaak Peebo "Eesti keele kateeder möödunud veerandsajandil" (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 259, Tõid eesti filoloogia alalt, III, Tartu, 1970, lk. 159–183), Paul Ariste "Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis (1802–1952)" (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 35, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Tallinn, 1954, lk. 77–108), Huno Rätsepa "Akadeemik Paul Ariste" (Tallinn 1980), valime järgnevas mõned probleemid, millest seni on üle libisetud.

Laborantide töö kateedri tegevuses. Kateedrite tegevuses oli sõjajärgseil aastail eriline koht vanemlaborantidel. Nad olid õppejõududega võrdsed, täites mitmekesiseid ülesandeid: protokollisid täpselt koosolekuid, pidasid korras igasugust kirjavahetust, koondasid ja vahetasid informatsiooni, võtsid osa teadustööst, suunasid ja juhendasid üliõpilasi. Tollal olid ka erialaüliõpilased kateedri tegevusse lülitatud. Kõige suuremate teenetega on Salme Nigol (sünd. 1920), kes oli astunud ülikooli 1937. a., kuid pidi 1941. a. õpingud katkestama. Saksa ajal kavatses ta õpingud jätkata, kuid õppetöö soikumise tõttu polnud selleks võimalusi. Professor Julius Mägiste oli saanud suurema rahasumma, mistõttu alustati 1943. a. mais väärtuslike murdekogude kopeerimist. Kogud kuulusid Eesti ja Sugukeelte Arhiivile, mille juhatajaks oli J. Mägiste ja assistendiks P. Ariste. S. Nigol kirjutab selle kohta järgmist: "Töö algas meil 1943. a. mais ja nn. ajutiste abijõududena töötasid Paulopriit Voolaine (varem Paul Friedrich Pcmanson), Elisabeth Rääk, Aksella Rets (prof. Margi õpilane, elab Kanaadas), Asta Pirnimäe (eesti fil., elab Kanaadas), Helmi Viires (sünd. Randla), eesti fil., Viiu Tamm (lõpetas 1943. a. kevadel keskkooli, oli seminariraamatukogu juhataja Ann Tamme kasutütar) ja mina kaa. Kopeerisime läbi suve kuni sügiseni, siis hakkas osa rahvast laiali minema" [18].

1944. a. sõjasündmused elas Salme Nigol üle Uusnas oma vanematekodus. Pärast viljakoristustööde lõppemist ja õppimistingimuste selgitamist tuli ta 1945. a. algul Tartusse ja asus õpinguid jätkama. 1947. a. lõpuks oligi ülikoolikursus ammendatud, kuid diplomi sai ta ainukese eesti filoloogia osakonna lõpetajana 1948. a. algul. 1945. a. 1. juulist oli ta paralleelselt õpingutega eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri ainuke vanemlaborant. Diplomi saanud lõpetajast laekus teade ka Haridusministeeriumi ning selle kaadriosakonna juhataja J. Rannaste hakkas ägedalt Salme Nigolit nõudma ministeeriumi käsutusse. Tekkis pikem kirjavahetus TRÜ ja Eesti NSV Haridusministeeriumi vahel. Lõpuks jäi Salme Nigol siiski vanemlaborandi kohale. Lisaks põhikohustustele tuli tal õppeülesandetäitjana lugeda erinevaid aineid, olla eesti keele ja kirjanduse vastuvõtukomisjoni liige, juhendada murdepraktikat jm. 1953. a. astus Salme Nigol statsionaarsesse aspirantuuri, selle lõpetamise järel määrati ta tööle

Tallinnasse Keele ja Kirjanduse Instituuti. 1959. a. kaitses ta kandidaativäitekirja "Hargla murraku häälikulugu. Konsonantism", mis on parimaid murdekirjeldusi eesti murdeteaduses. Et seda ei suutnud avaldada ei Keele ja Kirjanduse Instituut ega Emakeel Selts, see on selge näide omaaegsest suhtumisest rahvusteadusse.

Salme Nigoli tegevus tagasihoidlikul vanemlaborandikohal on parim näide oma töösse ja ainesse kiindunud inimese panusest rahvuslikku teadusse raskeil sõjajärgseil aastail. Varasem kuulumine üliõpilasorganisatsiooni ja vanemate töökusest saavutatud jõukus olid pikka aega halvad näitajad. Salme Nigoli taolist laboranti vajati eriti seetõttu, et kateedrijuhataja J.V. Veski oli küllalt kõrges eas nõukogude bürokraatias loovimiseks, J.V. Veski järglaseks pürgival A. Kasel aga puudusid loomupärased juhtimiseeldused. Et keelekateedrite töö siiski laabus, selles on peamised teened Salme Nigolil ja professor Paul Aristel. Viimase valimise järel Teaduste Akadeemia liikmeks (1954) ja Salme Nigoli lahkumisega muutus palju kateedrite tegevuses ja mikrokliimas.

Soome-ugri keelte kateedri ning eesti filoloogia osakonda ilustas sõjajärgseil aastail ka mitmekülgse eruditsiooniga vanemlaborant Niina Raid (sünd. 1917). Ta oli õppinud ülikoolis aastail 1934–1937 ja 1940–1943. Kuigi ta ülikooli lõpetas, jäi diplom sõjaolude tõttu saamata, mistõttu pidi 1945. a. sooritama nõukogulikud lisaeksamid ning sai kunstiteadlase kvalifikatsiooniga diplomi. Alates 1. novembrist 1944. a. töötas ta kunstiajaloo kateedri assistendina ning luges mitmesuguseid kunstiaineid, mida peale erialaüliõpilaste kuulasid ka teiste teaduskondade üliõpilased. Teatud ebakindlus ametikohal ja perekondlikud põhjused seoses laste hooldamisega sundisid teda töötama katkestustega. Peagi tekkis vajadus püsivama töökoha järele ja 20. juulist 1949. a. kinnitati ta soome-ugri keelte vanemlaborandi kohale [19]. Niina Raidil olid teadagi tolle aja inimesele omased kohusetunne ja tööharjumused, mistõttu ümberkvalifitseerumine ei nõudnud Salme Nigoli juhendamisel erilist vaeva. Kateedri asjaamine oli hiilgavas korras, toimikutes säilitati kateedri dokumentatsioon, masinkirjatöid tehti kõikidele kateedri liikmetele ja isegi üliõpilastele. Peale muu käis Niina Raid väliuurimistel Liivis ja kirjutas ümber keeleainestikku. Viie aasta pärast õnnestus tal tagasi minna oma põhierialale ja alates 5. septembrist 1954. a. oli ta Lääne-Euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateedri laborant (ühtlasi Klassikalise Muinasteaduse Muuseumi korraldaja). Hiljem oli ta Tartu Riikliku Kunstimuuseumi direktori asetäitja ja Restaureerimisvalituse Tartu osakonna töötaja. Tänapäeval on ta parimaid Tartu linna ja ümbruskonna mõisahoonete arhitektuuri tundjaid.

Lisaks kateedrite tegevusse jälgis jätanud Salme Nigolile ja Niina Raidile töötas laborandikohtadel mitmeid inimesi lühemat aega. Nii oli laborandina aastail 1952–1955 tööol soome-ugri keelte kateedris

Lilia Havakats. Soome-ugri keelte kateedri koosseisu kuuluva foneetikalaboratooriumi poole kohaga laborandiks oli 1947. a. üliõpilane Karl Kont ja 1948. a. kuni üliõpilastele töötamisekeelu kehtestamiseni sama aasta juulis üliõpilane Eduard Vääri. Tema asemele tuli mitteüliõpilane Lemmik Mark. Et foneetikaalane tegevus oli pärast P. Ariste "Eesti foneetika" ilmunist (1946) soikunud, raskendas P. Ariste üliõpilaslaborante vajja keele sõnaraamatu aimestiku sedeldamisel. Ülikoolis hoogsalt alanud sõnaraamatutöö takerdus pärast töö üleminekut Keele ja Kirjanduse Instituudile. Sellega on tegeldud rohkem kui nelikümmend aastat. 1954. a. tuli Niina Raidi asemele soome-ugri keelte kateedri vanemlaborandiks peagi asendamatuks muutunud Helju Rajando, kes töötab samal kohal praegugi. Teise laborandina töötanud Lilia Havakats paistis silma suurepärase masinkirjutajana ja hästi viimistletud õppevahendite koostajana. Eesti keele kateedris suutis neil aastail püsivamaid jälgi jätta Ellen Uuspõld, kes laboranditöö kõrvalt redigeeris TRÜ Toimetisi. Praegu on ta eesti keele kateedri dotsent. Üliõpilasena tuli eesti keele kateedrisse tööle Helve Alla (Lutrik, Kabur), kes siirdus hiljem ametiühingutööle. Nad tulid kateedrisse Salme Nigoli asemele.

Kokkuvõtteks võib öelda, et esimesel sõjajärgsel kümnendil töötasid mõlemas kateedris kohusetundlikud ning kateedri õppe- ja teadustöösse täielikult lülitunud laborandid, kes paljuski andsid kateedritele näo. Mõned neist (Salme Nigol, Ellen Uuspõld) omandasid kandidaadikraadi ja on oma erialal tunnustatud teadlased. Järgnevatel aastakümnetel sattus laborantideks sellesse ametisse sobimatuid inimesi, mistõttu laborandiamet devalveerus. Ometi on ikka olnud neidki, kes nurisemata on palga teeninud ka süümepiimadeta kolleegidele.

Ideoloogilis-poliitiline kasvatustöö. Nõukogude ülikoolides peeti esmatähtsaks ideoloogilis-poliitilist kasvatustööd, mis sisaldas inimeste meelsuse otsest jälgimist, hinnangute kogumist parteilastelt ja kommunistlikelt noortelt, varasema tegevuse ja päritolu selgitamist, ülekuulamisi õppeprorektori või kaadriosakonna ülema juures. Saatuslikud võisid olla väljakutsed prorektor H. Habermani või kaadritöötaja H. Kure juurde. Ideoloogilis-poliitilise töö arvel võis õppe- ja teadustöö olla kuivõrd madal tahes. Kujunes olukord, kus Venemaalt saabunud inimesed kamandasid kohalikke soliidsid õppejõude. Kogu mehhanism käivitati juba 1940.–1941. õppeaastal, seda viimistleti pärast sõda pidevalt.

Võiks alustada rektor H. Kruusi käskkirjast 1940. a. üliõpilaste ja õppejõudude poliitiliste meeolude jälgimiseks. Selles on sõna-sõnalt: "Edaspidi palun mulle esitada kirjalikud ettekanded vastavate nähtuste kohta kolm korda kuus kümnepäevaste ajavahe-mikkudega, iga kuu 10-ndal, 20-ndal ja viimasel päeval. Erakordsetest sündmustest palun mind informeerida otsekohe" [20]. Andmete

kogumine ja rektorile esitamine tehti ülesandeks õppeprorektor K. Kurele. Samas laadis jätkati ka alates 1944. aastast. Kursustel olid andmete esitajateks üksikud kommunistlikud noored, kes istusid enamasti esimeses pingis teistest eraldi. 1950. a. lõpetanute hulgas oli esialgu vaid üks kommunistlik noor, kes kompenseeris erilise aktiivsusega seda, et oli olnud Saksa ajal *Gebietskommissariat*is tööl. 1951. a. lõpetanute kursusel suudeti kommunistlike noorte arvu viimastel kursustel tõsta, kusjuures komsomoli vastuvõtul tuli kursuskaaslasti paljastada just nende ebanõukoguliku meelsuse pärast. Raskeiks kujunesid üliõpilastele nn. paljastamiskoosolekud, kus sageli lähtuti vanemate tegevusest või oletatavast meelsusest. Paljastamiskoosolekute juhtimisel paistis erilise julmusega silma vene filoloog Heinrich Tiido. Ta oli sageli vastuvõtu puhul ka mandaatkomisjoni liige. See komisjon püüdis juba sisseastumisel selgitada ebasobiva meelsusega noored ja neid mitte ülikooli lasta. Vahepealse arreteerimise tõttu oli pidevalt kahtlaste hulgas P. Ariste, sest teda kahtlustati üliõpilaste mõjustamises oma teadusliku autoriteedi ja rahvusliku meelsusega. Mitmeid õppejõude ja üliõpilasi kritiseeriti nimeliselt. Ühes resolutsioonis on järgmine lõik: "Üldiseks ja väga suureks puuduseks, mis paljude teiste põhjuseks, on õige nõukoguliku bolševistliku teadlikkuse madal tase teatava osa üliõpilaste ja ka õppejõudude hulgas, mis ilmneb kodanliku eetika jäänetes, printsibiilageduses, passiivsuses, väikekodanlike eluviiside ülistamises jne." Ja pisut allpool: "Boheemitsemise poolest silma paistnud II kurs. üliõpilased E. Rand ja V. Hallap ning III kurs. üliõpilane L. Öngo" [21]. Kõik nad olid eesti filoloogia osakonna üliõpilased. Juuni lõpul nimetatakse ideoloogiliste puudustega järgmisi õppejõude: P. Koppel, V. Ernits, K. Laigna, V. Vaga, J. Madisson, V. Adams, R. Lesthal, A. Päril, A. Elango" [22]. Eelloetletud on kõik lugupeetud õppejõud, neist V. Ernits ja V. Adams lugesid ka eesti filoloogidele. Veel on arutletud, kas tarvitusel olevates õpikutes esineb noorgrammatilisi, strukturalistlikke ja kosmopoliitilisi vaateid [23]. Nagu teada, on maailma keeleteaduse parimad saavutused XX sajandi teisest poolest just strukturalismi alalt, nõukogulik ideoloogia pidas aga strukturalistlikke vaateid roiskuva kodanliku teaduse väljenduseks ja ideoloogiliselt kahjulikuks. Kasvatustööga käisid kaasas mitmesugused kampaaniad. Mitu nädalat vältas kolhooside abistamine elementaarsetes elamistingimustes koos töö- ja liikluskõrvaldustega. Ühes sellises said kannatada Villem Altoa, Udo Kolk, Juhan Peegel, Hillar Ott, Luule Kastein ja Hilja Lindeberg — kõik eesti filoloogia osakonna õppejõud ja üliõpilased. Kasvatustöö kampaaniate hulka kuulusid ka poliitinformatsioonid. Poliitinformaatoriteks määrati vanemaid õppejõude, et neid siis kontrollida ja nende esinemistes vigu leida. Veel rakendati õppejõude kasvatamise eesmärgil valimiste ajal agitaatoritena täitma alandavaid ülesandeid. Tihti peeti toot-

misnoupidamisi, kus arutati ikka ka ideelis-poliitilist kasvatustööd. Kateedritelt nõuti plaane ja aruandeid V.I. Lenini sünni- ja surmaaastapäevade tähistamise ürituste kohta. Kasvatuslikke eesmärgke täitis ka varemete koristamine (nimetati taastamistööks), kuid sellel oli siiski mõte ja seda tööd tehti arusaamisega.

Ideoloogilis-poliitilise kasvatustöö protsessis olid erilise jälgimise all eesti filoloogid, sest juba eriala valikus nähti natsionalismi. Veelgi kahtlasemad olid soome-ugri keelte õppijad, sest nad õppisid teistest rohkem soome ja ungari keelt. Sidemed välismaaga olid tollal juba iseenesest nõukogudevaenulikkuseks. Mitmed õppejõud (P. Ariste, P. Palmeos, J. Käosaar, V. Altkoa) olid pikemat aega olnud välismaal ning neid kahtlustati hõimuideede levitamises. Viimast loeti vaenulikuks kodanlikuks liikumiseks. Kuni 1950. aastani ei saanud käsitleda ka soome-ugri keelte ja rahvaste sugulust. Enesekaitseinstinktist lähtudes püüti kuidagi kohaneda, mitte ennast eriti uue elukorraga kompromiteerida, hoiduda parteisse ja komsomoli astumisest. Vanematele õppejõududele olid eriliseks katsumuseks kohustuslik õppimine marksismi-leninismi õhtuülikoolis, kus teenekaid teadlasi mõnitasid Venemaalt tulnud poolharitlased. Eesti filoloogia õppejõud siiski ei kannud enam erilisi kaotusi, üliõpilasi aga tabas 1949.–1950. õppeaastal puhastus, mille käigus heideti hulgaliselt üliõpilasi enne lõpetamist välja. Osa neist lõpetas ülikooli hiljem kaugõppe teel, mõnel jäigi ülikool lõpetamata.

N.J. Marri uus õpetus keelest ja J.V. Stalini keeleteaduslikud tööd. Ideoloogiline surve avaldus otseselt ka teadusele. Teaduslike faktide asemel piisas väidete tõestamiseks osavalt valitud marksismi-leninismi klassikute Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini teostest valitud tsitaatidest. See andis võimaluse poliitikutel rünnata tõelisi teadlasi ja neid tembeldada välismaa teaduse ees lõmitajateks. Äärmiselt raskeks muutus olukord ka lingvistikas. Maailma keeleteaduse saavutused olid käesoleva sajandi esimesel poolel noorgrammatikute tegevuse tulemus. Ka Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis olid kinnistunud uurimistöös noorgrammatilised vaated. Silma paistsid Julius Mägiste, Julius Mark, Andrus Saareste jt. Noorgrammatilise koolituse olid saanud ka Paul Ariste, Paula Palmeos, Arnold Kask, Gerda Laugaste, Karl Aben jt. eesti filoloogia osakonna õppejõud. Teaduslikelt positsioonidelt lähtudes püüti jätkata nii õpetamist kui soome-ugri keelte uurimist. Kohalikel lingvistidel oli küll teada, et 1940.–1941. õppeaastal oli Kristjan Kure õpetanud hoopis teist keeleteadust, kuid seda peeti naljaks. Esimesel sõjajärgsel õppeaastal luges P. Ariste hiilgavalt sissejuhatust keeleteadusse, lähtudes maailma keeleteaduse tähtteostest. Murrang saabus Ariste arreteerimisega ja K. Kure keeleteaduse loengutega, mis olid läbinisti marristlikud. Nikolai Jakovlevitš Marr (1865–1934) oli Gruusiast pärit Kaukaasia keelte uurija. Et revolutsiooni käigus olid paljud nimekad lingvistid

põgenenud välismaale või oma vaadete pärast teadusest eemale peletatud, oligi võimalik juhuslikel inimestel partei soosingut kasutades mõjustada teadust. Marr kuulutas alates 1926. aastast, et ta loob uue keeleteaduse, mis erineb täiesti senisest kodanlikust lingvistikast. Lühikese aja jooksul konstrueeris ta üldkeeleteaduse põhiseisukohad, mis pidid lähtuma marksismist-leninismist ning dialektika põhiprintsiipidest. Tegelikult moodustas Marri uus õpetus keelest eklektiliste vaadete kogumi, millel oli väga vähe ühist tegeliku lingvistikaga. Keelte teket seletati polügeneesiga, s.t. tekkimisega paljudes kohtades. Keelte edaspidine arenemine pidi toimuma liitumise teel, seega keelte vähenemise suunas. Selliselt liitudes pidi jõutama tulevases kommunistlikus ühiskonnas ühise maailmakeeleni, mis pidi sisaldama kõikide keelte parimaid elemente. Üksikkeelte arenemises nähti revolutsioonilisi plahvatusi, mis pidid keeli viima ühest staadiumist teise, seda nimetati keelte stadiaalseks arenemiseks. Keel kuulutati klassiliseks nähtuseks, mis võimaldas kõnelda töölikklassi, kodanluse ja aadlike keelest. Marr väitis, et kõik keeled on tekkinud samadest elementidest *sal, ber, jon, roš*, seda nimetati glotokroonilise protsessi ühtsuseks. Viimasest sai tuletada ka uurimismeetodi paleontoloogilise analüüsi, mis seisnes eri keelte elementide tagasi viimises algsilpidele. Marri eluajal toimus siiski väitlusi, milles Marr kaitses ennast sellega, et tema seisukohad on kooskõlas marksismi-leninismiga ja keeleline ainek võetud Kaukaasia keeltest. Marri surma järel kanoniseerisid Marri õpilased poliitilist olukorda osavalt ära kasutades uue keeleõpetuse, mistõttu igasugused teised seisukohad kuulutati vaenulikeks ja nende esitajaid ning kaitsjaid rünnati kui poliitilisi vaenlasi. Eriti talumatuks muutus olukord pärast seda, kui rünnati eriti andekaid keeleteadlasi, et neid kõrvaldada ja rajada endale teed. Fennougristikas on masendavaks näiteks V. Alatõrevi rünnak ajakirjanduses Leningradi juhtiva fennougristi Dmitri Bubrichi (1890–1949) vastu, mille tulemuseks oli Bubrichi surm.

Vanglast naasnud P. Ariste hakkas taas lugema ka keeleteadust. Seda tegi ta palju ettevaatlikumalt kui enne vangistamist. Tõelist keeleteadust pidi ta rüütama marristlike ja marksismi-leninismi tsitaatidega. Oli ju aeg, kui klassikute sobivad tsitaadid tõestasid kõik vajaliku. Ei saa ütelda, et Tartu fennougristid oleksid marrismist päris puutumata jäänud. P. Ariste kirjutas mitmeid uut keeleõpetust ülistavaid artikleid, Eesti NSV X aastapäevale planeeriti teaduslik sessioon teemal "Keelesugulusest Marri uue keeleõpetuse järgi", 21. mail 1950. a. oli Tartus AESi korraldusel konverents, kus A. Kask esines teemal "Eesti kirjakeele klassiolemusest" [24]. Marrismi propageerimisse kaasati ka üliõpilasi. Uue keeleõpetusega ei läinud kaasa J.V. Veski, P. Palmeos ja G. Laugaste. K. Küre nägi kateedrite hoiakus passiivset vastupanu uuele keeleõpetusele ja ründas kateedreid nii suulistes esinemistes kui ajakirjanduses. Mõningatest

järeleandmistest hoolimata õpetati üliõpilasi üldtunnustatud lingvistika seisukohtadelt ja tehti ka uurimistööd keeleandmetest lähtudes. Marri uus keeleõpetus ei leidnud Tartu ülikoolis soodsat pinda ei fennougriatika- ega teistes filoloogiakateedrites.

Ootamatu pööre saabus lingvistikasse 1950. a. mais, kui gruusia keeleteadlane Albert Tšikobava avaldas ajalehes "Pravda" uut keeleõpetust ägedalt ründava artikli [25]. Lingvistide hulgas tekkis üldine segadus, sest oli arvustatud partei soosingus olnud suunda. Ühed toetasid Tšikobava seisukohti, teised pidasid kirjutist provokatsiooniks uue keeleõpetuse vastaste avastamiseks. "Pravdas" aga avaldati vaheldumisi nii uue keeleõpetuse pooldajate kui eitajate kirjutisi. Ilmusid N. Tšemodanovi, B. Serebrennikovi, G. Šanžeevi, G. Kapantsjani, A. Popovi, V. Vinogradovi ja P. Tšernõhhi kaastööd. Toimetus kogus ühtlasi arvamusid kõrgkoolidest ja muudest teaduskeskustest. Tartust lähetas uut keeleõpetust pooldava kirjutise P. Ariste, mida õnneks ei avaldatud [26]. Suur oli kõikide üllatus, kui "Pravdas" ilmus J.V. Stalini nime all kolm uut keeleõpetust kritiseerivat kirjutist, mis avaldati peagi eraldi brošüürina ja muidugi tõlgiti ka eesti keelde [27]. Kirjutised sisaldavad stalinlikku fraseoloogiat, kuid lingvistiline osa on asjatundlik, mis viitab sellele, et algteksti on koostanud asjatundlikud lingvistid. Päriselt pole praeguseni selge, kes Stalinit suunasid. Kirjutistes hinnati positiivselt varasema keeleteaduse saavutusi, tunnustati võrdlev-ajaloolist uurimismeetodit ja koos sellega keelte sugulust, mida Marr oli eitanud. Hoolimata mõningatest ekslikest väidetest ja marksistlikust sõnavahust osutusid Stalini nime all ilmunud kirjutised lingvistikale positiivseteks ja võimaldasid jätkata keelte võrdlev-ajaloolist uurimist. Eestis võidi pärast väikesi marristlikke vääratusi jätkata nii eesti kui soome-ugri keelte uurimist igati teaduslikus laadis. Õppejõududel ilmus väärtuslikke kirjutisi ja aspirandid kaitsesid kandidaadiväitekirju. Negatiivseks nähtuseks kujunes Stalini isikukultusega seotud tsiteerimiskohustus. Uurimuste algusse ja lõppu tuli leida piisavalt klassikute, eriti Stalini tööde tsiteate, põhiosa võis olla igati teaduslik. Stalini kirjutiste seisukohtade tutvustamine üliõpilastele tehti kohustuslikuks filoloogiakateedrite õppejõududele. Kohustuslikus korras hakati lugema vähemalt kümne tunni tulatuses "Stalinliku keeleteaduse aluseid". Mõnikord nimetati seda ka stalinlikuks keeleõpetuseks. Kurioosne oli see, et mõned lugejad olid aasta tagasi pingutanud marristlikku uut keeleõpetust propageerima. Üliõpilased nimetasid tunniplaanile lisaks peetavaid kohustuslikke loenguid marrismi väljaajamiseks. Aspirandid pidid samuti sooritama lisaarvestuse stalinlikust keeleteadusest. Selliselt oli loetud ka 25-tunnist kursust neljandast viisaastakust koos arvestusega. Kõigest hoolimata jätkati õppe- ja teadustööd. Mõned õppejõud sõnastasid oma ettekannete või kirjutiste pealkirju rõhutatult stalinliku fraseoloogia järgi, näit. Stalini keelealaste tööde 3. aastapäevale

pühendatud teaduslikul konverentsil esines J. Käosaar ettekandega "Eesti kirjandusliku pärandi ümberhindamise küsimusi J. V. Stalini keelealaste tööde valgusel", A. Kask ettekandega "Eesti keele sisemistest seaduspärasustest". 5. juunil 1951. a. pidas A. Kask ettekande "Seltsimees Stalini tööd keelest ja eesti keeleteaduse ülesanded". 21. detsembril 1951. a. on P. Ariste esitanud aruande Stalini keeleteaduslike tööde kohta peetud ettekannete kohta, millest selgub, et kõige rohkem, nimelt viis loengut on pidanud aspirant Felix Lõpp, lisaks on ta pidanud üheksa loengut marksismi-leninismi aluste kohta [28]. 1952. a. ilmus ülikooli toleaeagsele juubelile pühendatud teaduslike tööde kogumik, milles pealkirjad on normaalsed, kuigi nii P. Ariste, A. Kase kui P. Palmeose lingvistiliselt igati hinnatavad kirjutised sisaldavad tsitaatidega rikastatud sissejuhatuse [29]. Teiste ründamisega püüdis uutele positsioonidele jõuda K. Kure [30].

Kui lingvistikas on kuidagi võimalik põhjendada seost Stalini kirjutiste seisukohtadega, siis hoopis kurioosseks osutus asjaolu, et Stalini tööde valgusel hakati käsitlema ka ajalugu, psühholoogiat, õigusteadust, majandust, arstiteadust ja isegi põllumajandusteadust (G. Naan, O. Priilinn jt.) [31]. Keeleteaduslike töödega samalaadilise kampaania korraldati ühenduses J.V. Stalini brošüüri "Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus" ilmunisega 1952. a. 14. jaanuarist 1953. a. on pärit TRÜ rektori käskkiri NSV Liidu Kõrgema ja Keskeriharidusministeeriumi käskkirja nr. 2000 (2.XII 1952) konkreetse rakendamise kohta meie ülikoolis. Jällegi peetakse loenguid ja õppusi ning määratakse vastutajad [32]. Õnneks jäi see kampaania keeleteaduslike tööde propageerimise varju.

Stalini tööde tsiteerimiskohustus vähenes alates 1953. aastast, kuid klassikute tsiteerimine jätkus eriti humanitaarteadustes lähiminekuni.

Stalinliku keeleõpetuse kampaaniaga on seotud spetsiaalselt Tartu ülikoolis olnud liikumine, mida kohapeal hakati nimetama abenismiks. See seisnes nõudes hakata ladina kirjaga võõrkeeltest pärinevaid pärisnimesid kirjutama häälduspäraselt. Kogu liikumine väärrib pikemat analüüsi, käesolevas piirdugem vaid lühiülevaatega. Ettepanek küpses 1950. a. paiku toleaeagse teadusprorektori Eduard Martinsoni ja vene rühmadele eesti keelt ja fakultatiivselt läti keelt õpetava vanemõpetaja Karl Abeni ühistes arutlustes. K. Aben (1896–1978) valdas Lätist pärineva eestlasena täielikult nii läti kui eesti keelt. Prorektor E. Martinson oli Venemaalt biokeemia õppejõuks tulnud eestlane, kes eesti keelt peaaegu ei osanud. Agressiivsus ja parteilisus viisid ta peagi teadusprorektoriks. Sel ajal nõuti õppejõududelt eesti keele oskust, kuigi oli ka suuri erandeid (filosoofiakateedri kolm õppejõudu ei osanud üldse eesti keelt, nad õpetasid vene keeles). E. Martinsonile hakkas eesti keelt õpetama K. Aben. Ühistes arutlustes leiti, et vene keeles kirjutatakse slaavi

tähestiku tõttu võõrpärisnimesid häälduspäraselt, ladina tähestikuga läti keeles põhimõtteliselt samuti (nt. vene *Шейкспир*, läti *Šekspīrs*). Leiti, et senine lähtekeelset kuju säilitav kirjaviis on lõimitamine Lääne ees ja rahvavaenulik oma olemuselt. Mõlemad hakkasid oma ettepanekuid propageerima ettekannetes ja kirjutistes. Esialgu võeti kõike naljana, sest kummalgi polnud ju eesti keele alal erilist autoriteeti. Olukord muutus tõsiseks, kui E. Martinson sidus ettepanekud toetumisega Stalini vaadetele, vastaste seisukohti aga kodanliku nationalismiga. Ettepanekute vastu julgesid astuda avalikult üksnes üliõpilased ja prof. J.V. Veski. Ülikoolis, kirjastustes jm. peeti arutluskoosolekuid, kus selgusid peale E. Martinsoni ja K. Abeni ka teised abenistid. Nendeks olid esmajoones Venemaalt tulnud õppejõud ja üliõpilased, sest võõrkeelteoskuse puudumise tõttu ei tulnud nad võõrpärisnimede kirjutamisega toime, häälduspärane kirjutamine oleks võimaldanud aga eeskujuks võtta vene keelt. Ootusvastaselt liitus nendega mitmeid kohalikke haritlasi, nagu balti ja slaavi keelte kateedri juhataja dotsent Boris Pravdin ja Eesti Riikliku Kirjastuse peakorrektor Elmar Elisto. Võõrpärisnimede häälduspärase kirjutamise peamise vastasrinna moodustas ikkagi üliõpilaste keelering, mille ametlikuks esimeheks oli Arno Pikamäe, lähemaks abiliseks aspirant Eduard Vääri ja autoriteetseks toetajaks akadeemik J.V. Veski. Koosolekuist võttis osa sadu üliõpilasi eri teaduskondadest. Need kujunesid omamoodi protestiks venestamise vastu. Võimuhuovad olid aga E. Martinsoni käes. 26. juunil 1951. a. peeti ülikooli aulas ettepanekute avalik arutelu E. Martinsoni juhtimisel. Koosoleku ettevalmistamisel kutsus E. Martinson oma töökabinetti neid inimesi, keda arvas ettepanekute vastu sõna võtvat. Teadaolevalt kutsus ta välja J.V. Veski, P. Ariste, A. Kase, B. Pravdini ja E. Vääri [33]. E. Martinson selgitas, et koosolek peetakse J.V. Stalini geniaalseste keeleteaduslike tööde ilmumise esimese aastapäeva tähistamiseks ning häälduspärase kirjaviisi ettepanekud on Stalini seisukohtadega kooskõlas, nende vastu esinemine on Stalini geniaalsete mõtete alahindamine ning võib kahju tuua nii ülikoolile kui esinejale endale [34]. Survele andis järele A. Kask, kes eesti keele kateedris ütles vahetult enne koosoleku algust: "Peab siis nii rääkima" [35]. J.V. Veski ja E. Vääri keeldusid kuuletumast, P. Ariste teatas vahetult enne koosolekut, et ta on haige ega saa koosolekule tulla. Koosolek oli äge, sõna said peamiselt ettepanekute pooldajad, koosolijad aga reageerisid enamasti vaenulikult. Ettepanekute vastu lubati sõna võtta üksnes J.V. Veskil ja E. Vääril. E. Martinsoni stsenaarium rebenes siis, kui sõna küsis tavalistest üliõpilastest vanem eesti filoloog Valdar Lehari. Oma soovi põhjendas ta sellega, et üliõpilaste arvamust pole seni esitatud. E. Martinson oli kimbatuses, sest ta ei teadnud, mis suunas V. Lehari räägib. Koosolijate nõudel antigi soovijale sõna. Selgus, et ta esines hästi argumenteeritult ettepanekute vastu.

E. Martinson kaotas enesevalitsemise ja segas sõnavõttu, kuid ei suutnud V. Leharit puldist minema tõrjuda. Agedalt žestikuleerides tormas ta tahvli juurde, kirjutas sinna soovitava kuju Шейкспир nagu vene rahvaski oma tähtedega kirjutab. Õnnetuseks püüdis ta kirjutada ka Lääne ees lõmitamist näitavat kuju, mis tema järgi nägi välja *Shakspiere*. Aulas tekkis mürisev naer, E. Martinson komistas tahvli toele ning tahvel kukkus mürinal ümber, mis omakorda tekitas rõõmsa märuli. Sellest hoolimata võeti vastu (muidugi hääletamata) resolutsioon, milles nõuti keelekorraldusorganeilt võõrpärisnimede kirjutamise reeglite muutmist vastavalt E. Martinsoni ja K. Abeni ettepanekutele, kuivõrd need on kooskõlas Stalini keeleteaduslike seisukohtadega [36].

Üliõpilaste äge vastuseis ja keelekorraldusorganite passiivsus pärssisid ettepanekute elluviimist. E. Martinson ja K. Aben küll jätkasid, kuid hoog rauges aegamööda. 6. mail 1952. a. on K. Aben pidanud Ajaloo-Keeleteaduskonna nõupidamisel "Seltsimees Stalini keeleteaduslikkude tööde rakendamise" ettekande teemal "Ettepanekud ladina tähestikuga keeltest pärinevate võõrpärisnimede kirjutamisviisi lihtsustamiseks eesti keeles", kuid seegi ei avaldanud mõju. Stalini surma järel rauges kogu liikumine iseenesest.

Niisiis oli nii õpetamis- kui teadustegevus äärmuseni politiseeritud. Õppejõude sunniti osa võtma ebateaduslike seisukohtade levitamisest ja õpetamisest. Kõrvalehoidjaid süüdistati Lääne ees lõmitamises ja kodanlikus natsionalismis. Kõigest hoolimata jäi suurem osa õppejõude ja üliõpilasi teaduslikele seisukohtadele, kuigi pidid mingil moel poliitilisi mänge kaasa tegema nii enese alalhoiu kui teaduse huvides. Ülikooli humanitaarteaduste politiseerimist juhtisid nii rektoraadis kui dekanaatides Venemaalt tulnud isikud, nende osakaal suurenes aasta-aastalt.

Raamatute kõrvaldamine ja hävitamine. Totalitaarseid võime iseloomustab mõttevabaduse puudumine, millega käib kaasas raamatute hävitamine. Üldtuntud on raamatute avalik põletamine hitlerlikul Saksamaal, samuti raamatute sihikindel hävitamine Nõukogude Liidus. Kui Eesti liideti 1940. a. Nõukogude Liiduga, hakati kohe kõrvaldama ja hävitama nii ilukirjanduslikke kui teaduslikke teoseid. Niisama käitus 1941. a. Eestis kehtestatud Saksa võim, kes hakkas asutustelt ja elanikelt äraandmiseks nõudma bolševistlikku kirjandust ja ähvardas raamatute hoidjaid äärmiselt range karistusega.

Ülikooli ning kateedreid tabas see kampaania juba 1940.-1941. õppeaastal. Seda kinnitavad mitmed käskkirjad ja korraldused. Nii ülikooli kui teiste teadusasutuste ja raamatukogude jaoks olid salajased ringkirjad ja kõrvaldamisele kuuluvate teoste nimekirjad. Pärast korralduste täitmist tuli sellest ette kanda ja korraldused ise

hävitada. Üldhinnangute kohaselt jõuti esimese nõukogude aasta jooksul Tartus hävitada umbes 200 000 raamatut, kusjuures osa oli Tartusse toodud mujalt Lõuna-Eestist selleks otstarbeks. Ülikooli Raamatukogu juhataja Friedrich Pulksoo püüdis raamatuid iga hinna eest päästa. Kirjanduse hävitamist on Tartus organiseerinud L. Voltri, K. Kure jt. Tallinnast on kohal käinud juhendamas ja kontrollimas O. Lauristin ja tema abi Salajev [37].

Pärast sõda jätkus kampaania uue hooga. Tallinnast tulnud juhendite alusel koostati ülikoolis käskkirju ja korraldusi. Kõrvaldamisele kuulunud raamatud koondati raamatukogu alumisse vestibüüli, kust nad saadeti peamiselt Räpina paberivabrikusse. Esialgu raamatuid ei lõhutud, mistõttu üliõpilased said neid salaja kaasa võtta. Peagi saadi aga sellest teada, mistõttu neid hakati lõhkumise teel kõlbmatuks muutma [38]. 19. aprillil 1950. a. on rektor oma käskkirjas andnud korralduse ka kateedritest kõrvaldada vananenud õpikud ja ideoloogiliselt mittekõlblik kirjandus. Aega antakse üks nädal, mille järel tuleb tööst ette kanda osakonnajuhatajale Mihhail Sõstšikovile. Antakse üsna täpsed juhendid. Eestis ilmunud trükistest tuleb kõrvaldada: 1) kõik ajalehed ja ajakirjad; 2) kõik alg-, kesk- ja ülikooliõpikud; 3) usulise sisuga raamatud; 4) kodanlikku Eestit ülistavad teosed; 5) kõik õppekavad, prospektid, raamatute nimestikud, trükitud kataloogid (välja arvatud TRÜ Raamatukogu ajakirjade nimestikud); 6) kõik Eesti ajalugu käsitlevad teosed. NSV Liidus ilmunud trükistest tuli kõrvaldada: 1) kõik vananenud õpikud; 2) ajalehed ajavahemikus 1917–1938 (kaasa arvatud); 3) kõik teosed, milledes on rahvavaenlaste eessõnad ja kommentaarid; 4) raamatud, mis on ideoloogiliselt tunnistanud mittesoovitatavateks. Välismaal ilmunutest kõrvaldatakse kõik pärast 1917. a. ilmunud ideoloogiliselt mittekõlblikuks tunnistanud raamatud. Venemaal ilmunutest kõrvaldatakse monarhistliku sisuga teosed ja kaardid. Ajaloo-Keeleteaduskonnas pandi vastutus käskkirja täitmise eest dekaan V. Reimanile [39]. Ülikooli Raamatukogus loodi erifond (spetsfond), milles hakkas raamatute kõrvaldamisel ja hävitamisel olulist osa etendama M. Sõstšikov. 23. jaanuaril 1952. a. ilmus rektori käskkirja, milles märgitakse puudusi eeskätt filoloogiateedrites. Nii ei ole “1) üle antud erifondi raamatud, mis ENSV kirjanduse ja kirjandusasjade voliniku poolt eraldatud (soome-ugri, eesti keele kat. jt.), 2) eesti keele kateedris hoitakse käsikirjalised materjalid ja grammofoni plaadid, mis oma ideoloogilise sisu poolest ei vasta õppetegevuse nõuetele”. Juhitakse tähelepanu vanemõpetaja K. Reitavi, prof. P. Ariste, dots. A. Miti, dots. J. Madissoni, dots. A. Kase ja vanemõpetaja G. Laugaste hooletule suhtumisele raamatute üleandmisel [40]. Käskkirjade ja korraldustega sattus erifondi või hävitamisele peaaegu kogu humanitaarlane teaduslik ja ilukirjandus. Erilist agarust ilmutas erifondi töötaja M. Sõstšikov. 1952. a.

korraldas ta eesti keele kateedris Tartu Ülikooli Toimetiste nn. B-seeria põletamise. Ta laskis kogu seeria ajada ahju, süütas köited põlema ja jälgis piipu suitsetades, et keegi ei võtaks teoseid ahjust välja. Kateedri vanemõpetaja G. Laugaste püüdis selgitada teoste teaduslikku väärtust, kuid sai selle eest noomituse [41]. Kõik teosed siiski ei põlenud ning vähegi kõlblikud õngitseti pärast M. Sõstikovi lahkumist ahjust välja ja peideti.

Praegu tekitab teatud hämmastust seik, et erifondi olemasoluga harjuti, et teoseid hakati liigitama mittevaaenulikeks ja vaaenulikeks. Veel 1988. a. pidas ülikooli raamatukogu kunagine juhataja Kaja Noodla oma esinemistes ja kirjutistes erifondi vajalikuks, et vaaenulikud raamatud ei satuks igauhe kätte. Ka Fr.R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riikliku Raamatukogu direktor Ivi Eenmaa pidas 1988. a. telesaates "Kultuuripilt" erifondi vajalikuks, kuigi reporter E. Kõrgvee oli vastupidisel seisukohal [42]. Raamatute hävitamist püüdis eitada ja erifondi saatmist õigustada ka TRÜ Teadusliku Raamatukogu endine direktor Laine Peep. Telesaadete: "Kultuuripilt" (18.XII 1987) ja "Viiekümnendad" (9.I 1988) kohta saadetud L. Peebu allkirjaga kirjast võib lugeda: "Käsitlus erifondi osas ei olnud asjalik, ületähtsustati emotsionaalseid detaile. Ükski sel perioodil töötanu ei tea midagi ehitatud eraldusvõredest, spetsiaalsetest nurgadest, kirvestest ega "hundist", millega raamatuid oleks hävitatud. Prof. E. Väari oli sel perioodil vaid lugejana raamatukogus. Tema teadmised ei saa olla professionaalsed. Tuleb tähendada, et TRÜ Teadusliku Raamatukogu erifondi töö (põhimõtteliste otsuste osas) ei allunud mitte ainult raamatukogu erifondi juhataja suvale ega ka tolleaegse raamatukogu direktori otsustele, vaid nendest kõrgemalseisvate instantside korraldustele" [43]. Rein Järlik on esitanud L. Peebu süüdistustele veenvaid vastuargumente. Nii on M. Sõstikovi isiklikus toimikus andmeid selle kohta, et ta on tegutsenud isepäiselt kirjanduse kõrvaldamisel ja müünud ülikoolile kuulunud raamatuid. 1946. a. raamatukokku tööle tulnud ja lühikest aega erifondis töötanud Ida Noppel "on oma silmaga näinud väga laia teraga kirvest, millega purustati "Eesti entsüklopeedia" köiteid. Need köited olid toodud kirjastuse "Loodus" laost, puruks raiuti neid umbes meetripikkusel lõhestatud pakul kütja Viljamaa juures. Selle "töö" tegemiseks olid abiks toodud utiliitöötajad". "Raamatuhundist" on R. Järliku andmetel kirjutatud TRÜ Teadusliku Raamatukogu seinalahes (laualahes) "Uus Lehekülg" nr. 148 (4. nov. 1972) [44]. Üksikuid teateid Tartu Ülikooli raamatute purustamisest on mälestuste vormis ka ajakirjanduses. Nii räägib Ellen Nüit oma juubeliintervjuus "Ellen Niiduga elust ja luulest" järgmist: "Mäletan, kui läksin ühel hommikul Ülikooli raamatukokku Toomel. Seal all kojas, kus need muusad vaatasid paekivipõrandale, liftikapi ukse ees oli vanamees raiepakuga ja tegi oma tööd. Ühel pool oli suur raamatuhunnik,

teisel pool pooleks lõõdud raamatud, mida mees seal oma suures süüdimatuses jumala rahuks aina uute raamatupoolikutega täiendas" [Sirp ja Vasar, nr. 29 (2233), 15.07.1988, lk. 4-5]. Eelnev kinnitab, kui sügavalt olid seisakuaja mentaliteedist läbi imbunud hoolikalt valitud suurte raamatukogude juhtivtöötajad veel kolm aastat tagasi. Selle hulka kuulub ka ajaloolise tõe varjamine nii teadusliku kui ilukirjanduse hävitamisest ja sulgemisest erifondidesse. Seesama saatustabas ka väliseesti autorite teoseid.

Raamatute hävitamine tegi tohutut kahju eesti kultuurile ja teadusele. Filoloogიაüliõpilased ei saanud kasutada varasemaid õpikuid ega teadustöid. Agaramad leidsid siiski võimalusi ise hankida teoseid vanakraamiturult, hangeldajatelt või raamatukogumanike pärijailt. Noortele soomeugrilastele laenas vajalikke teoseid lühikeseks ajaks P. Ariste. Iga hinna eest püüti mingisugune tase saavutada.

Kokkuvõtteks. Aastad 1944–1955 on Tartu Ülikooli soomeugri keeleteaduses vastuolulised. Otsese sõjategevuse lõppemise järel koondati kodumaale jäänud jõud, et nendega jätkata seda, mis oli katkenud. Majandus- ja olmemuredest hoolimata oli lootust, et kõik läheb paremaks ning raskustest saadakse üle. Lootusrikkad olid ülikooli juhtkond, õppejõud ja üliõpilased. Optimismi ei jätkunud aga kauaks, sest ülikoolilt võeti tema õigused ja ta muudeti mõttetute käskude, keeldude, korralduste ja kampaaniate tallermaaks. Lisaks kõigele muule said soomeugri keelte kateedri õppejõud P. Palmeos ja P. Ariste füüsiliselt kannatada. Õppejõude süüdistati varasemas natsionalistlikus tegevuses, kuulumises üliõpilasorganisatsioonidesse ja hõimuvaimus. Kodanlike natsionalistide paljastamise kampaania oli masendav, samuti üliõpilaste jälitamine. Teaduslik lingvistika suunati kohustuslikus korras ebateaduslikule uuele keeleõpetusele. Uued mullistused seostusid stalinliku keeleõpetusega ja kohustusliku klassikute tsiteerimisega. P. Ariste ja J.V. Veski juhtimisel säilitas fennougristika oma näo. Oli võimalik tegelda ainekogumise ja kogumise, ungari jt. keelte ainekogumise. Selle baasil kirjutati kursus-, diplomija kandidaaditöid, millel on püsiv väärtus soomeugri keeleteaduses. Tartu Ülikooli fennougristika saavutuseks on peale sugulaskeelte uurimise ka sugulasrahvaste keeleuurijate koolitamine aspirantuuri kaudu.

Kuigi esialgu alustati väikese koosseisuga, saadi täiendust aspirantuuri kaudu ning õppejõududena asusid kateedritesse tööle E. Vääri, H. Rätsep, A. Valmet jt.

1955. aastaks olid kateedrid komplekteeritud ning õppe- ja teadustöö omandanud kindla suuna, mida ei suutnud enam muuta ka kampaaniad.

KIRJANDUS. ALLIKAD

1. E. Vääri. Eesti keele lektorite tegevusest Tartu Ülikoolis // Nõukogude Õpetaja. 1979. Nr. 24 (1835). Lk. 4.
2. E. Vääri. Tartu Ülikooli õppejõud ja eesti kirjakeele arendaja Johannes Voldemar Veski // 70 aastat eesti ülikooli: Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXII (I). Lk. 7.
3. Sealsamas. Lk. 10.
4. P. Alvre. Lauri Kettunen õppejõuna ning eesti ja sugulaskeelte uurijana // 70 aastat eesti ülikooli // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXII (I). Lk. 27–28.
5. K. Kure isiklik toimik // TÜ arhiiv.
6. H. Keem. Andrus Saarestest: Pilk aastakümnete taha // Keel ja Kirjandus. 1972. Nr. 8. Lk-d 488–499.
7. E. Vääri. Tartu Ülikooli õppejõud ja eesti kirjakeele arendaja Johannes Voldemar Veski // 70 aastat eesti ülikooli: Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXII (I). Lk. 9.
8. G.-M. Laugaste isiklik toimik // TÜ arhiiv.
9. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
10. P. Palmeoselt kuuldu. Sedasama on P. Palmeos jutustanud S. Nigolile ja M. Mustale.
11. P. Aristelt kuuldu.
12. Следственное дело 5514 по обвинению Аристе Пауля Александровича 6 пр. пр. ст. ст. 58-1а и 58-II УК РСФСР Арх. № 3090-Э.
13. Vabanemise järel P. Aristelt kuuldu.
14. K. Kure. Töö keeleteaduse rindel rajada õigele metodoloogilisele alusele // Rahva Hääl. 1950. Nr. 23.
15. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
16. E. Vääri. Professor Paul Ariste soome-ugri keelte sõjavärgse välinurimise korraldajana // Fenno-ugristica, 12: TRÜ toimetised. 1985. Vihik 690. Lk. 94–100.
17. K. Abeni isiklik toimik // TÜ arhiiv.
18. Salme Nigoli kiri Eduard Väärile 10. apr. 1991.
19. N. Raidi isiklik toimik // TÜ arhiiv.
20. TRÜ rektori käskkiri nr. 4734, 21.X 1940.
21. Ajaloo-Keeleteaduskonna dekaani H. Moora ringkiri nr. 264, 22. apr. 1949. a. kommunistlikule kasvatusel pühendatud koosoleku resolutsiooni tuvustamiseks.
22. 29. juunil 1949. a. Ajaloo-Keeleteaduskonna dekaani korraldatud õppejõudude nõupidamise resolutsioon.
23. Kokkuvõte 7. mail Ajaloo-Keeleteaduskonnas toimunud arutluskoo-olekust, kus arutati Kõrgema Hariduse Ministeeriumi käskkirja Moskva Võõrkeelte Instituudi töö puudustest: Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
24. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
25. А. Чикобава. О некоторых вопросах советского языкознания // Правда. 1950. № 129 (11601), 9. мая. С. 3–5.
26. P. Aristelt kuulud.

27. Marksismist keeleteaduses // Rahva Hää. 1950. Nr. 146 (2264), 21. juuni. Lk. 2-3; Mõnedest keeleteaduse küsimustest // Rahva Hää. 1950. Nr. 158 (2276), 5. juuli. Lk. 1; Vastus seltsimeestele // Rahva Hää. 1950. Nr. 183 (2301), 3. aug. Lk. 2. Kõik kirjutised ilmusid üldpealkirja "Marksism ja keeleteaduse küsimused all" (1951).
28. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
29. Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tallinn, 1952.
30. K. Kure. Rajada eesti keeleteadus marksistlikele alustele // Rahva Hää. 1950. Nr. 242 (2361), 12. okt. Lk. 3-4.
31. G. Naan. Seltsimees Stalini tööd keeleteaduse alal ja nende tähtsus teiste teaduste arengule // Rahva Hää. 1951. Nr. 70 (2497), 24. märts. Lk. 2-3; O. Priilinn. Seltsimees Stalini tööd keeleteaduse alal ja nende tähtsus bioloogia- ning põllumajandusteaduse arengule // Rahva Hää. 1951. Nr. 136 (2563), 12. juuni. Lk. 3-4.
32. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
33. E. Martinsoni väide.
34. E. Martinsoni selgitus E. Väärile.
35. A. Kase ütlus eesti keele kateedris vahetult enne koosolekut.
36. Situatsioon on taastatud mälu järgi.
37. Punase kirve tapatauts eesti raamatul // Eesti Sõna. 1942. Nr. 51, 10. märts.
38. Eesti Raadio saade "Raamatu saatus". 1988. 8. jaan. k. 10. kordus 9. jaan. k. 13.
39. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
40. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi materjalid.
41. Eesti Televisiooni saade "Viiekümnnendad" / Toimet. Rein Järlik. 1988. 9. jaan. k. 18.30; kordus 17. jaan. k. 13.
42. Eesti Televisiooni saade "Kultuuripilt" / Toimet. Ede Kõrgvee. 1988. 9. jaan. k. 18.
43. TRÜ Teadusliku Raamatukogu direktori kiri 12-5/40, 12.01.88 ENSV Riiklikule Televisiooni- ja Raadiokomiteele. Kirjale on L. Heinmaad ja R. Järlikut süüdistavad resolutsioonid peale kirjutanud Allan Kullaste ja Rein Elvak.
44. Kommentaator Rein Järliku seletuskiri Eesti Televisiooni- ja Raadiokomitee esimehe esimesele asetäitjale sm. R. Elvakule 12. veebr. 1988. a.

FINNO-UGRIC LINGUISTICS IN TARTU UNIVERSITY IN 1944-1945

Eduard Vääri

Summary

Finno-Ugric linguistics took roots in Tartu University after the foundation of the Estonian national university on December 1, 1919, although the Estonian and Finnish languages had been taught also

in the Russian imperial university. In the course of the twenty years of independence the research and teaching of the Finno-Ugric languages was firmly established in Estonia.

In 1940 the State of Estonia was incorporated into the Soviet Union and everything was restructured. Following the example of Russian universities departments (chairs) were introduced.

In 1941-1944 Estonia was occupied by Germans and, owing to the war, teaching and research came almost to a standstill.

In 1944 Estonia was again united to the Soviet Union. Finno-Ugric linguistics was in a difficult situation, as almost all the philologists having a scientific degree had emigrated. Secondary schools were required to supply teachers for the university. Research work was thwarted under extremely unfavourable economic conditions. In spite of all that linguists did their best to contact Livonians, Votians, Karelians, Vepsians, and others, in order to study the languages, folklore and ethnography of the Finno-Ugric peoples. Prof. Paul Ariste was one of the pioneers of Finno-Ugric linguistics in Tartu, other outstanding researchers in this field were Prof. J.V. Veski and prof. A. Kask.

Research and instruction were impeded by political and economic campaigns. For example, it was obligatory to work on collective and state farm in the autumn, to clear away ruins and to work in factories, teachers and students were forced to take part in election campaigns, etc.

Until the 1950s linguists were ordered to teach according to N. Marr's new principles, in the early 1950s on the basis of Stalin's works. It was as late as the mid-1960s that modern linguistics was introduced in the Soviet Union. Great harm was caused to Finno-Ugric linguistics by the elimination of books, many of them were included in so-called special funds. There was a great demand for study aids and scientific treatises were hardly available.

Despite many difficulties the teachers of Tartu University have been able to keep Finno-Ugric linguistics on the level which, in case of favourable political changes, enables us to make satisfactory progress in the future.

KEHAKULTUURIKAADRI ETTEVALMISTAMISEST TARTU ÜLIKOOLIS SAKSA OKUPATSIOONI AJAL (1941–1944)

Evald Mäepalu

Kehakultuurikaadri ettevalmistamine Tartu Ülikoolis algas 1928. a. Kehalise Kasvatuse Instituudi loomisega. See jätkus ka Nõukogude ja Saksa okupatsiooni oludes Teise maailmasõja perioodil 1941–1944. Nii tegi Tartu Ülikooli rektor prof. Edgar Kant 15. aug. 1942. a. haridusdirektorile kirjaliku ettepaneku korraldada sama aasta sügissemestrist õppetegevust ka Arstiteaduskonna kehalise kasvatuse osakonnas. Taasavamist põhjendati sellega, et ca 40 üliõpilasel on stuudium sõja tõttu pooleli jäänud ning kehakultuuri levik Eestis nõuab uut kaadrit: vajati veel 60 mees- ja 75 naisõppejõudu [1].

Vastu tulles Tartu Ülikooli taotlusele lubatigi haridusdirektori otsusega alustada Arstiteaduskonna kehalise kasvatuse osakonnas õppetööd alates 1. novembrist 1942. a. Anti õigus vastu võtta esimesele kursusele 20 mees- ja 15 naisüliõpilast. Samal ajal lubati õppetööd jätkata ka neil üliõpilastel, kel oli õppimine ülikoolis pooleli jäänud [2].

Seega alustas 1942.a. sügisel kehalise kasvatuse osakonnas õppetööd 58 üliõpilast, neist 25 meest ja 33 naist [3]. Õppetöö toimus esialgu kahel esimesel kursusel. Selle sisulise külje kohta on vähe andmeid. Säilinud aruannetes märgitakse vaid seda, et loengute kava suudeti süiski täita, praktilisi töid takistas aga ruumide kitsikus ja nende vähene kütmine. 1944. a. kevadel õppis kehakultuuri kolmel kursusel juba 64 üliõpilast. Sõjategevuse kandumisega uuesti Eesti territooriumile katkes aga õppetöö 26. märtsil. Seega sai Kehalise Kasvatuse Instituut Saksa okupatsiooni ajal tegutseda ühtekokku vaid neli semestrit.

Peale õppetöö linnas toimus kehakultuuriüliõpilastel sporditegevus ka suve- ja talvelaagrites. Need korraldati peamiselt väljaspool Tartu linna. Nii toimus 1943. a. suusalaager Otepääl ja suvelaager Viljandis. Järgmisel, 1944. a. oldi suusalaagris jälle Viljandis. Suvelaagrite õppetöö kavas olid kergejõustik, ujumine, pallimängud, võimlemine ja sõudmine.

Kehakultuuri Instituudi praktilist õppetööd mõjustas oluliselt vilets materiaalne baas. Selle leevendamiseks püüti korraldada õppetööd nii, et talvel toimuksid põhiliselt teoreetilised, kevadel ja suvel praktilised ained. Osa praktilisi õppusi kavatseti korraldada ka koolivõimlates.

Tartu lahingute ajal sai ülikooli võimla tules osaliselt kannada. Võimla ülesehitamiseks nähti ette 46 320 riigimarka [4]. Juba 1. jaanuariks 1942. a. oli plaanis saali osa täielikult ja teised ruumid osaliselt viia katuse alla. Ülejäänud sisemised tööd tahteti lõpetada jooksva aasta vältel. Võimlat vajasid sporditööks peale Kehakultuuri Instituudi ka linn ja sõjavägi.

Kehalise Kasvatuse Instituut kuulus Arstiteaduskonna koosseisu selle ühe osakonnana. Instituudi juhatajaks oli prof. Bernhard Jürgens. Koosseisulisteks õppejõududeks olid veel Herbert Niiler, Ergo Rannaste ja Hoide Luuk. Peale nende rakendati õppetööks ka tunnitasu alusel töötajaid, eriti suve- ja talvelaagrite ajal. Õppejõu ametikoha täitmisel nõuti, et kandideerija poleks kohtu poolt karistatud ega sugulusvahekorras asutuse juhatajaga. Tööle tuli võtta esmajoonel neid isikuid, kes olid aktiivselt võidelnud bolševike vastu.

Sõjaolukorra tõttu tuli ülikooli töötajail õppetöö kõrval teha ka mitmesuguseid ühiskondlikke töid. Selleks oli sisse seatud isegi "ülikooli teenistujate töövahenduse korraldaja" amet [5]. Üheks suuremaks tööks oli ülikoolile talveks kütte varumine. See toimus põhiliselt Ilmatsalu rabas, kus lõigati ja pressiti turvast. Nii näiteks rakendati rektori korraldusel Kehalise Kasvatuse Instituudi üliõpilased detsembris 1942. a. kaheks päevaks turbaveotee tuisutõkkeid korrastama.

Peale töö oma õppeasutuses tuli olla abiks ka põllumajandustöödel. See nn. rahvusliku lõikusabi aktsioon nägi ette inimeste saatmist maale viljakoristusele ja kartulivõtmisele. Tavaliselt tuli töötada seal 21 päeva. Selline töö andis soodustusi toiduainete ostmiseks normitoidule lisaks. Sööök ja sõit maale tuli isikul endal tasuda. Palk ja toidukaardid selle aja eest aga säilitati. Kehalise Kasvatuse Instituudist osales selles aktsioonis õppejõud H. Luuk [6].

Õppetöö korraldamisel juhti tähelepanu raha ja materiaalsete vahendite kokkuhoiule. Nii näiteks märgitakse allasutuste juhatajatele saadetud kirjas, et teenistuja haigestumise puhul tuleb ta palgalt maha arvata (toetus makstakse sotsiaalkindlustuse summadest) ning elektrienergiat tuleb säästa (elektripliidid ja ahjud välja lülitada). Kantseleitarvete kokkuhoiuks soovitatakse mustandpaberiks kasutada vanu blankette ja bolševike dokumente, pliatsi täielikuks ärakasutamiseks selle pikendust, masinkiri pidi olema ühe reavahega jne. [7].

Oma kehakultuurikaadri koolitamise kõrval kavandati instituudi

dis ka kehalise kasvatuses lisaeriala andmist teiste teaduskondade üliõpilastele, esmajoonel pedagoogilistel erialadel. Selleks palus rektor Arstiteaduskonna dekaanil välja töötada sellekohane programm, nn. B-kava. Programmi seletuskirjas oli öeldud, et see kava on ette nähtud kõigile Tartu Ülikooli üliõpilastele, kes oma erialaste õpingute kõrval soovivad valida kõrvalaineks kehalise kasvatuses [8].

Peale lisaeriala õpetamise tuli kehakultuuriõppejõududel tegelda veel kogu üliõpilaskonna kehalise ettevalmistusega. Vastavasisulisel dokumendis oli öeldud, et üliõpilase vaimse arengu kõrval tahab Tartu Ülikool hoolt kanda ka tema kehalise kasvatuses eest. Selleks tuleb igal üliõpilasel läbi teha ülikoolis õppimise ajal sajatunnine kehalise ettevalmistuse kursus, mis toimub kolme esimese õppeaasta kestel. See kursus nägi ette võimlemist, suusatamist, mängu, laskmist ja kergetõustikku. Tundidest osavõttu ja katsete sooritamist hinnati punktide alusel. Kehalise ettevalmistuse kursus loeti läbinuks, kui üliõpilane sai kokku 150 punkti [9].

Kokkuvõttes võib märkida, et kõrgharidusega kehakultuuri-kaadri ettevalmistus Tartu Ülikoolis ei katkenud ka Saksa okupatsiooni perioodil rasketes sõjaoludes. Vaatamata halvale materiaalsele baasile püüti leida teid ja vahendeid õppekavade realiseerimiseks ja sporditöö korraldamiseks. Kehalise kasvatuses lisaeriala andmise ja kohustusliku kehalise kasvatuses kursuse kogu üliõpilaskonnale rakendamise idee väärilb märkimist käesolevalgi ajal.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 41. L. 3.
2. Samas. L. 4.
3. Samas. L. 13.
4. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 132. L. 8.
5. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 40. L. 7.
6. Samas. L. 62-63.
7. Samas. L. 12, 17.
8. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 41. L. 5.
9. Postimees. 1942. 19. märts.

**TRAINING OF SPECIALISTS
IN PHYSICAL EDUCATION
AT TARTU UNIVERSITY DURING THE PERIOD
OF GERMAN OCCUPATION (1941-1944)**

Evald Mäepalu

Summary

Training specialists of physical culture in Tartu University was continued under the German occupation during the 2nd World War from 1941 to 1944. The academic year of the physical education department in the Medical Faculty began on Nov. 1, 1942. 20 male and 15 female students were accepted. On March 26, 1944 the students were interrupted due to the front moving into the territory of Estonia.

In spite of the poor economic basis they tried to find new ways and means of applying curricula and organizing sports activities. The introduction of an additional speciality of physical education and its compulsory course was an idea which is noteworthy even today.

PROFESSOR JULIUS MARK ÕPPEJÕUNA JA TEADUSTÖÖ ORGANISEERIJANA

Paul Alvre

Eesti Vabariigi päevil oli Tartu Ülikoolis kaks soome-ugri keelte kateedrit: ligemate sugulaskeelte õpetamiseks ja uurimiseks lääneme-resoome keeleteaduse kateeder, kaugemate sugulaskeelte ja samojeedi keelte tarvis aga uurali keeleteaduse kateeder. Esimese tööd suunas algul Lauri Kettunen, hiljem Julius Mägiste [1]. Uurali keeleteaduse professori ülesandeid asus 1919. a. täitma Julius Mark, töötades sellel kohal kuni emigreerumiseni 1944. a. suvel [2]. Kui J. Mark 15 aastat hiljem eksiilis suri, iseloomustas Paul Ariste lühikeses järelehuüdes tema teaduslikku ja pedagoogilist tegevust järgmiselt: "J. Mark oli üks XX sajandi esimese poole kõige tähelepandavamaid soome-ugri keelte uurijaid. Tema uurimustele on iseloomulik suur süsteempärasus ning rikkalike allikate hea analüüs. Pedagoogina olid tal selge esitusviis ja suured nõuded teadusliku distsipliini suhtes" [3]. Tuleb aga kohe lisada, et J. Mark oli ka tubli pedagoog ning väga hea teadustöö organiseerija. Pikemat aega tegutses ta Õpetatud Eesti Seltsi esimehena ja oli ka Eesti Teaduste Akadeemia asepresident.

J. Mark pärines Virumaalt. Ta sündis 27. märtsil 1890. a. Haljala vallas Idavere külas talupidaja pojana. J. Margi edasist haridusteed arvestades võib eeldada, et talu oli küllaltki jõukas, mis võimaldas finantseerida korduvaid ja pikemaajalisi viibimisi välismaal. Tallinna Aleksandri gümnaasiumi lõpetas J. Mark 1911. a. kevadel. Järgmisel suvel viibis ta Soomes keele õppimise otstarbel. Tegelikult oli ta soome keele alused omandanud iseseisvalt juba koolipoisina. Aastail 1911–1912 õppis J. Mark Tartu ülikoolis võrdlevat indoeuroopa keeleteadust ja vanu keeli. Ent ärganud huvi soome-ugri keelte vastu polnud enam võimalik kustutada. Neid aga Tartu ülikoolis tollal ei õpetatud. 1912. a. suvi möödus J. Margil Ungaris keeleõppimise otstarbel. Selle esimese Ungari-reisi tulemus kajastub vahetult 1914. a. ilmunud raamatukeses "Ungari antoloogia. Vihk autoriseeritud tõlkeid". Hiljem tuli sellele lisa Ferenc Molnári teose "Päl-tánava poisid" tõlke näol, mis ilmus a. 1921 (viimases, kuuendas trükkis 1988. a. on tõlkijaks eksikombel märgitud A. Murakin).

Juba 1912. a. sügisest alates jätkas J. Mark õpinguid Helsingi Ülikoolis, peaainena soome-ugri keeleteadus. Ainevalikusse kuulusid veel soome keel ja kirjandus, rahvaluule, slaavi filoloogia ning

vene keel ja kirjandus. Neist viimased küll ainult alamastme (*approbatur*) ulatuses. Õpingud kulgesid edukalt, mida osutab seegi, et 1915. a kevadel sai J. Mark Helsingi Ülikooli konsistooriumi kõrgeima auhinna mahuka (375 lk.) uurimuse eest "Tutkimuskoe mordvan johtoverbeistä".

Esimese maailmasõja ajal mobiliseeriti J. Mark Vene sõjaväkke. Ta teenis 1915. a. Viabori kindluse õhupallijaoskonnas, hiljem (1916.–1917. a.) võttis aga inseneriväe lipnikuna osa sõjategevusest Riia all. 1918. a. järgnes haiguspaus ning Helsingi Ülikooli lõpetamine, seejärel Vabadussõja ajal 1919.–1920. a. teenistus Eesti Vabariigi Sõjaministeriumis.

Helsingi Ülikooli magistriks promoveeriti J. Mark 1919. a. kevadel. *Pro gradu* uurimus, mis käsitles possessiivsufikseid soome-ugri keeltes, oli saanud kõrgeima hinde *laudatur*. Nii suure tunnustuse osaliseks võib noor teadlane saada Helsingi Ülikoolis keskeltläbi ainult kord iga 4–5 aasta tagant. Teadusliku kraadi olemasolu võimaldas 12. septembril 1919. a. nimetada J. Mark professori kohusetäitjaks Tartu Ülikooli uurali keeleteaduse kateedrisse. Tegelikule tööle asus ta alles 1921. a. sügisest, olles enne seda trükki toimetanud oma doktoriväitekirja "Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen". Kraadi kaitsmine toimus 12. sept. 1923. a. Helsingi Ülikoolis. Poolteist kuud hiljem (2. nov. 1923) valiti ta uurali keeleteaduse korraliseks professoriks Tartus [4]. J. Mark oli tollal 33-aastane. Järgnes paarkümmend rahulikku tööaastat, kuni Teise maailmasõja pöördelised sündmused paiskasid loomevõimete tipul oleva teadlase eksiili, kus ilmajäänuna oma isiklikust raamatukogust ja keelainestiku kogudest polnud viiekümne viiendale eluaastale läheneval mehel enam jõukohane jätkata teadustööd endisel tasemel. Selleks puudusid soodsad eeldused. Puudus ka kontakt oma endise töökoha ja töökaaslastega.

Välismaal ilmunud J. Margi *Curriculum vitae* katkendlikest andmetest on teada, et ta siirdus 1944. a. suvel Saksamaale, sealt pärast sõja lõppu suvel 1945 Taani, kust teekond viis 1947. a. algul edasi Ameerika Ühendriikidesse. Oppeaastail 1947–1948 ja 1948–1949 oli J. Mark Harvardi Ülikoolis (Cambridge, Massachusetts) vene keele õpetaja, edasi Georgtowni ülikoolis (Institute of Languages and Linguistics, Washington, D.C.) soome keele õpetaja a. 1951–1952 ja 1952–1953, osalt ka 1956 ning eesti keele õpetaja 1952. a. kevadsemestril. Aeg-ajalt õnnestus tal saada stipendiumi teadustööks [5]. Mingeid teadustöid aga sellest perioodist teada ei ole, erandiks vaid üks Taanis kirjutatud uurimus, millest ligemalt allpool. J. Mark suri südamerabandusse Washingtonis 2. märtsil 1959. a. s.o. 13 päeva enne oma 69. sünnipäeva.

J. Margi mahukaim ja kaalukaim uurimus on kahtlemata tema juba eespool mainitud doktoriväitekirja "Die Possessivsuffixe in den

uralischen Sprachen, I. Einleitung, frühere Arbeiten, die Possessivsuffixe in den ostseefinnischen Sprachen" (Helsinki, 1923), mille täiendatud väljaanne ilmus 1925. a. (MFOu, XVI + 279 lk.). Sissejuhatavas osas annab J. Mark lühikese ülevaate possessiivsufiksitate kasutamiseest soome-ugri keeltes üldse, millele järgneb varasemate uurimuste tutvustamine ning neis esitatud seisukohtade kriitiline analüüs [6]. Põhiosas on vaatluse all läänemeresoome keelte — liivi, eesti, vadja, vepsa, karjala ja soome keele omastusliited, mida paiguti kasutatakse veel rudimentaalselt. Ometi õnnestus autoril rekonstrueerida nende baasil läänemeresoome algkeele possessiivsufiksitate süsteem. J. Margi uurimus on kirjutatud tollal valitsenud noorgrammatilise koolkonna vaimus, mistõttu sufiksitate tähendusliku külje ja funktsioonide muutumine pole leidnud küllalt tähelepanu. Tänapäeva pilguga vaadates võib uurimusest leida teisigi puudujääke, kuid omal ajal oli see kahtlemata suursaavutus. Seda on Tartu Ülikoolile saadetud arvamuses 23. oktoobrist 1923 rõhutatud ka Helsingi Ülikooli soome-ugri keeleteaduse korraline professor Yrjö Wichmann. Gustav Suitsu kaudu saadud kiri, mille originaal paikneb ülikooli arhiivis, on seda väärt, et tast üht-teist tsiteerida: "Monivuotisen tuttavuuden aikana opin tuntemaan hänet henkilöksi, joka harvinaisella perinpohjaisuudella syventyi tieteellisiin tehtäviinsä ja hankki itselleen siten laajat tiedot, erikoisesti suomalais-ugrilaisen kielitieteen alalla. Olen luonnollisesti usein joutunut hänen kanssaan keskusteluihin erilaisista tieteellisistä kysymyksistä, ja ovat hänen mielipiteensä aina perustuneet maltilliseen harkintaan ja erittäin selvään ja itsenäiseen arvostelukykyyn. Nämä ominaisuudet: perinpohjaisuus, laajatietoisuus, maltillinen harkinta, selvä ja itsenäinen arvostelukyky, ilmenevät myöskin hänen suuren teoksensa I osassa. [—] Mitä niihin tuloksiin tulee, mitkä Mark jo teoksensa ensi osassa on saavuttanut, niin olen sitä mieltä, että ne, harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta, ovat pysyviä. [—] Hänen esitystapansa on läpeensä tyyntä, hillittyä ja asiallista. Markin teos on epäilemättä parhaimpia tutkimuksia, mitä yleensä suom.-ugril. kielitieteen alalla on julkaistu. Katson näin ollen, että Mark on täysin kompetentti suomalais-ugrilaisen kielitieteen varsinaiseksi professoriksi, ja olen sitä mieltä, että Tarton yliopistoa voi onnitella sen johdosta, että sillä on niin etevä tiedemies käytettävissä. Talidon vielä huomauttaa siitä, että yliopistomme hist.-kielit. osasto katsoi Markin väitöskirjan "erittäin hyvin vastaavan tarkoitustaan". Näin hyvää virallista arvosanaa ei meillä usein väitöskirjoista anneta"* [7] Tõesti ülimalt kiitev hinnang professorikoha taotlejale!

* Tsitaadi tõlge: "Mitmeaastase tutvuse ajal õppisin teda tundma isikuna, kes haruldase põhjalikkusega süvenes oma teaduslikesse ülesannetesse ja hankis nõnda endale laiad teadmised, eriti soome-ugri keeleteaduse alal. Olen loomulikult temaga sageli vestelnud erilaadseist teaduslikest küsimusist, ja tema seisukohad on alati tuginenud tasakaalukale järelemõtlemisele

Ilmunud arvustused olid üksikasjalikumad: sõna võtsid L. Kettunen (Virittäjä 1923, lk. 130 jj.), M. Zsirai (NyK XLVI, lk. 291), E.A. Tun-
kelo (Virittäjä 1923, lk. 110 jj., 140). L. Kettuneniga polemiseeris
J. Mark isegi paaril korral (Virittäjä 1924, lk. 113 jj., 160).

J. Margi teadustegevusest moodustavad suure osa uurimis- ja
õppereisid. Eespool oli juttu tema keeleõppimisreisist Ungarisse
1912. a. suvel. Sama aasta detsembris ja ka 1913. a. suvekuudel
kogus J. Mark murdeainest ja rahvalaule kodukihelkonnas Haljalas.
Töö tulemuseks oli rannamurde sõnastik ja u. 10 000 rida rahvalau-
le. Kogutud materjali loovutas J. Mark Soome Kirjanduse Seltsile,
mis aga hiljem deponeeriti Tartu Kirjandusmuuseumi (RO, SKS
Mark). 1915. a. algul tegi J. Mark Helsingi haiglas haavata saanud
sõdureilt ülestähendusi ersa keelest. See andis tõuke edaspidisteks
mordva keelte harrastusteks. 1918. a. kaitstud magistriväitekirigi
baseerub mordva ainekul. 1923/24. aastavahetuse veetis J. Mark
Soomes, kasutades seda aega ühtlasi keelelisteks ülestähendusteks
ühelt komilt. 1924. a. suvi möödus Ungaris.

Aastail 1925–1926 sai J. Mark lapi keele uurimiseks ainelist
toetust Eesti Vabariigi valitsuselt ja Tartu Ülikoolilt. Ühtlasi oli ta
vabastatud õppetööst, mis võimaldas ette võtta kahes järgus, kuid
ühtekokku tervelt (8 + 4) 12 kuud väldanud retke Soome ja Norra
laplaste juurde. Ta käis Outokoskil, Inaris, Utsjoel, Tenojoel ja
mujal [8]. Laekus realt keelejuhtidelt suur hulk tekste (jutustusi,
laule, mõistatusi), sõnaseideid, häälikuloolisi ning vormiõpetuslikke
ülestähendusi. Keeleandmete kõrval pööras J. Mark suurt tähelepanu
laplaste kommetele ja ebausule. Uskumuste kohta avaldas J. Mark
tähelepanudava uurimuse “Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes “Einige
mytische Gestalten bei den Utsjoki-Lappen”” (ÖEST XXVI, lk.
205–231).

Kavandades uurimusi kaugemate sugulaskeelte alalt, võttis
J. Mark eesmärgiks käia järgnevalt ära mordvalaste juures ning
võimaluse korral tuua uurimistöö jätkamiseks endaga kaasa üks
mordvalane Tartusse. Loa saamine 1928. a. suveks viibis ja J. Mark
sai sõita Nõukogude Liitu alles talvel ja sedagi vaid kaheks kuuks

ning eriti selgele ning iseseisvale kriitikavõimele. Need omadused: põhja-
likkus, laiad teadmised, tasakaalukas järelemõtlemine, selge ning iseseisv
kriitikavõime, ilmnevad ka tema suure teose I osas. [—] Mis tulemustesse
puutub, mis Mark on oma teose esimeses osas saavutanud, siis olen seda
meelt, et need, harvu erandeid arvesse võtmata, on püsivad. [—] Tema esi-
tusviis on läbinisti rahulik, ohjeldatud ja asjalik. Margi teos on kahtlemata
parimaid saavutusi, mis üldse soome-ugri keelte alalt on avaldatud. Arvan
seega, et Mark on täiesti kompetentne soome-ugri keeleteaduse korraliseks
professoriks ja olen seda meelt, et Tartu ülikooli võib sel puhul õnnitleda,
et tal on kasutada nii andekas teadlane. Soovin veel tähendada, et meie
ülikooli ajaloo-keeleteaduse osakond pidas Margi väitekirja “eriti hästi
vastavaks oma eesmärgile. Nii head ametlikku hinnet meil ei anta sageli.”

(5. dets. 1928 – 5. veebr. 1929). Tal võimaldati töötada Leningradi ja Moskva arhiivides ning Moskvas ka mordva keelejuhtidega.

1927. a. paiku hakkas J. Mark huvi tundma viljakoristamise ja rehepeksmise vastu Eestis. Ta kogus nii lingvistilist kui ka etnograafilist ainet, algul ise ja oma õpilaste ning tuttavate kaudu, 1931. a. kevadest aga Eesti Rahva Muuseumi vahendusel. Kogujate tarvis koostas ta küsitluskavad. See oli tänuväärt algatus, sest masinakultuur oli välja tõrjumas vanu viljalõikamis-, kuivatamis-, peksmis- ja tuulamistavasid. Nagu J. Mark ise on rõhutanud, on see ala meil nii terminoloogiliselt kui ka etnograafiliselt väga huvitav ning ühtlasi võrdlemisi oma- ja algupärane (nt. on sõna *rehi* läinud laenuna baltisaksa, vene, läti ja rootsi keelde). Viljakoristuse ja rehepeksutemaatilal valminud uurimused avaldas J. Mark Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatuis: “Über das Roggendreschen bei den Esten” (ÕESA 1931, Tartu 1932, lk. 315–374). “Neue Bemerkungen über das Dreschen und Ernten bei den Esten” (ÕESA 1932, Tartu 1935, lk. 42–111), “Tuulilehvik” (ERMA XI, lk. 148–159), “Ein Beitrag zum Ernten bei den Esten in älterer Zeit” (Annales Academiae Scientiarum Estoniae I, Tartu 1940, lk. 425–470). Nimetatud tööde kohta ilmus muide a. 1941 soome etnograafil Kustaa Vilkunalt tunnustav arvustus [9].

J. Marki huvitas ka soomeugrilaste muistne kaubandus, millest ta on pidanud ettekande nii Õpetatud Eesti Seltsis kui ka V soomeugri kultuurikongressil 1936. a. suvel Tallinnas (vt. Fenno-Ugrica V A 1: “Soome-ugri rahvaste kaubandusest”; sama ka soome ja ungari keeles).

Puhtkeeleteaduslike tööde temaatika on mitmekesine. Lisaks eespool nimetatutele kuuluvad pikemate hulka “Zum längeren 1. infinitiv im finnischen” (SUST LVIII, lk. 154–194) ja “Zum Verbum substantivum im Ostseefinnischen” (ÕESA 1932, lk. 1–41). Teises neist osutab J. Mark, et verbivorm *on* on algselt sama sõna kui *oma* ‘eigen, Eigentum’ ja et see veel tänapäevalgi esineb Lõuna-Eestis *om*-kujul. Uusi mõtteid possessiivsufiksrite kujunemise kohta pakub kirjutis “Das System der Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen” (ÕESA 1929, Tartu 1931, lk. 50–61). Vastavasisulise ettekande pidas J. Mark 1930. a. mais Königsbergis, kuhu ta oli kutsutud külalislektoriks.

Erilist huvi tundis J. Mark keerukate ning raskesti läbinähtavate etümoloogiate vastu. Õnnestunud lahendusi pakkuvaid kirjutisi on nii soome, lapi, mordva, mari kui ka udmurdi, komi ja ungari sõnavara alalt: “Mrd. *inks* ‘schabhobel, schabmesser’ und mrd. *jonks* ‘bogen, pfeilbogen’” (SUST LII, lk. 181–186), “Etymologische beiträge: 1. Mord. *ked’ge*. 2. Wotj. *kiskal*-. 3. Ung. *meggy*. 4. Tscher. *-bel*. 5. Fi *kehä* ‘schachtel, kästchen’” (FUF XVIII, lk. 159–172), “Bonyolódik” (MNY XXIV, lk. 34–37), “Hév” (sealsamas, lk. 88–

90), "Zur lappischen Wortkunde: 1. LpN *gassag*, 2. LpN *siġ'ġ ä*" (Tromsø Museums Skrifter II, lk. 150–153), "Etymologisia lisiä: 1. Suom. *lahti*, 2. Suom. *kirsi*" (Vir. 1928, lk. 186–188), "Suomen *kopara*" (Suomi V 10, lk. 238–243), "Strittige Etymologien: Fi *kadota*, 2. Ung. *mező*, LpN *orrot*, 4. Syrj. *pod*" (SUST LXVII, lk. 267–276).

J. Margi muude publikatsioonide puhul tuleb taas meenutada tema huvi laplaste, nende kommete ja mütoloogia vastu: "Lapi pulmakommetest" (ERMA IV, lk. 101–108) ja "Einige mythische Gestalten bei den Utsjoki-Lappen" (ÕESA XXVI, lk. 201–231). Nõukogude Liidus elavate sugulasrahvaste eluolu jälgimist kajastab kirjutus "Mõned jooned tseremisside, votjakite, sürjanite ja mordvalaste käekäigust peale 1917. aastat" (EKirj. 1925, lk. 187–203). J. Margi sulest on tulnud rida arvustusi, tähtpäevateemalisi kirjutisi ning üldisemaid ülevaateid, mis on publitseeritud ajakirjades, aastaraamatuis või koguteoseis (EK, EKirj., ÕESA, Vir., "Viro ja virolaiset", 1919, "Eesti Maa, rahvas ja kultuur", 1926).

Ajavahemikul 1932–1934 oli J. Mark küllaltki virk esinema ettekannetega Opetatud Eesti Seltsi koosolekutel. Neist 18. jaan. 1932 peetud ettekanne läänemeresoome keelte *verbum substantivum*i kohta ilmus saksakeelsena seltsi aastaraamatus (vt. eespool), publitseerimata on jäänud aga sellised J. Margi esinemised, nagu refereering 1. märtsil 1933 arvsõnadest *kaks* ja *kolm* soome-ugri keeltes, 18. jaanuaril 1934 peetud ettekanne teemal "Permi keelte s-käänete seletuseks", 28. veebr. 1934 esitatud arutlus morfoloogilistest uudisküsimustest soome-ugri keelte alal, 18. jaan. 1935 peetud ettekanne objektiivsest konjugatsioonist soome-ugri keeltes ning 18. jaan. 1936 esitatud ülevaade samojeedi keelte deklinatsioonist võrreldes soome-ugri keeltega [10].

Välismaal on J. Mark esinenud ettekannetega peamiselt Soomes, osalt ka Saksamaal (Königsbergis) ja Nõukogude Liidus. Soomes peetud ettekannetest on trükkis ilmunud "Über derzeit in Estland ausgeführte und geplante Arbeiten" (SUSA XLVI, lk. 32–38) ja "Suomalais-ugrilaisen kielten sukulaisuudesta" (Suomalainen Suomi 1935, lk. 86–89). Viimase eestikeelse tõlke tõi ära "Tänapäev" (1935, lk. 233–234).

Pärast Eestist lahkumist avaldas J. Mark teada olevail andmeil ainult ühe uurimuse "Die finnische Grammatik von Henricus Crugerus" (FUF XXX, 1949, Heft 1–2, lk. 55–146). Selle kirjutas ta Taanis, analüüsides Ericus Pontoppidamuse grammatikas "Grammatica Danica" (1668) leiduvat ulatuslikku soomekeelset võrdlusainet, mis kõige tõenäosuse järgi on saadud omaaegsest Henricus Crugeruse kaotsi läinud käsikirjalisest keeleõpetusest. H. Crugeruse grammatika ainekist viitab selle autori isiklikele tähelepanekutele; ka ortograafia on kaasaegsete omast mõnevõrra erinev [11]. See-

gi J. Margi uurimus on filigraanne meistriteos, mis osutab sügavat sisseelamist käsitletavasse ainetikku.

J. Margi loengu- ja seminaritemaatika kajastub „Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kavas”, mida avaldati kaks korda aastas. Korduvaks lemmikteemaks kujunes tal „Soome-ugri keelte häälikute ajalugu”, millele lisandusid seminariharjutused. Ka soome-ugri keelte vormiõpetust on ta käsitlenud. Ent juba oma töö esimesel semestril tegi *mag. phil.* J. Mark algust mordva keelte loengute ja harjutustega. Ungari keele loengud (kirjakeele ajalugu) on olnud professoril kavas 1924. aastast alates. Praktilist ungari keelt õpetati aga lektorikursustel, kus lektoreiks olid sünnipärased ungarlased. Järgnevail aastail lisandusid lapi keele loengud ja harjutused. Kavas seisis ka permi keelte õpetamine. J. Mark praktiseeris komi ja udmurdi tekstide lugemist ja analüüsi koos väärtusliku sissejuhatusega nende keelte vormiõpetusest. J. Margi loenguid kuulanud Alo Raun on märkinud kiitvalt, et nii „loengute sisu kui ka ettekandmisviisi selgus ei jäta küll midagi soovida” [12]. Sama mulje on jäänud ka Paul Aristele: „Ta [J. Mark] oli hea pedagoog. Kõik näited kirjutas ta tahvlile selges käe kirjas igasuguste keeruliste foneetikamärkidega” [13]. Kuid prof. J. Marki on iseloomustatud ka kui väga nõudlikku ning ägedaloomulist pedagoogi. Tsiteerigem taas P. Aristet: „Oma vahel kutsusime teda ersa keeles „puŕgiine inazoro puz” — pikse ehk müristamise jumal. Loengul ei tohtinud naabriga sõnagi vahetada. Seminariharjutustel pidime ainult vastama professori küsimustele, oma küsimusi võisime esile tuua harva. Arvamusi ei tohtinud üldse esitada [—] Kord oli meie rühmas jõukas noormees, kes oli õppinud Pariisis ja käinud professor Aurélien Sauvageot’ loenguil. Professor Mark seletas harjutustel midagi häälikuloolist ja too noormees hakkas pomisema. Oppejõud küsis kurjalt: „Mida te pomisete?” Vastus oli: „Professor Sauvageot seletas seda asja hoopis teisiti.” Julius Mark ärritus sedavõrd, et tõusis püsti, läks noormehe juurde ja ajas ta auditooriumist välja. Noormees lahkus meie teaduskonnast ja läks õppima metsandust” [14]. Võib-olla tegi J. Mark sellega karuteene ühele paljutöotavale teadlasehakatisele. Kes teab?!”

J. Margi suur nõudlikkus avaldus pikkadel, kahele päevale venivatel lõpueksamitel, mil kirjalik töö tuli teha auditooriumis, suulised vastused aga anda järgmisel päeval professori kodus. Oma suulist eksamit meenutab P. Ariste nõnda: „Järgmisel hommikul kell 11 pidin minema professori poole koju. Professoril olid laual minu kirjalikud vastused ja soome-ugri eriala programm, mille järgi algas küsitlus, kui kirjalike vastuste head ja vead olid käsitletud. Ei jäetud vahele ühtki programmis leiduvat punkti. Kui kell oli 3, tehti paus. Julius Mark kutsus mind endaga kaasa „Ateenasse” (s.o. praegune restoran „Volga” — P.A.) lõunat sööma. Tellis mõlemale ja maksis. Siis läksime tagasi Laiale tänavale professori koju. Küsitlemine jätkus. Kell

hakkas saama 7. Vaim oli väsinud. Pääsemaks eksamineerimisest valetasin, et peaksin minema koju, sest abikaasa on haige ja vajab ehk abi. Tuleksin homme tagasi. Professor mõtles veidi ja ütles: "Aitab küll. Andke õpinguraamat siia!" Andsin selle ja eksamihinne (kahjuks "4") märgiti sisse" [15].

Nõudlikkus ja suur korraarmastus oli J. Margile omane ka filosoofiateaduskonna dekaanina (a. 1924–1925 ja 1938–1939). Ta kasvatas üliõpilasi korraarmastusele. Jalatsid pidi olema puhtad. rõivad korras, poistel püksid viikis, habe aetud, tüdrukutel kleidid triigitud, juuksed kammitud. Õppejõudki said mõnikord kurjalt noomida, kuigi põhjus võis olla muus [16].

Prof. J. Margil jätkus energiat teaduselu korraldamiseks nii aja- kirja "Eesti Keel" peatoimetajana 1922–1923, Õpetatud Eesti Seltsi esimehena 1929–1936, Soome-Ugri Uurimiste Eesti Komitee esimehena aastast 1930 alates kui ka Eesti Teaduste Akadeemia asepresidendina 1938.–1940. a. [17]. Õpetatud Eesti Seltsile oli 1929. a. murrangulise tähtsusega, sest juhatusse tulid sakslaste asemele eestlased ja asjaajaminegi läks üle eesti keelele. Seltsi väljaannetes eelistati aga rahvusvahelise keelena edasi saksa keelt, kuigi meie kultuurilise orientatsiooni ümber arenes 1930. aastail avalik ning elav mõttevahetus. Üha rohkem kostis hääli, et pilk tuleks pöörata prantsuse või anglosaksi kultuurimaailma poole. Tartus toimus 1932. aastal isegi kultuuriorientatsioonile pühendatud vaidlusõhtu, mille sõnavõtte (professorid A. Oras, J. Uluots, P. Treiberg (hilisem Tarvel), koolinõunik J. Lang, riigikohtu esimees K. Parts) tutvustab tollane "Päevaleht" [18].

Nagu selgub Fr.R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis säilitatavast J. Margi kahe kirja koopiast Oskar Kaldale (KO, F 186, nr. 69:15), on viimane seltsi liikmena teinud J. Margile Londonist ettepaneku, et väljaannetes kasutataks saksa keele kõrval ka "Prantsus- ja Inglisekeelt". J. Mark vastas 26. aprillil 1931. a: "Tõenäoliselt võime juba järgmises aastaraamatus midagi Prantsus- või Inglisekeeles avaldada. Osa juhatusliikmeid on minu seisukohal." J. Mark seletab kannatlikult, et põhitakistus seisneb selles, et puuduvad inimesed, kes võiksid eesti keelest laitmatult prantsuse või inglise keelde tõlkida. Edasi informeerib ta O. Kallast seltsis valitsevaist pingetest: "Pean tähendama, et OES-i vastu Balti saksa ringides sellest ajast peale, kui juhatuse eestlaste kätte läks (praegu on meil ainult üks sakslane juhatuses), kibe valu valitseb, mis siin ja seal nähtavale tuleb ja mis väljaspool Eestit isegi Soomes, kutsub meie kahjuks meeleolu luua. Kõige kibedam vastane on prof. W. Anderson, kes m.s. Soomes prof. K. Krohni kaudu on katsunud vaenu meie vastu õhutada, enast kannataja osas paista lasta, nagu oleks temale hirmust ülekohut tehtud" [19].

Edasi selgub teisest J. Margi kirjast 31. jaan. 1932 O. Kaldale.

et viimane on saanud Walter Andersoni ajast pärineva vastuspostkaardi, kus ilmselt seisab trükitult Tartu asemel Dorpat. J. Mark ütleb selle kohta, et "majanduslikult ei ole meil alati võimalik kohe kõiki muuta" ning teeb O. Kaldale omapoolse etteheite, et ka selle ühes kirjas seisvat Võru asemel Võru. Kategooriliselt tõrjub J. Mark tagasi süüdistuse saksameelsusest: "Teie teeksite lausa ülekohut, kui mind või enamikku praegusest juhatusest tahaksite saksameelsuses süüdistama tulla!" Ja kirja lõpus: "Te näikse unustanud olevat, mis ma umbes aasta eest Teile sama küsimuse kohta kirjutasin ja Teie ei näe ka ÕES-i väljaandeid, mis loodetavasti olete korralikult saanud, viimasel ajal lugenud olevat" [20].

Võib arvata, et pärast seda küllaltki teravat vastust O. Kallas enam seltsi esimeest J. Marki oma noriva germanofoobiaga ei tülitanud. Igatahes kirjandusmuuseumis mingeid jälgi selle kohta ei ole. J. Margi fond on seal üldse väga napp.

Kaasaegsete hindav suhtumine J. Margisse kui silmapaistvasse fennougristisse ja teadustöö organiseerijasse kajastub muuhulgas selleski, et ta valiti Soome ja Ungari teadusseltsides kirjavahetaja- või välisliikmeks: Soome-ugri Seltsis (1923), Lafontaine Kirjanduse Seltsis (Budapestis, 1930), Soome Kirjanduse Seltsis (1931), Kalevala Seltsis (1930). Ungari Teaduste Akadeemia välisliige oli ta 1933. a. alates. Auliige oli J. Mark Ungari Keeleteaduse Seltsis (1937) ja Turaani Seltsis (1940). Ka Õpetatud Eesti Selts valis oma kauaaegse esimehe 1938. a. auliikmeks.

KIRJANDUS

1. P. Alvre Lauri Kettunen õppejõuna ning eesti ja sugulaskeelte uurijana // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXII (1). Lk. 23-34. P. Alvre. Julius Mägiste 70-aastane // Emakeele Seltsi Aastaraamat. 1970. 16. Lk. 288-291.
2. Eesti biograafiline leksikon. Trt., 1926-1929. Lk. 302; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tln., 1940. Lk. 196; Julius Mark 1890-1959 // Finnisch-ugrische Forschungen. Bd. XXXIV, H. 2-3. S. 171-173.
3. P. Ariste. Julius Mark surnud // Keel ja Kirjandus. 1959. Nr. 6. Lk. 384.
4. A. Raun. Prof. Julius Mark 50-aastane // Eesti keel. 1940. Nr. 3-4. Lk. 70.
5. Julius Mark 1890-1959 // Finnisch-ugrische Forschungen. Bd. XXXIV, H. 2-3. S. 172.
6. J. Mark. Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. I. Hälfte. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki, 1925. LIV. S. XIII-XVI, 1-53.
7. A. Raun. Prof. Julius Mark 50-aastane // Eesti Keel. 1940. Nr. 3-4. Lk. 70-71.

8. J. Mark. Reisebericht // Finnisch-ugrische Forschungen: Anzeiger. Bd. XVIII, H. 1-3. S. 122-126.
9. K. Vilkuna. Untersuchungen über die volkstümliche Ernte- und Dreischtechnik // Finnisch-Ugrische Forschungen: Anzeiger. Bd. XXVII, H. 1-3. S. 12-24.
10. A. Raun. Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal // Eesti Keel. 1937. Nr. 7-8. Lk. 210-214.
11. J. Mark. Die finnische Grammatik von Henricus Crugerus // Finnisch-Ugrische Forschungen. Bd. XXX. H. 1-2. S. 55-146.
12. A. Raun. Prof. Julius Mark 50-aastane // Eesti Keel. 1940. Nr. 3-4. Lk. 75.
13. P. Ariste. Julius Mark pedagoogina ja õpetlasena // Keel ja Kirjandus 1987. Nr. 11. Lk. 677.
14. Samas. Lk. 677.
15. Samas.
16. Samas. Lk. 678.
17. P. Ariste. Akadeemik Julius Mark // 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Tallinn, 1989. Lk. 132-136.
18. Meie kultuurilisest orientatsioonist: Huvitav vaidlusõhtu Tartus // Päävaleht. 1932, 31. jaan., nr. 30.
19. Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. F. 186. Nr. 69:15.
20. Samas. F. 186. Nr. 69:15.

PROFESSOR JULIUS MARK AS A LECTURER AND ORGANIZER OF RESEARCH

Paul Alvre

Summary

Julius Mark (1890-1959) was Professor of Uralic Languages at Tartu University of the Estonian Republic in 1919-1944, Chairman of the Learned Estonian Society in 1929-1936 and Vice-President of the Estonian Academy of Sciences in 1938-1940. Emigrated in 1944, worked at the universities of the USA. Has investigated the Estonian, Lapp, Mordvinian and Hungarian dialects. Has published studies mainly on morphology and derivation in Finno-Ugric languages and on ethnography. His principal works are: doctoral dissertation "Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen" I (1923), "Zum längeren I infinitiv im finnischen" (1928), "Zum Verbum Substantivum im Ostseefinnischen" (1935).

PROFESSOR ALO RAUN EUROOPA JA AMEERIKA ÜHENDRIIKIDE KÕRGKOOLIDE ÕPPEJÕUNA NING SOOME-UGRI JA TÜRGI-TATARI KEELTE UURIJANA

Paul Alvre

Professor Alo Raun, kes 8. mail 1990. a. tähistas oma 85. sünnipäeva, on Nõukogude okupatsiooni eest 1944. a. Eesti Vabariigist põgenenuna veetnud enam kui poole oma elust eksiilis, peamiselt Ameerika Ühendriikides. Seal on valminud ka enamik tema teadustöödest, mis eri paigus ilmunud monograafiatena või paljudesse väljaannetesse laialipillatud artiklitenä on olnud raskesti kättesaadavad ning seetõttu jäänud laiemale üldsusele vähetuntuks. Veelgi vähem teatakse selle silmapaistva teadlase elulugu, ka tema sünnimaal Eestis.

Alo Raun (1935. aastani Aleksei Reisman) on sündinud Tartus raudteelase perekonnas [1]. Tartus omandas ta kesk- ja kõrghariduse. Enne kui üldiseks õppekeeleks koolides sai Eesti Vabariigis 1919. a. eesti keel, õppis A. Raun kaks aastat venekeelses Aleksandri gümnaasiumis; seejärel samadesse ruumidesse kolinud Hugo Treffneri Gümnaasiumis. Vene keele hea oskus pärinebki A. Raunal kooliajast, kuid hiljem on ta otse mängleva kergusega omandanud terve rea soome-ugri, indoeuroopa ja türgi-tatari keeli. Gümnaasiumi lõpetas A. Raun kiitusega (*cum laude*) 1924. aastal. Alustanud Tartu ülikoolis õpinguid sama aasta sügisel, otsustas A. Raun pühenduda indoeuroopa keeleteadusele, kuid kuulas ühtlasi loenguid ka fennougristika alalt. Ent vastupandamatu huvi muusika vastu viis A. Rauna mõneks ajaks eemale ülikoolist — Tartu Kõrgemasse Muusikakeskkooli ja sealtkaudu aastaiks 1925–1927 Tartu lähedale Nõo kiriku organistiks [2].

Et Tartus polnud võimalik jätkata muusikateaduse liinis, otsustas A. Raun naasta ülikooli, kus ta 1927. aastast õppis peaaheinena uurali keeleteadust prof. Julius Margi juhendusel, kõrvalainetena aga indoeuroopa keeleteadust prof. Ernst Kieckersi, läänemeresoome keeleteadust prof. Lauri Kettuneni ja prof. J. Mägiste ning rahvaluuleteadust prof. Walter Andersoni juhendusel. Uurali keeletea-

duse alalt kirjutas andekas üliõpilane paar esimese auhinna saanud võistlustööd, 1931. a. valminud magistriväitekirja käsitleb võrdlevalt permi keeli. Samasse aastasse (jaanuar–august) kuulub ka A. Rauna reis Ungarisse, kus ta esimese Eesti Vabariigi aegse vahetusüliõpilasena kuulas silmapaistvate keeleteadlaste Zoltán Gomboczi, Gyula Némethi ja Miklos Zsirai loenguid.

Sooritanud kohustusliku sõjaväeteenistuse (1931–1932), pöördus A. Raun uurimistöö otstarbel Ungarisse tagasi, kus viibis ajavahe-
mikul september 1932 – juuni 1933. Ta kogus seal ungari vana kirja-
keele ja murdeainest koostamisel oleva doktoriväitekirja jaoks, mis
pidi käsitlema võrdlevalt soome-ugri keelte komparatsiooni. Kirjali-
ke murdenäidete kätteleidmine oli aga küllalt tülikas ja aeganõudev,
sest tollal ei pööratud Ungaris murrete süstemaatilisele talletusele
veel küllaldast tähelepanu [3].

Tööd väitekirja kallal jätkas A. Raun Tartus, valmistudes üht-
lasi suuliseks doktorieksamiks, mille ta sooritas 1935. aastal. Eksa-
minuete hulka kuulus muuhulgas Heikki Paasoneni soome-ugri ja
samojeedi keelte häälikulugu käsitlevate tööde ning Y.H. Toivoneni
afrikaadialaste uurimuste üksikasjalik tundmine.

Õppetegevus Tartu Ülikoolis algas 1935. a. sügisel. A. Raun
pidas ülevaateleenguid soome-ugri keeltest ja rahvastest. 1936. a.
sügissemestril tuli tal asendada ungari keele lektorit, 1937. a. ke-
vadsemestril pidas ta loenguid soome-ugri keelte uurimise ajaloost.
1936. a. 25.–27. juunini toimus Tallinnas V soome-ugri kultuuri
kongress oma 20 sektsiooniga. A. Raun oli kongressi peasekretär ja
tema ülesandeks jäi enam kui 600-leheküljelise ettekannetkogumi-
ku toimetamine. Selle publikatsiooni jätkuna ilmuvat aastaraamatut
“Eesti Hõim” toimetas A. Raun aastail 1937–1939. Alates 1937. a.
toimis A. Raun kahe ja poole aasta jooksul Akadeemilise Ema-
keele Seltsi esimese teadussekretärina, olles ühtlasi ajakirja “Eesti
Keel” tegevtoimetaja. Tal tuli juhendada ka murdekorresponden-
te ning vastata paljudele järelepärimistele ees- ja perekonnanime-
de eestistamise suhtes, milline protsess oli tollal haaranud suurt osa
elanikkonnast.

A. Raun oli ka ise ajakirja “Keel ja Kirjandus” aktiivne kaas-
tööline. Nagu mitmed teisedki hiljem uurijatena silmapaistnud
fennougristid, alustas ka tema oma tööde publitseerimist juba üli-
õpilasena. Oma esimeses kirjutises “Elatiiv-translatiiv” (EK 1932,
lk. 113–114) väljub ta erinevalt A. Saareste ja L. Kettuneni *st*-lõpu
käsitlemisest eesti keele piiridest, esitades murdelise *st*-translatiivi
kokkupuutekohti mordva elatiivi funktsioonidega [4]. Ka järgmises
artiklis “Mõnda kontaminatsioonist ja muist komistust” (EK 1933,
lk. 10–13) on analüüsi lähtekohaks ikkagi eesti keel, kuid võrdle-
vaid näiteid on toodud ka ungari, saksa, vene ja ladina keelest [5].
Eesti keele alalt on veel mitmekülgse temaatikaga kirjutised “Eesti

noorest peast" (EK 1936, lk. 46–56), "-ste küsimusest" (EK 1939, lk. 103–104), "O.W. Masingi eestikeelsed grammatika-oskussõnad" (EK 1938, lk. 18–22), etümologiseeriv "Eesti *palk* < vene *pal(ka)*" (EK 1939, lk. 136), samuti üleskutse "Koguge ja uurige keelevigu!" (EK 1938, lk. 255–256), arvustus A.V. Kõrvi "Uute ja teiste vähemtuntud sõnade sõnastiku" (EK 1937, lk. 94–95) kohta. Toponüümika valdkonda kuulub "Malidna < Maalja" (EK 1938, lk. 32). Eesti ja soome keele suhteid käsitlevad "Soomlaste Soome siirdumise läheteruumist" (EK 1938, lk. 159) ja "Soome ja eesti keele vastastikest suhetest" (EK 1939, lk. 139–161; eritrükisena: Eesti Keele Arhiivi Toimetised 17). Läänemeresoome keeli haarab laiemalt "*Elativus temporis* lmsm. keelis" (EK 1935, lk. 162–165).

Kuni Eestist lahkumiseni jõudis A. Raun ühtekokku avaldada 40 kirjutist.

Kaugemate sugulaskeelte alalt on sel perioodil tema tähelepanuorbiidis olnud ungari ja mari keele etümoloogiaprobleemid: "A magyar *húsz* szó és rokonai" (Magyar Nyelv 30, 1934, lk. 93–96), "Ung. *kap*." (EK 1939, lk. 48), "Tchéremisse -nare etc." (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused 30, 1938, lk. 589–595). A. Raun jälgis Nõukogude Liidus ilmuvat fennougristikaalast kirjandust ja tutvustas seda eesti lugejale, nagu osutavad retsensioonid "Sovetskoe jazökoznanije" (EK 1937, lk. 157–159) ja "Mariiski Naučno-Issledovatel'ski Institut sotsialističeskoj kul'turö. Trudy" (EK 1941, lk. 256–260). Esikohal on siiski arvustused välismaal ilmunud üldkeeleteaduslike teoste kohta, nagu "Alf Sommerfelt, La langue et la société" (EK 1938, lk. 151–152), "L. Hjelmlev, La catégorie des cas" (EK 1939, lk. 92–97) jt. Päevasündmuste aktiivset jälgimist tõendavad ka mitmed juubeliartiklid (B. Munkácsi, J. Szinnyei, K. Leetberg, J. Hurt, J.K. Qvigstad, Y.H. Toivonen, J. Mark, E.A. Tunkelo) ja mälestuskirjutised (B. Munkácsi, E. Kieckers).

Valituna 1937. aastal Õpetatud Eesti Seltsi teiseks sekretäriks, avaldas A. Raun ülevaate "Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal" (EK, 1937, lk. 195–223). Seltsi esimeseks sekretäriks ja selle toimetiste vastutavaks väljaandjaks sai A. Raun 1939. aastal ning oli sel kohal kuni Eestist lahkumiseni. Kui Õpetatud Eesti Selts alustas 1988. a. uuesti tegevust, valiti professor Alo Raun seltsi auliikmeks. Soome-Ugri Seltsi auliige on prof. A. Raun 1987. aastast alates, samuti on ta Societas Uralo-Altaica auliige.

Muu tegevuse kõrval käis A. Raun aastail 1937–1938 Saaremaal murret uurimas. Sügissemestril 1938 ja 1939 oli ta prof. Paavo Ravila kutsel Turu ülikoolis eesti keele lektor. Kuulajate hulka kuulusid ka hiljem soome-ugri keelte uurijaina tuntuks saanud Osmo Ikola, Göran Karlsson ja Eeva Kangasmaa-Minn. Novembris 1939 jätkas ta õppetegevust Tartu ülikoolis, kus varasematele loengukursustele lisandus ülevaade türgi laenudest soome-ugri keeltes. A. Rauna

juba Tartu-päevil tärganud huvist türgi-tatari keelte vastu räägib ka 1937. a. ilmunud arvustus "T. Kowalski, Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes *-lar, lâr* in den Türksprachen" (EK 1937, lk. 124).

Tasapisi valmis ka doktoriväitekiri, kuid selle kaitsmine nihkus alanud Teise maailmasõja tõttu edasi. Vahetult enne sõja puhkemist oli Dmitri Bubrich organiseerinud Leningradis soome-ugri keeleteaduse konverentsi; Eestist osales sellel Andres Saareste, Julius Mägiste jt. kõrval ka Alo Raun. Saksa okupatsiooni ajal, kui ülikooli peahoone oli suurelt osalt hõivanud Saksa välikomandantuur, toimusid loengud peamiselt ülikooli teistes ruumides. A. Raun pidas oma loenguid mäletatavasti juba 1940/41. õppeaastal Rüütli ja Laia tänava nurgal paiknevas apteegimajas, mis sõja lõpupäevil hävis. Meenub, et A. Rauna truude kuulajate hulka kuulus ka slavist Villem Ernits. Õppejõud esitas laiahaardelist materjali huvitavalt ja süsteemikindlalt, seejuures paraja tempoga, nii et kõik oluline jõudis konspekti. Muidugi vahendas õppejõu ammendamatuina näivaid teadmisi tudengitele ka korraliku käekirjaga äärest ääreni täiskirjutatud tahvel.

Soome keele korralise õppejõuna töötas Tartu Ülikoolis Aino Suits (prof. Gustav Suitsu abikaasa), kuid 1942. aastal, kui ülikool sõjatingimustes uuesti tööd jätkas, jäi A. Suits mingil põhjusel ära ja teda asendas A. Raun.

A. Rauna doktoriväitekiri "Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen" (u. 450 masinakirjalehekülge) tuli kaitsmisele 1942. a kevadel. Kaitsmiskohaks polnud eespool nimetatud põhjusel mitte ülikooli aula, vaid Laia tänava õppehoone tagasihoidlik auditoorium. Oponentideks professorid Julius Mark ja Mihkel Toomse. Istekohtade nappuse tõttu võisid tudengid seda haruldast ja erakordset sündmust jälgida vaid püstijalu seina najale toetudes. Koos A. Raunaga tõusis eesti tollaste kõrgelt haritud lingvistide arv selle võrra, et nende kokkulugemiseks hakkas vaja minema ka teise kääri sõrmi (enne teda olid doktorikraadini jõudnud J. Mark, A. Saareste, J. Mägiste, P. Ariste ja M. Toomse). Meenutamist väärivaks on A. Rauna väitekirja kaitsmine jäänud veel sellegi poolest, et Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis kaitsnuist oli A. Raun esimene ja ühtlasi viimane, kes sai doktorikraadi uurali keeleteaduse alal (J. Mark oli oma väitekirja kaitsnud Helsingis). A. Rauna tegevusest okupeeritud Eestis väärib veel mainimist seegi, et ta pani kirja sõjavangi sattunud mordvalaste, maride ja tsuvašside keelt, kuid asjaomased märkmed on kaotsi läinud.

Septembris 1944 lahkus A. Raun koos perega (abikaasa Linda, poeg Toivo-Ülo, tütar Tiit) Eestist. Põgenike laev "Lappland" liikus Saksamaa suunas konvois nagu ka hospitalalus "Moero". Viimane sai Ventpilsis lähedal torpeedotabamuse ja uppus viieteistkümne minuti jooksul koos enamiku põgenikega, kuid "Lappland" jõudis õnnelikult Danzigi [16]. Saksamaal pääses A. Raun mitmete vintsutuste

järel Marburgi ja Göttingeni kaudu Hamburgi, sealt hiljem edasi lähedal paiknevasse Pinnebergi. Hamburgis tegutses aastail 1946–1949 Balti ülikool, kus A. Raun töötas abiprofessorina, õpetades üldkeeleteadust (peamiselt Leonard Bloomfieldile tuginedes), üldfoneetikat, soome-ugri keelte fonoloogiat, soome ja ladina keelt. Ühtlasi oli ta filosoofiateaduskonna abidekaan ja raamatukoguhoidja, aastail 1948–1949 aga üks kolmest rektorist [7]. Muude ülesannete hulgas lasus tema õlul ka õppeasutuse kirjastustegevus, mis oli küllalt vilgas, sest Balti ülikooli toimetiste üldarv ulatub üle 50. A. Rauna omigi, soome-ugri või türgi-tatari keelte probleeme käsitlevaid uurimusi võib nendest leida: "Notes on Some Characteristic Errors in the Use of Russian by Finno-Ugrians and Turco-Tatars" (Contributions of Baltic University 36, 1947, lk. 11), "Zur ursprünglichen Bedeutung des Komparativs" (Contributions of Baltic University 42, 1947, lk. 11). Teistegi Balti ülikooli perioodil ilmunud tööde temaatika on mitmekesine: foneetika valdkonda kuuluvad lühiartiklid "Sananen astevaihtelusta" (Virittäjä 1948, lk. 278–279) ja "Zum $\tilde{a} \sim l$ und $z \sim r$ im Türkischen" (Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 2, 1948, lk. 363–364), tuletusõpetuse probleeme puudutab kirjutis "Einige Bemerkungen zur Entstehung der Suffixe im Finnisch-Ugrischen" (samas. 202–205).

Juunis 1949 siirdus A. Raun oma perega Ameerika Ühendriikidesse. Algul oli raske leida tööd õppejõuna. Parklandis Washingtoni osariigis oli siiski vakantne *Pacific Lutheran College*'i prantsuse ja hispaania keele õpetaja koht. Suvel 1950 õpetas ta Washingtoni ülikoolis Seattles hispaania keelt ja kirjandust. Guggenheimeri stipendiumi najal avanes tal 1951.–1952. a. Bloomingtoni ülikooli juures Indianas soodus võimalus pühenduda oma väitekirja tõlkimisele inglise keelde [8]. Kahjuks on see jäänud tervikuna kuni tänaseni avaldamata, kuid selle üksikuid osi on eri keeltes tulnud jätkuvalt uurijate käsutusse: "Zum Komparativ und Superlativ im Livischen" (FUF 30, 1949, lk. 231–241), "Zur Komparation der Substantive im Finnisch-Ugrischen" (FUF 30, 1949, lk. 242–247), "Zur Komparation im Finnisch-Ugrischen" (Apophoreta Tartuensia 1949, lk. 57–62), "Komparatiivi kuluvoormidest eestis, liivis ja lapis" (Virittäjä 1950, lk. 280–282), "Zur ursprünglichen Bedeutung der Korrelation je — desto im Finnisch-Ugrischen" (MSFOu 98, 1950, lk. 87–98), "Zum Komparativ und Superlativ in den finnisch-ugrischen Sprachen" (FUF 30, 1951, lk. 376–389), "The Equivalents of English 'Than' in Finno-Ugric" (American Studies in Uralic Linguistics 1960, lk. 149–247), "Concerning the Qualified Grade of Superiority in Uralic" (MSFOu 125, 1962, lk. 443–461), "Concerning the Use of Positive in the Function of a Comparative or Superlative in Finno-Ugric" (JSFOu 72, lk. 323–326), "The Expression of 'Best' in the (Balto-) Finnic Languages" (Tractata Altaica 1976, lk. 531–547),

"The Definite Superlative in Finnic" (Études Finno-Ougriennes XII, 1977, lk. 19–76).

Indiana ülikoolis algas A. Rauna õppetegevus 1952. aastal. Seal oli soome ja ungari keele intensiivkursusi peetud juba 1943. aastast alates. A. Rauna esimeseks ülesandeks sai anda ungari ja usbeki keele intensiivõpetust. Indiana ülikooli Ida-Euroopa instituudi raames viidi 1955. a. ametlikult õppeprogrammidesse uurali-altai keelte õpetamine, mida veel 1962. a. täiendati; ja 1964. a. loodi ka vastav kateeder (*Department of Uralic and Altaic Studies*), mis oli A. Rauna põhitöökohaks kuni pensionile jäämiseni 1975. aastal [9]. Personaalbibliograafia "Alo Raun Bibliography" (Köln, 1980) andmeil (lk. 20 jj.) on A. Raun õpetanud ning lugenud soome ja ungari keelt, pidanud mitmesuguseid üld- ja erikursusi ning seminare, 1955. a. külalisprofessorina, 1958. a. abiprofessorina (*Associate Professor*) ja 1959. aastast lingvistikaprofessorina (*Professor of Linguistics*). Üllatab A. Rauna loengu- ja seminaritemaatika mitmekesisus, mis järk-järgult on lisandunud: 1952.–1955. a. Euroopa keeled ja rahvad, sissejuhatus keeleteadusse, fonoloogia üldkursus, soome-ugri keelte võrdlev fonoloogia, uurali ja türgi keelte sugulus, "Kalevala"; 1953. a. eesti ja mordva keelte struktuur, tõlkemeedodid, keeleteaduse ajalugu; 1963. a. leksikostatistika, sissejuhatus keele taksonoomiasse, leksikoloogia, maailma keeled, keeletüpoloogia, struktuuralsemantika; aastast 1964 uurali keeled, uurali rahvad, uurali rahvaste sotsiaalsed olud, uurali keelte võrdlev morfoloogia, uurali ja türgi keelte sugulus, soome-ugri keeled, läpi keel, mordva keel, ungari keel, ungari keele ajalugu, ungari kirjandus, usbeki keel [10].

A. Raun on olnud ka usin õpperaamatute koostaja. Temalt on ilmunud mordva ja obiugri keelte õpikud "The Mordva" (1955, 134 lk.) ja "The Ostyak (Khanti) and the Vogul (Mansi)" (1955, 180 lk.). Türgi-tatari keelte alalt on usbeki keel esindatud kahelgi korral: "Spoken Uzbek" (1953, 600 lk.) ja "Basic Course in Uzbek" (1969, 273 lk.). Koos A. Saarestega on välja antud "Introduction to Estonian Linguistics" (1965, 23 lk.), mis pigem on tõsine teaduslik uurimus kui tavapärane kõrgkooli õpik.

Kui A. Raun viibis 1960.–1961. a. teadusliku uurimistöö eesmärgil Soomes, paluti teda pidada Helsingi Ülikoolis loengusari maailmas moodi läinud struktuuralingvistikast [11]. Mõneti täiendatud kujul ilmusid need loengud raamatuna "Johdatusta struktuuraliikeliiteteeseen" (1963, 82 lk.). Raamatu lõpus käsitleb ta lühidalt ka masintõlke ja keelestatistika probleeme, tutvustades muuhulgas mõningaid universaalseid sõnavara seaduspärasusi, näiteks et 1000 kõige sagedamini esinevat sõna moodustavad keele leksikast 85 % ja et kõige sagedamini esinevad sõnad on kõige lühemad, kõige vanemad, morfoloogiliselt kõige lihtsamad ning semantiliselt kõige rikkamad [12]. Seda A. Rauna teost on tema faktirikkuse tõttu

huvitav ja kasulik veel tänapäevalgi üle lugeda.

A. Rauna sügavat erudeeritust ja laia teaduslikku haaret näitavad läbinisti ka kõik tema Ameerika-päevil kirjutatud tööd. Uurimuste temaatika mitmekesisus haarab keele kõiki tasandeid. Suur hulk kirjutisi on foneetika või fonoloogia valdkonnast, nt. "Muutamia reunamuistutuksia L. Postin artikkeliin "Viron dentaalilklusii-lin astevaihtelusta"" (Virittäjä 1951, lk. 90–91), "On Quantity in Estonian" (Studia Linguistica 8, 1954, lk. 62–76), "Word Stress in Estonian" (Lingua 7, 1958, lk. 349–355), "Lause- ja sanafonetiikkaa" (Virittäjä 1961, lk. 37–38), "On the Distributional Characteristics of Phonesus in Estonian Monosyllabics" (UJb 34, 1962, lk. 256–257), "On the Use of Distinctive Feature Analysis in Comparative Historical Linguistics" (Proceedings of the Ninth International Congress of Linguistics 1964, lk. 398–401), "The Consonants of Proto-Finno-Ugric" (Year Book of the American Philosophical Society 1964, lk. 584–585), "Problems of Estonian Quantity" (MSFOu 145, 1968, lk. 190–195), "On Stress and Length in Proto-Finno-Ugric" (Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 14, 1974, lk. 303–306), "Introduction to Stress Groups in Estonian" (Explanationes et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm, 1979, lk. 269–294), jt. Soome ja ungari keele deklinatsioonile ning konjugatsioonile on pühendatud artiklid "Suomen kielen deklinaatioista ja konjugaatioista" (Virittäjä 1959, lk. 348–350) ja "A magyar deklinációkról és konjugációkról" (Nyelvtudományi Értekezések 58, 1967, lk. 278–281). Leksika, sealhulgas laensõnade derivatsiooni ja semantika küsimused on vaatluse all kirjutistes "Zu Präverben im Estnischen" (Neuphilologische Mitteilungen 53, 1952, lk. 242–258), "The Chuvash Borrowings in Zyrian" (Journal of the American Oriental Society 77, 1957, lk. 40–45), "Über die germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen" (UJb 30, 1958, lk. 30–34), "Budenz József szemantikai felfogásáról és módszeréről" (Nyelvtudományi Értekezések 83, 1974, lk. 483–483), "Grammatical Meaning" (Verba docent, 1959, lk. 346–348), "Concerning Idiomatic Features" (Lingua 11, 1962, lk. 331–332), "Zum Verhältnis der Derivation und Flexion im Finnisch-Ugrischen" (CSIFU I, 1968, lk. 425–430), "Remarks Concerning Emotive Meaning" (Aspects of Altaic Civilization II, 1978, lk. 139–144). A. Raun on sõna võtnud uue, M. Swadeshi poolt pakutud keeleuurimismeetodi rakendusvõimaluste kohta soome-ugri ja türgitattari keeltes: "Über die sogenannte lexikostatische Methode der Glottochronologie und ihre Anwendung auf das Finnisch-Ugrische und Türkische" (UJb 28, 1956, lk. 151–154). Keeletüpoloogia probleemide üle arutleb ta kirjutises "Remarks on Typological Relationship" (MSFOu 150, 1973, lk. 291–295).

Eraldi nimetagem A. Rauna mahukat uurimust "Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics" (1971, 128 lk.), mis juba il-

mudes leidis suurt tähelepanu (seda on retsenseerinud T.-R. Viitso, L. Honti, A. Sauvageot, J. Erdödi, S. Suhonen) ja mida hiljem on korduvalt tsiteeritud. See koosneb kolmest osast (esseeist). Neis on vaatluse all soome-ugri algkeele konsonandid, läänemeresoome algkeele murdeline jagunemine ja soome-ugri komparatsiooni semantilised komponendid [13]. Nende fennougristika kesksete probleemide lahendamiseks on A. Raun esitanud uusi vaatenurki. Seepärast pakuvad selle monograafia esseed huvi ka metoodilisest aspektist.

A. Rauna hooleks jäi pärast Julius Mägiste surma 1978. aastal tema etümoloogiasõnaraamatu käsikirja täiendamine, viimistlemine ning trükikorda seadmine, nii et see 12-köiteline mammutteos "Estonisches Etymologisches Wörterbuch" (LXXVI + 4106 lk.) võis ilmuda juba 1983. aastal. Sõnaraamatu sissejuhatus ja suurt tööd nõudnud lühendite loetelu pärineb A. Raunalt [14]. Esmavajadusi etümoloogiahuvilistel rahuldab A. Rauna enda koostatud "Eesti keele etümoloogiline teatmik" (1982, 222 lk.), milles on u. 5800 sõna [15].

Lisatagu, et vaatamata kõrgele eale, on A. Raun suutnud end ka viimaseil aastakümneil pidevalt kursis hoida kogu maailmas tehtava fennougristikaalase uurimistööga, mida tõendavad rohked arvustused ja kirjandusülevaated, sealhulgas ka Nõukogude Liidus ilmunud raamatute kohta.

Maikuu 1990. a. 85-aastaseks saanud vanameistri, kaasaja ühe teenekama fennougristi mahukas elutöö väärib siirast imetlemist, tema aga ise tänu ning austust oma õpilastelt, sõpradelt ning arvukalt kolleegidelt kogu maailmas.

KIRJANDUS

1. Eesti nõukogude entsüklopeedia. Tallinn, 1974. 6. Lk. 435; Alo Raun Bibliography / Compiled by Gustav Bayerle. Köln, 1980. P. 22.
2. Professori Alo Raun 60-vuotias // Virittäjä. 1965. N. 3. S. 303.
3. Samas. S. 304.
4. A. Reisman. Elatiiv-translatiiv // Eesti Keel. 1932. Nr. 4. Lk. 113–114.
5. A. Reisman. Mõnda kontaminatsioonist ja muist komistustist // Eesti Keel. 1933. Nr. 1. Lk. 11–12.
6. Alo Raun Bibliography / Compiled by Gustav Bayerle. Köln, 1980. P. 23.
7. Samas. P. 23.
8. Samas. P. 24.
9. Samas. P. 20, 24.
10. Samas. P. 20–21.
11. Professor Alo Raun 60-vuotias // Virittäjä. 1965. N. 3. S. 305–306.
12. A. Raun. Johdatusta strukturaalikielietieteseen. Helsinki, 1963. S. 69. (Tietolipas 30).

13. A. Raun. Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. The Hague, The Netherlands, 1971. P. 5-121. (Indiana University Publications Uralic & Altaic Series. Volume 107).
14. J. Mägiste. Estnisches etymologisches Wörterbuch I. Helsinki, 1983. S. V-XI, XXVIII-XXXVII (Finnisch-ugrische Gesellschaft).
15. A. Raun. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma-Toronto, 1982. Lk. I.

**PROFESSOR ALO RAUN AS A LECTURER
AT THE UNIVERSITIES OF EUROPE AND THE USA
AND AS AN INVESTIGATOR OF THE FINNO-UGRIC
AND THE TURKIC LANGUAGES**

Paul Alvre

Summary

Alo Raun (1905-) was a lecturer at Tartu University of the Estonian Republic in 1935-1944, Learned Secretary of the Academic Mother Tongue Society and Secretary General of the Learned Estonian Society. Emigrated in 1944. Worked at the Baltic University in Hamburg in 1946-1949, from 1952 professor in the USA. A. Raun has investigated the Estonian language, the Finno-Ugric and the Turkic languages. His main works include his doctoral dissertation "Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen" (1942), "Essays in Finno-Ugric and Finnic linguistics" (1971), "Eesti keele etümoloogiline teatmik" (1982).

REINHOLD MARK EESTI KAUBANDUSTEADLASTE ÕPETAJANA

Valner Krinal

1990. a kevadel avati Rakvere maakonnas Haljala lähisel Idavere külas ühel majal mälestustahvel, millel on märgitud, et selles hoones sündisid kaks Tartu Ülikooli professorit Julius ja Reinhold Mark. Esimene neist oli filoloogina tuntud nii Eestis kui ka väljaspool seda. Vanem vend Reinhold pühendas aga oma elu ülikooli Majandusteaduskonnas kaubatundjate ettevalmistamisele. Järgnevalt puudutame viimase tööd ja tegemist.

Reinhold Margi eluteest [1]

Reinhold Mark sündis Idavere külas talupidaja peres 27. septembril 1880. a. Isakodus oli umbes 40 tiinu maad, seal peeti kahte hobust, 5–6 sarvloomu. Talus oli selle sajandi algul ka hoburehepeksumasin ning seal peeti kahte alatist palgalist.

Aastail 1896–1902 oli R. Mark pärast kohalike koolide lõpetamist külakooli õpetajaks Virumaal Kandlel. Õppis ka Tbilisi õpetajate instituudis, mida ei lõpetanud. Kohalikus koolis olevat ta olnud ka oma noorema venna Juliuse õpetajaks ning õpetajana polevat vennaarmu tunnistanud. 1907.–1909. a. õpetas ta lapsi Kaukaasias. Tähtsad olid tema elus aastad 1909–1917, kui ta õppis Moskva Kommertsinstituudis.* Selle lõpetas R. Mark kaubanduse alal I järgu kommertsinseneri kvalifikatsiooniga. Juba enne lõpetamist täitis R. Mark kõrgema algkooli õpetaja ülesandeid Mustvees. Ühe aasta oli ta samas ka Eesti Hariduse Seltsi reaalkooli õpetajaks. 1918. aastast sidus ta enda Tartu Ülikooliga. Ta oli kuni 1923. aastani Keemia Instituudi noorem assistent. 1923. aastal tuli R. Mark Õigusteaduskonna majandusteaduse osakonda, kus töötas õppeülesandetäitjast kuni professorini välja. Teaduskonna üleviimisel Tallinna 1944. a. sai ta seal kaubanduse kateedri juhatajaks.

R. Mark täiendas ennast mitmel korral välismaal: 1923. a. Berliinis, 1925. a. Londonis, 1927. a. Berliinis, Leipzgis, Heidelbergis,

* Praegu G. Plehhanovi nimeline Rahvamajanduse Instituut.

Viinis, Budapestis, Varssavis, 1929. a. Amsterdamis, 1932. a. Königsbergis, 1938. a. Berliinis, Kaunases, Riias.

Ülikoolis töötamise ajal (1918–1926) õpetas R. Mark noori ka Tartu Tütarlaste Gümnaasiumis. Ta oli abielus. Peres kasvasid tütar ja poeg. Oma ankeedis 30. jaan. 1946. a. märgib R. Mark, et inglise keelt valdab ta nõrgalt, hästi aga saksa, eesti ja vene keelt. Alates 1918. aastast kuulus Eesti Rahvaerakonda, 1943–1944 teenis ka Omakaitstes.*

Reinhold Mark vabastati Tallinna Polütehnilise Instituudi teenistusest 28. juunist 1951. a. "mittevastavuse pärast kõrgkooli õppejõule". Samal ajal antud iseloomustuses kirjutatakse, et R. Mark pole andnud teaduslikku produktsiooni, loengud on madalal teaduslikul tasemel, pole antud nõukogude tööstuse ja kaubanduse saavutusi. Ei tee kasvatustööd. Ette heideti ka olemist Rahvaerakonnas.

Kateedri koosolekul 4. oktoobril 1950. a. aga leiti, et R. Margi teaduslik töö on kulgenud plaanikohaselt [2], 18. oktoobril arutati tema loengut stenogrammi põhjal ja kirjutati: "Loeng on peetud vastava programmi ja kalenderplaani kohaselt, on kasutatud uuemat kirjandust ja näitlikke õppevahendeid, esile toodud nõukogude teadlaste prioriteeti ja kantud ette üliõpilasi kõitvalt ... Arvestades stenogrammi pikkust ja näitlikkuse meetodi kasutamist tundub ettekande tempo kiirena" [3]. Viimane märkus oli ainuke kriitiline. Seepärast peeti loengut kordaläinuks [4]. Kui 21. septembril 1949. a. analüüsiti üliõpilaste osavõttu loenguist, siis oli see kateedri liikmetest kõige kõrgem prof. R. Margil, nimelt 92 % [5]. Madalaim oli 50 %. Selline analüüs on muidugi naiivsus, kuid sel ajal oli see kombeks.

R. Margile sai saatuslikuks kaubatundmise kabinetist leitud inimnahast ese, mille ta oli saanud sõja ajal Saksamaalt. TPI Majandusteaduskonna õppejõudude koosolekul kaitses R. Mark end väitega, et inimese nahka pole üliõpilastele näidatud ja see oli olemas kui näide, milline võib olla naha ehitus. Seda seletust ei võetud arvesse. Et tegemist oli vana mehega, siis ei suutnud ta enam küllalt realistlikult hinnata kujunenud olukorda. Mainitud eseme hoidmine kaubatundmise kabinetis polnud loomulikult eetiline.

R. Margile ei määratud pensioni. Elu lõpuaastad oli ta Tartus 1930. aastail ehitatud oma majas. R. Mark suri 29. augustil 1956. a. ning on maetud Tartu Pauluse kalmistule.

* Majandusteaduskonna tegevusest sõjaaastail on ilmunas eraldi artikkel.

Õppe- ja organiseerimistöö

Õppetööd Õigusteaduskonna majandusosakonnas alustas Reinhold Mark 1923. aasta esimesel* poolal. Ta luges õppeülesande korras kaubatundmist 4 tundi nädalas [6]. Samast ajast määrati ta kaubatundmise kabineti ajutiseks juhatajaks [7]. Samal aastal jäi ta veel anorgaanilise keemia laboratooriumi noorema assistendi kohale [8]. Aasta teisel poolal lisandus kaubatundmise lugemisele veel entsüklopeediline keemia. Seda õpetati majandusteadlastele ning R. Mark luges seda 3 tundi nädalas [9]. Talle oli pandud veel kaubandusosakonna konverentsi ajutise sekretäri kohustused [10]. Neid aineid õpetas R. Mark ka järgmistel aastatel. 1925. aasta esimesest poolal oli ta kaubandusteaduse dotsendi kt. [11]. Samast aastast oli ta kaubateaduse kabineti juhataja, mitte enam ajutine juhataja [12]. Sellele kohale jäi ta kuni oma töötamise lõpuni kõrgkoolis.

1926. a. esimesel poolal tulid õppetöös lisaks eelmainitutele juurde kaubateaduse praktikumid (4 tundi nädalas) ning analüütilise keemia praktilised tööd, kokku 16 tundi nädalas [13]. R. Mark määrati samast aastast Õigusteaduskonna prodekaaniks majandusteaduse asjus [14]. Sellel kohal töötas ta kuni 1936. aasta teise pooleni. Siis asendas teda prodekaani kohal prof. Edgar Kant [9, lk. 1].

1938. aasta esimesest poolal on Reinhold Mark adjunktprofessori kohal [15]. Nagu märgib ettelugemiste kava, töötas ta samast ajast ka teaduskonna sekretärina [17]. Pärast iseseisva teaduskonna loomist oli Majandusteaduskond üliõpilaste arvu poolal üks suuremaid ülikoolis. See tähendas aga sekretärile küllalt palju tööd. Kuni 1934. aastani olid tal õppeained samad, kuigi, mõningatel poolaalastatel oli aineid vähem, näiteks 1930. aasta teisel poolal ei olnud tal analüütilise keemia praktikume, järgmisest poolaalast tulid need aga uuesti. 1934. aastast jäid talle ainult kaubateaduse loengud (I ja II) ning sama aine praktilised tööd.

Küllalt palju aega ja tööd nõudis R. Margilt kaubatundmise kabineti loomine ja sisustamine. Välisreisidel mõtles ta pidevalt oma juhtimisel olevale kabinetile. Kabineti tegevusest annavad teatud ettekujutuse eelarve ja selle täitmine. Toome näiteks ühe sellise 1930. aastate keskelt. Aruanne ja eelarve on tehtud tol ajal ülikoolis käibel olnud blanketil. Viimasest täieliku ettekujutuse saamiseks on see esitatud terviklikult.

Et R. Margi taotlus oli reaalne, siis ülikooli valitsus kinnitas

* Esimene pool algas 15. jaanuaril ja lõppes 1. juunil. 1925. a. ettelugemistes märgiti selle kohta: "Kõik ettelugemised ja muu õppetöö algavad 23. jaanuaril ja võivad lõppeda mitte enne 8. maid" [6, lk.5]. Teine poolaal algas 1. septembril ja lõppes 19. detsembril. Kõik ettelugemised algasid 15. septembril ja võisid lõppeda mitte enne 8. detsembrit.

**Kaubatundmise kabineti 1934/35. a. aruanne
ja 1936/37. a. eelarve [18]**

Nimetused	1934/35. a. aruanne Kr.	1936/37. a. eelarve Kr.
I Tulud		
1. Praktiliste tööde maksud	—	—
2. Muud tulud	—	—
3. Asutistele tarvilik toetus	1267,0	1430,0
Kokku tulud	1267,0	1430,0
II Kulud		
1. Õpperaamatud ja kirjandus	356,79	400,0
2. Aparaadid ja instrumendid	502,99	500,0
3. Kemikaalid, rohud jne.	110,06	100,0
4. Katseloomad	—	—
5. Muud õppevahendid	53,25	100,0
6. Elekter, gaas, telefon	90,52	100,0
7. Mööbel ja selle korrashoid	9,25	100,0
8. Õppevahendite korrashoid	12,82	15,0
9. Kantseleikulud	8,20	15,0
10. Mitmesugused vähemad kulud	122,46	100,0
Kokku kulud	1266,34	1430,0

selle palutud mahus. E. Ploom taotles tegelikkude majandusteaduste seminari juhatajana 5500 kr., sai aga 1800 kr., E. Kant majandusgeograafia seminarile 2470 kr., sai samuti 1800 kr. [19].

Teaduskonna üleviimisel Tallinna läks sinna koos teiste õppejõududega ka Reinhold Mark. 30. septembrist 1940 määrati ta kaubateaduse kateedri professori kt-ks [20]. Tallinnas tegutseti seekord lühikest aega. Juba 1941. a. sügisel toodi Majandusteaduskond tagasi Tartu Ülikooli juurde ning koos teaduskonnaga ka need õppejõud, kes olid 1940. a. Tallinna viidud. Neid oli 9 ja nende hulgas R. Mark. Kolimine võttis hulk aega ja õppetööga saadi alustada alles 1942. a. oktoobris. Semester kestis 25. jaanuarini 1943 [21]. Et õppeaeg oli aasta võrra lühendatud, siis oli vähendatud ka õppeainete arvu, neid oli 17. Ka loenguteks anti vähem aega. R. Mark luges kaubateadust 4 tundi nädalas ja andis 2 tundi praktikume [22].

1944. a. viidi Majandusteaduskond jälle Tallinna Polütehnilisse Instituuti. Jälle kolis sinna ka Reinhold Mark. Teisi kaasaminejaid oli aga vähe. E. Kant, E. Ploom, K. Hinno, A. Horm jt. olid Eestist lahkunud. Peale õppetöö alustas R. Mark Tallinnas ka administratiivtööd. 6. oktoobrist määrati ta Majandusteaduskonna dekaani

abi ajutiseks kohusetäitjaks alates 27. septembrist 1944 [1, l. 18]. 24. oktoobril määrati ta juba dekaani abiks, 1. aprillist 1945 täitis ka dekaani kohuseid. 1. juunist 1945. a. vabanes R. Mark teaduskonna juhtimisest, kuid jäi edasi juba 30. oktoobrist 1944. a. määratud kaubanduse kateedri juhataja-professori kohale. Sellel kohal oli ta kuni töösuhete katkemiseni Tallinna Polütehnilises Instituudis. R. Mark oli ka TPI nõukogu liige.

Korgem Atestatsiooni Komisjon andis Reinhold Margile 25. jaanuaril 1947. aastal professori kutse kaubanduse ja kaubatundmise kateedri järgi. TPIs töötamise ajal sai R. Mark nii kiita (tunduvalt sagedamini) kui laita. Talle avaldati korduvalt kiitust hea töödistsipliini eest, laideti aga selle pärast, et eriala lõpetajate diplomitööd hilinevad, kateedri koosolekutel ei arutata küllaldaselt poliitilise kasvatus ja ideoloogilise töö küsimusi [23]. Ette heideti ka seda, et "... prof. R. Mark'i loengutes esitatud materjalidest osa olid vananenud", nagu kirjutatakse teaduskonna 1948/49. õppeaasta aruandes [24]. Andmete vananemise üheks põhjuseks oli, et "... prof. Mark puudutas maitseainete tootmist Nõukogude Liidus väga vähe" [25]. Nõustuda tuleb küll aruandes tehtud märkusega, et "... kateedri juhataja prof. Mark püüab kogu kateedri tööd ja ka tehnilist tööd, nagu kirjavahetuse, kaustade korraldamine jne. ise ära teha, usaldamata seda kateedri kaastööliste. Omades äärmiselt suurt koormust (1200 tundi), ei suuda ta rahuldavalt kõigi ülesannetega toime tulla" [26].

Kateedri koosolekuid peeti 2–4 korda kuus. Koosolekute protokollid on väga korralikult vormistatud. Kohe sõjajärgsetel aastatel on need hästi lühikesed: kirja on pandud ainult arutatava küsimuse nimetus. Et seda märgiti negatiivselt teaduskonna ja ka mõne kontrollkomisjoni aruannetes, siis 1940. aastate lõpust on arutatava probleemi sisu küllalt üksikasjalikult kirja pandud. Silma torkab prof. R. Margi väga korrektne ja ilus käekiri. Kateedri koosolekute protokollidest 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate algul ilmneb vastuolu prof. R. Margi ja dots. (hiljem TÜ prof.) F. Sauksi vahel. See lõob välja ka TPI Majandusteaduskonna õppejõudude koosolekute protokollidest [27].

R. Margi pedagoogiline staaž oli 42 aastat, sellest kõrgkoolis 31 aastat.

Reinhold Mark teadlasena

Teadlasena ei saanud Reinhold Mark eriti tuntuks. Selles osas jäi ta tunduvalt maha oma vennast Juliusest. 1947. a. jaanuaris koostatud teadustööde nimekirjas on tal 6 nimetust, nende hulgas ka diplomitöö "Kivisöe kokseerimisel saadavate kõrvalproduktide

kasutamine ja selle küsimuse olukord Venemaal". See oli 180 lehekülge masinkirjas. Ta on veel kirjutanud artikleid entsüklopeediale, Tartu Ülikooli toimetistele. Peale selle tegi ta kogu elu jooksul kaubaanalüüse ettevõtetele ning asutustele. Seda tegi ta ka Saksa okupatsiooni ajal ning sõjajärgsetel aastatel TPIs. Kui 28. septembril 1948. a. arutati õppejõudude teadustöö olukorda õppejõudude koosolekul, siis teatas R. Mark, et ta töötas lepingu alusel Kaubapalatis, kus tegi mitmesuguseid analüüse [28].

Samal perioodil võttis ta endale ka doktoridissertatsiooni teema. Selleks oli "ENSV põlevkivi toorbensiini raffineerimisel väävelhappega saadava happejäägi omadusi ja kasutamise võimalusi". Selle valmimise käigust kandis R. Mark ette TPI teaduslik-tehnilise nõukogu koosolekul 9. mail 1950. a. Protokollist selgub, et töö esimene osa valmis juba 1947. aastal. Siis aga töö katkes: õppetööd oli palju ning katsete korraldamine ei kulgenud plaanipäraselt. 1949. a. alustas R. Mark sama tööga uuesti ning kohustus lõpetama töö 1950. aasta lõpuks [29]. Ka siis ei läinud katsed plaanipäraselt. Kateedri koosolekul arvati plaani mittetäitmine põhjendatuks [30]. 1951. a. plaani võeti prof. R. Margi uurimistöö viimistlemine ning doktoridissertatsiooni kaitsmine. Peale selle nõustus R. Mark aastail 1952–1955 kirjutama kaubateaduse õpiku [31]. Kõiki neid plaane segas vallandamine.

Suured on prof. R. Margi teened teaduse organisaatorina. Kõigepealt saab esile tuua tema teened Akadeemilise Majandusteadlaste Seltsi organiseerimisel ja suunamisel. Nimetatud seks tegutses Tartu Ülikooli juures 25. novembrist 1923 kuni 11. detsembrini 1940 [32]. Asutajaliikmeid oli 10, neist 2 kaubateaduse õppejõudu (R. Mark ja C. Müller ja 8 kaubandusosakonna üliõpilast [33]. R. Mark jäi seltsiga seotuks kuni selle likvideerimiseni. Ta esines seltsis paaril korral ka ettekannetega [34]. R. Mark oli veel seltsi väljaande "Majandusteaduslik Ajakiri" toimetuse kolleegiumi liige. Sellest ajakirjast ilmus küll ainult üks number (1931. a.).

Unustada ei saa R. Margi teeneid teadustöö organiseerimisel prodekaanina. Et ta võttis seda ülesannet väga tõsiselt, näitavad õppejõudude konkursikomisjoni materjalid. Näiteks kuulutati 1932. aastal vakantseks praktilise poliitilise ökonoomia professori koht. Sellele kandideeris 3 isikut. Kõigi nende materjalidega tutvus, luges veel kord läbi nende teadustööd ja andis nende töödele põhjaliku hinnangu valimiskomisjoni koosolekul [35] R. Mark. Valimiskomisjon soovitas R. Margi arvamusest lähtudes professori kohale valida Nikolai Kõstneri. Ülikooli nõukogu nii toimiski [36].

Peale õppejõudude valimise tuli prodekaanil tegelda veel paljude teadustöö probleemidega. Kahjuks ei käsitleta teaduskonna aruandes teadustööd, sest teadustöö oli iga õppejõu eraasi. Sõltus ju kohale valimine teadustööde arvust ning kvaliteedist — see sundis ise tagant.

Mis puutub üliõpilaste auhinnatöödesse, siis R. Mark andis selleks teemasid peaaegu igal aastal.

Kõigest eelnevast lähtudes tuleb Reinhold Marki hinnata eelkõige kui pedagoogi, kes andis rohkem kui 30 aasta jooksul kaubandushariduse sadadele majandusteadlastele Eestis. Märkimist väärib ka tema administratiivne tegevus.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. R. Margi eluloolised andmed on võetud tema toimikust Tallinna Tehnikaülikooli arhiivis, lk. 2–116.
2. ERA. F. R–1834. Nim. 8. S. 29: TPI majandusteaduskonna kateedrite protokollid. L. 68.
3. Samas. L. 79.
4. Samas. L. 80.
5. ERA. F. R–1834. Nim. 8. S. 21: TPI majandusteaduskonna kateedrite protokollid. L. 63.
6. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1923. a. I pool. Tartu, 1923. Lk. 1.
7. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1925. a. I pool. Tartu, 1925. Lk. 26.
8. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1923. a. I pool. Tartu, 1923. Lk. 30.
9. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1923. a. II pool. Lk. 7.
10. Sama. Lk. 25.
11. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1925. a. I pool. Tartu, 1925. Lk. 11.
12. Samas. Lk. 26.
13. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1926. a. II pool. Tartu, 1926. Lk. 11.
14. Samas. Lk. 3.
15. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1936. a. II pool. Tartu, 1936. Lk. 1.
16. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava: 1938. a. I pool. Tartu, 1938. Lk. 33.
17. Sama. Lk. 1.
18. EAA. F. 2100. Nim. 7. S. 35: Rügisummade 1936/37. a. eelarved. L. 18.
19. Sama. L. 116.
20. EAA. F.2100. Nim. 2. S. 859. L. 9.
21. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 47. L. 324–325.
22. Sama. L. 141.
23. ERA. F. R–184. Nim. 8. S. 1. L. 132.
24. Sama. L. 62.
25. Sama. L. 131.
26. Sama. L. 133.
27. ERA. F. R–184. Nim. 8. S. 13. L. 125, 127.
28. Sama. L. 6.
29. ERA. F. R–1834. Nim. 8. S. 21: TPI majandusteaduskonna kateedrite protokollid. L. 95.
30. Sama. L. 153.
31. Sama. L. 157.
32. Tartu Ülikooli perioodikaväljaanded 1802–1940. I: Bibliograafianimestik / Koostanud Lea Trikkant. Tartu, 1983. Lk. 222.
33. EAA. F. 2100. Nim. 19. S. 59. L. 3.

- 34. Sama. L. 16.
- 35. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 476. L. 56-59.
- 36. Sama. L. 78.

REINHOLD MARK AS TUTOR OF ESTONIAN ECONOMISTS

Valner Krinal

Summary

Professor Reinhold Mark (27.09.1880-29.08.1956) lectured at the Faculties of Economics of Tartu University and Tallinn Technical University in 1923-1951. He was also the founder and head of the Laboratory of Commodity Science. During the years 1926-1936 he was Vice-Dean of the Faculty of Law also supervising the work of the Department of Economics. In Tallinn he was the head of the Sub-department of Commodity Science. Being a university professor over thirty years, he trained hundreds of students of commodity science. Due to his big teaching load his research was mainly concerned with solving practical problems (expert opinion) and writing articles for the Encyclopedia.

TARTU RIIKLIK KUNSTIINSTITUUT 1950. AASTAL

Krista Piirimäe

Tartu kõrgharidusse on läbi aegade kuulunud ühe osana ka kunstialane koolitus. 1803.–1892. aastal tegutses ülikooli juures joonistuskool. 1919. a. avati Tartus Kunstikool "Pallas", mis 1924. a. muudeti esimeseks kõrgemaks kunstiõppeasutuseks Eestis. Sellel väga kõrgetasemelisel koolil olid muuhulgas tihedad sidemed ülikooliga. "Pallase" keskkooli joonistusõpetaja kutse taotleja pidi oma teoreetilised eksamid sooritama ülikooli vastava komisjoni ees. Anatoomiat luges ülikooli õppejõud Valter Pärtelpoeg.

Esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal anti koolile Konrad Mäe nimi. Saksa okupatsiooni ajal oli kool esialgu üldse kinni. 1942.–1943. õppeaastal jätkasid pallaslased oma tööd Kõrgematel Kujutava Kunsti Kursustel. 1943. a. 1. augustist võideldi välja vana nimi "Pallas". 1944. a. märtsis läks "Pallas" suvevaheajale, saates oma õpilased maapakku venelaste pommirünnakute ja sakslaste üldmobilisatsiooni eest. Saatuse tahtel oli see ajutine sulgemine lõplik. 1944. a. augustis Tartu kaitselahingutes Nõukogude vägede vastu põles ära "Pallase" peahoone Kalevi tänava alguses (kõrvallhooned juba märtsis).

1944. a. 15. nov. avatud Tartu Riiklikku Kunstiinstituuti tuleb pidada "Pallase" järglaseks ning vaatamata oma "nõukogulikku" tähtsust ta Tartu kultuurielus samasugust rolli nagu viimane eesti ajal. Ometi Tartu Kunstiinstituut likvideeriti 1950. aasta lõpul. Alljärgnevalt püüan selgitada, mis toimus Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis selle eksisteerimise viimasel aastal.

Tartu Kunstiinstituut allus ametlikult ENSV Kunstide Peavalitsusele Tallinnas. Kooli struktuuris viidi sisse nõukogulikud fakulteedid ja kateedrid dekaanide ning kateedrijuhatajatega. "Pallases" olid teatavasti klassid ja ateljeed, kust üleminek kõrgemasse astmesse võis toimuda kaks korda aastas. Mingil määral meenutasid "Pallase" personaalateljeesid instituudis maastikumaali-, portreemaali-, monumentaalmaali- ja kompositsioonikateedrid. Nende juhatajateks olid kooli kõige autoriteetsemad õppejõud Johannes Võerahansu, Ado Vabbe, Elmar Kits ja Aleksander Vardi [1].

Esimestel nõukogude aastatel oli õppejõudude enamik "Pallase" oma kasvandikud ning kooli sisuline töö — õpilaste vahetu juhendamine — käis vanaviisi. Nagu nägime Tartu Kunstimuuseumi

mis 1991. a. veebruaris-märtsis korraldatud diplomi- ja õpilastööde näitusel, andis see väga häid tulemusi. Üliõpilaste loomingut iseloomustas ühest küljest tugev natuuristuudium ja teisest küljest vabadus sellest üle olla, eksperimenteerimislust ja mängulisus. Neid jooni võis kohata ühe ja sama autori juures: Lüüdia Vallimäe-Mark, Ülo Sooster, Henn Roode, Valdur Ohakas, Lembit Saarts, Viktor Jõgever maalisisid karakteriküllaseid meeleolukaid portreid, samuti näeme neilt ka julgeid vormiüldistusi ja arendatud maitsega värvi-kombinatsioone. Tartu üliõpilased olid õppinud loodust tunnetama (Johannes Uiga, Lembit Saarts, Kaja Kärner), kes jätkasid sellega Tartu kõrgetasemelist maastikukoolkonda. Niisama edukas oli instituudis kompositsioonimaal (Varmo Pirk, Viktor Jõgever, Kaja Kärner, Valdur Ohakas jt.).

Kooli õppejõudude koosoleku õhkkond oli närvilisem, kui õpilaste tööde põhjal võiks arvata. Päris esimestel sõjajärgsetel aastatel olid põhimureks majandusküsimused: ruumid, pintsliid, õlipurgid jne. Õppejõududesse suhtuti usalduslikult. 1948. a. hakkas olukord muutuma. Toimusid esimesed ümberkorraldused ideoloogilistel põhjustel. 1948. a. sügiseks oli vallandatud Alfred Kongo, kelle foovilik-ekspressionistlikus laadis kunst leiti olevat liiga formalistlik. Olulisem oli direktori vahetamine esimesel septembril. Skulptor Anton Starkopf, kes oli ka kauaaegne "Pallase" direktor, asendati tallinlase Eduard Einmanniga. E. Einmanni kõned lähtusid juba täielikult sotsialistlikust realismist ja olid ette kantud nõudliku toonis. Kolleegide töös hakati otsima vigu. Õpilaste arvates oli ta selleks sunnitud [2].

1949. a. lisandus ideoloogilisele survele füüsiline represseerimine. Mõned üliõpilased langesid kevadise küüditamise ohvriks. Sügisel arreteeriti äsja lõpetanud Ülo Sooster, kõigi kaasõpilaste arvates andekaim nende seast [3]. Ka teised arreteeritud Lembit Saarts, Valdur Ohakas, Henn Roode, Ester Potisepp (hiljem Roode), Heldur Viires moodustasid kooli koorekili. L. Saarts ja V. Ohakas olid enne vangistamist sunnitud instituudist lahkuma, sest uued nõudmised ei olnud neile vastuvõetavad. H. Viires oli sel ajal instituudi soovitusel ENSV MN stipendiaat Leningradi Repini-nim. Kunstiinstituudis. Esimesed nõukogude võimu ohvrid olid tegelikult juba 1945. a. kevadel üliõpilased Varmo Pirk ja Herman Aunapuu [4].

Nii saabus 1950. aasta, mis kujunes Tartu kunstikõrghariduses saatuslikuks. EKP KK VIII pleenumi otsuste põhjal algas eesti intelligentsi massiline vallandamine. Tartu Kunstiinstituudist sunniti lahkuma keelte kateedrist O. Kütt, kunstiajaloo kateedri juhataja kohalt Mart Pukits, joonistuskateedrist Kaja Kärner, Lembit Rull. Helve Viidalepp, Johannes Saal, maali- ja kompositsioonikateedrist Rudolf Sepp [5]. Lisaks neile vallandati kolm professorit, instituudi lugupeetavaimad õppejõud Anton Starkopf, Ado Vabbe ja Alek-

sander Vardi. Nende vaikne äraajamine oleks neile võinud anda märtri oreooli. Oli vaja ka kohalejäänuid hirmutada. Seetõttu peeti vajalikuks läbi viia "avalik kohtuprotsess" [6]. See 19. aprillil toimunud üliõpilastele kohustuslik koosolek on neile mällu sõõbinud kui alatuse ja labasuse sügeim näide. Koosoleku juhataja J. Kimmi nõuande kohaselt tuli käsk selleks linna parteikomiteelt [7]. Tundub, et otseseks niiditõmbajaks oli kunstiinstituudi kaadrite osakonna juhataja Helene Kurg. Tema organiseeris sõnavõtte. Kergem oli tal survet avaldada parteilastele, näiteks Juhan Paberitile, kes ise leidis olevat ebaesteetilise niisugused õppejõududevastased väljaastumised. H. Kurg käskis J. Paberitil kahe päeva pärast oma lugu talle ette näidata. Ta ütles: "Teie silitate kui kass käpaga, aga küüsi pole olagi" ning lisas juurde, et kunstiinstituudis mätsitakse kinni kriitikat [8]. Koosolek algas kell kaheksa õhtul. Seejärel suleti välisuksed [9]. Põhilisteks süüdistajateks olid kolmanda kursuse vene üliõpilased Jevgeni Zujev, Pjotr Sljāpin ja Aleksei Malõšev ning debiilne (sõjas põrutada saanud) modell Sõrmus [10].

Anton Starkopfi kohta öeldi, et ta olevat saatnud Moskvasse oma nime all võõraid töid ning saanud ebaseaduslikult professori kutse, samuti teenelise kunstitegelase nimetuse. Viimase olevat rahvavaenlane Hans Kruus ise üles tunnistanud.

Ado Vabbe vastased sõnavõttud olid eriti pikad ja mõnitavad. Tsiteerin "rasvasemaid" kohti: "Mitte igasuguseid kunstnikke pole meile vaja. Meile on vaja nõukogude kunstnikke, vabasid igasugusest laostunud kodanlise kultuuri mõjudest, kunstnikke-ehitajaid, kunstnikke-võitlejaid, kellede kunst oleks võimsaks relvaks töölis-klassi käes, kelle kunst [—] Ma toon teile ühe näite "professorist", kes töötab instituudis. Imelik, kuidas ta siamaani veel õpetab instituudis? Mida siis veel imestada pärast seda, et instituut laseb välja mittetäisväärtuslikke kunstnikke [—] Haisu ja mädanemist levitab enese ümber Vabbe, nakatades ja moonutades üliõpilaskonda" [J. Zujev]. Edasi süüdistas teda "liiderlikkuses", sest ta olevat anditooriumi ees püüdnud kaisutada õpetajannat. Vabbele olevat omane kodanlik moraal, milles "pesitseb silmakirjalikkus, künism ja loomalik julmus". Üliõpilasele Jakubovitsile olevat Vabbe rääkinud, et Nõukogude Liidus on nälg. J. Zujev hüüab: "Vaadaku miljonid nõukogude inimesed sellele kodanlikule vördjale, kes julgeb nii rääkida meie maast, vaadaku sellele viletsale kodanlikule küünikule, kes direktori liberaalitsenise tõttu on veel kunstiinstituudi õppejõuks. See pole veel kõik." Ja Zujev rääkis edasi [11].

Modell lisas omalt poolt, kui halvasti olevat A. Vabbe end ülal pidanud suvebaasi juhendajana. Seal olevat kord päris käest ära: hommikvõimlemist ei tehtud, hommikusöögile ilmuti hilinemisega, tööle mindi samuti hilinemisega. Kord nägi Sõrmus pealt, kuidas keegi tütarlaps hilines 20 minutit. Prof. Vabbe olevat küsinud temalt:

“Tuikene, kas sind hilinejaks ka märgin?”. Üliõpilane olevat teinud veetleva näo ja ta jäigi märkimata [12].

Selles olukorras suutis ainsana kuidagimoodi orienteeruda A. Starkopf. Midagi võttis omaks, midagi lükkas tagasi. Paar päeva hiljem, kui instituudi nõukogu koosolekul otsustati A. Starkopf ja A. Vabbe õppejõudude koosseisust välja arvata (A. Vardi vallandati veidi hiljem), oli A. Starkopfil päris pikk nõuetekohane kõne ette valmistatud [13]. A. Vabbe ja A. Vardi aga murdusid. A. Vardiga oli veel paarkümmend aastat hiljem nendest aegadest raske juttu teha. Ta oli tagasihoidlik, vähese jutuga. Võib-olla ka seepärast rünnati teda sel koosolekul kõige vähem. Eriti masendava mulje oli jätnud oma õpilastele A. Vabbe, uhke ja silmapaistva intellektiga vaimuaristokraat. Koosoleku vaheajal istus ta oma õpilaste juurde ja pomises abitult: “Mida see siis nüüd tähendab?”. Ja õpilastel ei olnud täielikus segaduses olevat professorit millegagi lohutada [14].

Etteheidet, nagu oleks A. Vabbe suhtunud oma õppetöösse formalistlikult, tuleb käsitleda kahest küljest. Ühel varasemal õppejõudude koosolekul, kus pidi toimuma kohustuslik enesepiitsutamine teemal “Võitlus antipatriootlikkuse ja kosmopolitsimi vastu kunstis ja kunstikriitikas”, ei näinud Vabbe endal erilisi vigu. Ta ütles enda nõudvat oma õpilastelt ranget natuurivaatlust ja realistlikku kujutamist. Seda kinnitas samas tema endine õpilane ja tollane kolleeg Agu Peerna [15]. See oli õige. Me teame seda juba “Pallase” aegadest. Teine lugu oli siis, kui tegemist oli hariduse omandanud kunstnikuga, kellelt Vabbe ootas kunstiteost, mitte looduse koopiat. Teisest küljest tuleb nõustuda tolleaegsete kunstijuhtijatega, et Vabbe oma looming sotsialistliku realismi nõuetega kaasa ei läinud. Ma ei tea tema loomingus ühtki teost, milles oleks sotsialistlikule realismile lõivu makstud. Oma töid ta eriti ei avalikustanud, tegelikult ei armastanud ta varemgi oma töid eksponeerida. Vähest produktiivsust põhjendas A. Vabbe sellel koosolekul oma kõige suurema koormusega instituudis.

A. Vardi mõnes maalis võime tunnistada päris suurt püüdlikkust täita uusi nõudeid, mis kukkus tal üsna halvasti välja. Ta oli alati esinenud aktiivselt näitustel ja järsk kõrvalejäämine oleks kaasa toonud ettehteid passiivsuses. A. Starkopf ütles enda kohta: “Olen tahtnud nõukogude kunstile ja praegusele ajale kaasa elada. Teen kõik, mis suudan selle tõenduseks”. See oli tõsi. Ta valmis terve hunnik kipsist portreid tähtsatest ühiskonnategelastest, mis pidid igati rahuldama võimumehi.

Nagu siit järeldub, polnudki kunstnike looming alati vallandamise puhul määrav. Olulisem oli see, et nad jäid isiksusteks, et nad jäid oma õpilaste suhtes lõpuni ausateks pedagoogideks, kes juhendasid neid vastavalt oma pikaajalisele pedagoogilisele kogemusele ja arusaamadele tõelisest kunstist.

Sellel 19. aprilli koosolekul koorus välja veel üks instituuti vä-
 vanud probleem: rahvusküsimus. Õppealajuhatajat, "Pallase" ha-
 ridusega skulptorit Johannes Hirve süüdistati natsionalismis. Ta
 olevat lasknud panna kahele vene üliõpilasele ebaõiglaselt hinded
 "3", mistõttu nood jäid stipendiumist ilma. Et venelased A. Malõ-
 šev, J. Zujev kaebasid seda ka Tartu linna parteiaktiivi koosolekul
 [17], oli olukord väga tõsine. J. Hirv esitas nõukogu koosolekul enda
 kaitseks järgmised arvud [18].

Üliõpilaste üldarv 109, neist eestlasi 69 (63,4 %)
 teisi rahvusi 40 (36,6 %)

Õpperahast on vabastatud:

mitte-eesti rahvusest	40 %
eestlasi	20,3 %

Ei saa stipendiumi:

mitte-eesti rahvusest	7,5 %
eestlasi	13,5 %

Saavad kõrgendatud stipendiumi:

mitte-eesti rahvusest	12,5 %
eestlasi	4,1 %

Õppeaasta jooksul välja langenud:

mitte-eesti rahvusest	9,3 %
eestlasi	13,0 %

Väljalangemise põhjused mitte-eesti rahvusest:

teise õppeasutusse üleminek	3
omal soovil majanduslikel põhjustel	1

Väljalangemise põhjused eestlaste puhul:

halb õppeedukus	2
omal soovil majanduslikel põhjustel	4
haigus	1
õppetööle mitteilmumine	3 (nt. H. Roode)

Elab ühiselamus:

mitte-eestlasi	90 %
eestlasi	24 %

Eeltoodust järeldub, et instituudis eelistati igas küsimuses ve-
 nelasi. J. Hirve ei vallandatud, kuid üliõpilased olid veendunud, et
 tema varajase surma (1953. a.) põhjuseks oli alandav kohtlemine,
 täiesti õigusetu ühiskond. J. Paberiti arvates oli tema peamiseks
 "haavakaevajaks" A. Malõšev, sõjaaegne julgeolekukapten. J. Hirv
 oli talt korduvalt nõudnud keskkooli lõputunnistust, mida Malõševil
 ei olnud esitada. J. Hirv oli ta võtnud instituuti, sest viimane lubas
 tunnistuse hiljem tuua [20].

1950. a. suvel toimus instituudis järjekordne diplomitööde kaits-
 mine. See oli nagu alati omamoodi aruanne instituudi tööst. Klas-
 sivõitlejatel oli jälle põhjust aktiivne olla. Koosoleku protokoll tuli

pikk nagu ei kunagi enne ja pärast [21]. Sõna võttis sama parteilastest kolmik. Tööde vigades ei süüdistanud nad mitte diplomande, vaid nende juhendajaid. Harri Puderselli maali "Peipsi kalurid võrke parandamas" puhul pahandas A. Malõšev, et see on lõpetamata: "Siin on täilik formalistlik suhtumine töösse, mis on kooli süü, sest siin ei nõuta realistlikku suhtumist". Zujev pidas seda tööd impressionistlikuks, mis tookord oli söimuse sõna. Ta arvas koguni, et Pudersell peab oma õpinguid otsast peale alustama. Halvad olid olnud ka teised maalifakulteedi lõpetanute tööd. Sljāpin: "Kas juhendajad on sellest aru saanud, et nii õpetada ei tohi, niimoodi inimesi rikkuda".

Skulptuuriosakonna lõpetanud said aga sel aastal kiita. O. Männi töö "Polotski vürst Vjatsko ja Lembitu poeg Meelis Tartu kaitsmisel 1224" (see teema olevat ta kursusekaaslaste andmetel kohustuslikus tehtud) pani isegi vene üliõpilaste südamed heldima. P. Sljāpin nimetas seda kompositsiooni koguni geniaalseks.

Võib-olla olid venelaste rünnakud ettevalmistus instituudi likvideerimiseks. Diplomitööde kaitsmise komisjoni esimees sm. Ivanovski Leningradist nähtavasti seda ei teadnud. Ta ütles, et on jälginud kooli tööd kolme aasta jooksul ega ole nõus nende raskete süüdistustega. Pealegi olevat nii terav toon taktitu. Palju häid sõnu lausus ta skulptuuride kohta, O. Männi kuju andvat ajaloolise tõe sügava sisu. Kokkuvõttes leidis, et kool saadab välja häid skulptoreid ja maalijaid, kes edaspidises töös parandavad oma vead.

Ka kooli personal ei teadnud suvel midagi kooli kurvast tulevikust. 29. juulil oli "Edasis" teade, et instituudis õppida soovijail tuleb ilmuda 4. augustil 1950. a. Heidemanni (J. Kuperjanovi) 16 [22]. Järgmine informatsioon kunstiõpingute teemal ilmus 6. septembril. Seal räägiti hoopis kunstikeskkooli rajamisest kunstiinstituudi ruumes [23]. Ka üliõpilased said alles sügisel üllatusega teada, et instituudi I kursuse asemel on vastu võetud hoopis kunstikeskkooli õpilased.

Instituudi likvideerimine toimus ühisama vaikselt kui küüditamine. Sellest ei olnud vähimatki juttu ühelgi koosolekul ega ajakirjanduses. Veelgi enam, 26. det. "Edasis" ilmus ülevaade instituudi ja üliõpilaste nõupidamisest, kus otsustati paluda Moskva ja Leningradi kunstiõppeasutustelt abi Tartusse õppejõudude saatmise näol [24]. Selleks ajaks oli aga NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi 23. nov. käskkirja alusel välja antud ENSV Ministrite Nõukogu määrus 22. detsembrist 1950, mille järgi tuli Tartu Riiklik Kunstiinstituut ühendada Tallinna Tarbekunstiinstituudiga. Seda põhjendati vajadusega muuta kunstiõpetus kaheastmeliseks. Tartusse loodi Kujutava Kunsti Kool [25].

Neil üliõpilastel, kes olid jõudnud astuda Tartu Kunstiinstituuti, lubati oma õpinguid jätkata ENSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu

osakonnas. See osakond tegutses kuni 1955. a.

Kunstikõrghariduse lõpetamisest tulenevad tagajärjed ei andnud kohe tunda. 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate algul oli Tartu kunstielu isegi ärksam kui Tallinnas. Proviintsialiseerumine algas 1960. aastate lõpul, kui vanad pallaslased läksid järjest manalateed. Tartu Kunstimuuseumi kollektiiv tunnetas seda ohtu valusalt juba 1964. a. [26] ning hakkas taotlema kunstialase kõrghariduse taastamist Tartus [27]. See õnnestus alles 1988. a. Kahjuks liiga hilja. On katkenud side kunagise "Pallasega". Kunstikõrghariduse taasavamine on osutunud vaevalisemaks kui 1919. a. kunstikool "Pallase" rajamine.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. ERA. F. R-1973. Nim. 1. S. 1. 59.
2. Tartu Kunstiinstituudi mälestusõhtul Tartu Kunstimuuseumis 9. apr. 1991.
3. Samas.
4. Vestlusest H. Viiresega 3. mail 1991.
5. ERA. F. R-1973. Nim. 1. S. 8. L. 167.
6. Vt. viide 2.
7. Vestlusest I. Kimmiga 4. mail 1991.
8. Vestlusest J. Paberitiga 8. mail 1991.
9. Vestlusest S. Jõgeveriga 10. mail 1991.
10. TKM TA. F. 2. Nim. 1. S. 30. L. 1-18; samuti viide 2.
11. Samas. L. 5-8.
12. Samas. L. 12.
13. ERA. F. R-1973. Nim. 1. S. 40. L. 132-135.
14. Vestlusest S. Jõgeveriga 10. mail 1991.
15. ERA. F. R-1973. Nim. 1. S. 42. L. 36-39p.
16. ERA. F. R-1973. Nim. 1. S. 40. L. 132.
17. Kõik jõud EK(b)P keskkomitee VIII pleenumi otsuste täitmiseks: Tartu linna parteiaktiivi koosolekult // Edasi. 1950. 21. apr.
18. ERA. F. R-1973. Nim. 1. S. 40. L. 133p-134.
19. Vt. viide 2.
20. Vt. viide 8.
21. ERA. F. R-1973. Nim. 1. S. 20.
22. J. Pütsepp. TR Kunsti-instituudi näituse arutelu ja ettevalmistuskursus untele sisseastujatele // Edasi. 1950. 29. juuli.
23. A. Rimmel. Tartus avatakse kunstikeskkool // Edasi. 1950. 6. sept.
24. J. Peegel. Arutlusel Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis // Edasi. 1950. 26. dets.
25. Mari Nõmmelo ettekanne "Maaliõpetus Tartu Kunstiinstituudis" Tartu Kunstimuuseumi teaduskonverentsil 1980. a.

26. Tartu kunstnike teoste näituse kataloog. Tartu Riiklik Kunstimuuseum.
August-september 1964. Tartu, 1964. Lk. 5-9.
27. Tartu kunstielu probleeme // Edasi. 1968. 5. jaan.

TARTU STATE INSTITUTE OF FINE ARTS IN 1950

Krista Piirimäe

Summary

At the end of 1950 Tartu State Institute of Fine Arts was liquidated by the decree of the Council of Ministers of Dec. 22, 1950. The decision of the Ministry of Education of the Soviet Union of Nov. 23, 1955 served as a basis for the decree. Specialities taught at Tartu Institute of Fine Arts — painting, sculpture and graphic art — were transferred to Tallinn Art Institute. It was the end of higher art education in Tartu which had already begun in Pallas Art School established in 1919.

Of all the events that took place at the Institute during its last year of existence the students and the lecturers remember most clearly their meeting of April 19, 1950. At that meeting the most respected professors Anton Starkopf, Ado Vabbe and Aleksander Vardi were flouted and slandered in order to get an excuse to dismiss them as so-called "formalists" and "bourgeois nationalists". The main accusers, students of Russian nationality continued attacking the lecturers even later. At the defence of diploma works they doubted that the school is able to train artists in the Soviet spirit. Namely, they found impressionistic features in diploma works which were considered to be terrible "formalism".

The liquidation of the school was not motivated by its low standards or anything else. It was carried out as a part of general campaign against Tartu: other societies, libraries, publishing houses were liquidated as well, and several institutes were transferred to Tallinn.

GEOGRAAFILISTE KAARTIDE SALASTAMINE JA HÄVITAMINE

Heino Mardiste, Jüri Jagomägi

Kuigi eestikeelseid maakaarte kirjastati juba tsaariajal, näiteks 1859. a. ilmus esimene atlas ja 1883. a. andis Ado Grenzstein välja neljale lehele kavandatud täpse Eesti kaardi esimese lehe, toimus rahvusliku kartograafia kiire arenemine siiski alles iseseisvusajal [1; 2]. Selle perioodi saavutuste näiteks on Eesti topograafilised kaardid mõõtkavas 1 : 50 000 (kõiki kaarte ei jõutud trükkida), August Tammekannu koostatud Eesti kooliseinakaart (1934, 1 : 200 000) ning meil praegugi fotokoopiatena levivad "Kas tunnend maad" (1939, 1 : 200 000) ja "Eesti maantee kaart" (1938, 1 : 300 000). Viimane ilmus faksiimileväljaandena 1989. a. Saksamaal Marburgis ja A. Tammekannu koolikaart vähendatuna (1 : 300 000) 1974. a. Rootsis.

Nõukogude võimu kehtestamise järel hakati juurutama uut korra geograafiliste kaartide kasutamisel ja väljaandmisel. Nii nagu muid eestikeelseid trükiseid hakati ka kaarte kokku korjama ja hävitama. Nende hulka kuulus ka A. Tammekannu koostatud kooliseinakaart. Ja aastakümneid pärast seda õpiti Eesti geograafiat ilmetute ja infovaeste kaartide abil. Et Venemaal ja NSV Liidus on täpsemad kaardid alati olnud salastatud, hakkasid samad eeskirjad kehtima ka Eestis. Viimane küllaltki hea Eesti kaart mõõtkavas 1 : 300 000 ilmus vahetult sõja järel. Kaartide koostamine ja trükkimine oli rangelt tsentraliseeritud. Kaardid tuli koostada vene keeles. Eesti keeles said nad ilmuda teise trükinä. Väga ranged olid ka ettekirjutused kaardi sisu ja allikmaterjalide kohta. Näiteks turismikaartide jaoks tuli vajalikud ajalooandmed võtta üleliidulistest väljaannetest. Eestis ilmunud töid Eesti ajaloo kohta ei peetud autoriteetseks. See kõik vähendas uurijate ja kartograafide huvi uute kaartide koostamise vastu. Kui 1950. aastail ilmunud Eesti kaardid (mõõtkava 1 : 600 000) olid veel õige rannajoonega, siis 1960. aastaist muutus olukord veelgi hullemaks — kaarte hakati moonutama. Et kaardid koostati ja trükiti väljaspool Eestit, siis oli neil rohkesti kohanimed valiku ja õigekirja vigu [3, 6]. Väga range oli tsensuur igasuguste kohaskeemide ja kaartide trükis avaldamisel. Kaartide kasutamise võimalused ahenesid järjest. See toimus ka TRÜs. Ülikoolis oli

neli suuremat kaardikogu — teadusraamatukogus, geograafia kateedris, geoloogia kateedris ning taimesüstemaatika ja geobotaanika kateedris. Kõik salajaseks ja ametialaseks kasutamiseks kuulutatud kaardid otsustati koondada geograafia kateedri juurde loodud tugevasti rautatud kaardihoidlasse. Sinna võeti alaliseks säilitamiseks kateedri kaardikogus puuduvad või sealt kadumaläinud kaardid: teadusraamatukogust anti 1963. a. üle 197, geoloogia kateedrist 9 ja geofüüsika kateedrist 21 "salajast" kaarti. Neist eraldi jäid hoiule ülejäänud kaardid.

Üle tuli anda ka vähem salajasi, s.o. ametialaseks kasutamiseks ettenähtud kaarte. Lähtudes mõõtkavast arvati viimaste hulka isegi Jakob Friedrich Schmidti Tallinna kubermangu kaart aastast 1770.

Kõik ülejäänud teadusraamatukogu vabast kasutamisest kõrvaldatud kaardid anti üle Riiklikule Ajaloo Keskarhiivile.

1963. a. salastati ka kõik enne seda vabamüügil olnud liiduvabariikide ja oblastite kaardid mõõtkavas 1 : 500 000 kuni 1 : 1000 000 (1 cm = 10 km), mis küll kümme aastat hiljem kanti ametialaselt kasutatavate kaartide hulka.

1972. a. kehtestati geograafiliste kaartide, plaanide ja muude kartograafiliste materjalide hoidmise ja kasutamise uued rangemad nõuded.

Sama aasta suvel kontrollis kaartide kasutamist ja hoidmist TRÜs Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsuse Balti Territoriaalse Inspeksiooni ülem Stefan Denissenko. Tema leidis selles palju puudusi. S. Denissenko käigu järel moodustas rektor kaartide säilitamise üle otsustamiseks komisjoni koosseisus: esimees Eugen Kaitsa, TRÜ teadusliku sektori juhataja; liikmed: Valeria Näks, I osakonna ülem; Karl Siilivask, ajalooteaduskonna dekaan; Endel Varep, füüsilise geograafia kateedri juhataja; Lev Vassiljev, füüsilise geograafia kateedri dotsent; Leo Tiik, majandusgeograafia kateedri dotsent.

Komisjoni otsusega 12.02.1973. a. hävitati 21 geograafia, 859 geoloogia ning 384 taimesüstemaatika ja geobotaanika kateedri inventariraamatusse kantud kaarti. 1264st hävitatud kaardist oli 1174 Vene üheverstast (1 : 42 000) kaarti. Samas otsustati palju käsikirjalisi, põllumajanduslikke jm. kaarte, mis 1963. a. olid eeskirjalikult püüdliku tõlgendamise tõttu sattunud salajaste nimekirja, sealt ametialaseks kasutamiseks mõeldute hulka lugeda. Nende muutuste järel jäi geograafia kateedri fondi 3045 salastatud kaarti. Valdava osa sellest moodustavad Eestis üldiselt vähe alles jäänud ajaloolise geograafia, toponüümika ja asustusajaloo uurimiseks vajalikud kaardid — kõik kuni 1944. aastani trükitud 1338 Eesti katastrikaarti (1 : 10 000) ja 825 Vene üheverstast (1894–1923, 1 : 42 000) kaarti.

Rektori käskkirjas nr. 22 29.01.1973. a. juhiti allasutuste juhatajate tähelepanu kartograafiliste materjalide kohta kehtestatud nõuetele, töödes lubatakse kasutada ainult uuemaid kaarte. Muid,

kaasa arvatud isiklikus omandis olevaid kaarte lubati kasutada vaid TRÜ esimese osakonna loal.

Nagu nähtub füüsilise geograafia kateedris säilinud TRÜ kirjalikult projektist 19.02.1975. a. ENSV Kõrgema ja Kesk-erihariduse Ministeeriumile ja kuupäevata kirjalikult projektist NSVL MN Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsusele, oli viimane nõudnud kõigi vanade kaartide hävitamist või teistele asutustele üleandmist. Nimetatud taotluste põhjal jäid kaardid ülikooli alles.

Erihoidlakaartide kasutamine oli äärmiselt piiratud. Neile ligipääsemiseks tuli I osakonna kaudu taotleda luba rektori käskkirja näol. Kaartide kasutamise õigust omanud isikud võisid kaarte võtta välitöödele ainult rektori eriloal spetsiaalses raudkastis.

Veidi vabam oli töötamine ametialaste kategooriasse arvatud kaartidega. Neid võis kasutada loengutel, praktilal, kursuse- ja diplomitööde koostamisel. Viimastes tuli siiski kaardid eraldi kõita ja panna erihoidlasse. Tsensuur jälgis hoolega, et isegi sellised kaardid või väljavõtted neist ei satuks avalikkuse ette raamatut või ajakirja veerul. Nii ongi teadusväljaannetes või õpikutes esitatud kandilise rannajoonega sageli raskesti äratuntavad kaarti-skeemid. Kõik Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsuse egiidi all ilmunud kaardid ja linnaplaanid on tahtlike moonutustega ja infovaesed. Mitmesuguseid erikaarte koostati ja anti välja ka Eestis. Need olid enamasti ametkonnasisese levikuga projekteerijate, geoloogide jt. koostatud kaardid.

Eesti ja üldse NSV Liidu kaarte ei lubatud välismaalt üle piiri sisse tuua.

Eesti kartograafia saavutuste hulka tuleb lugeda Eesti kooliatlast (1978. a. vene keeles ja 1979. a. eesti keeles) ja selle põhjal kooliseinakaartide seeria väljaandmist [5]. Toimetaja L. Vassiljevi kavatsusi kaartide sisu ja valiku muutmiseks, võrreldes vastavate oblastite ja liiduvabariikide kooliatlaste jaoks kehtestatud normidega ei õnnestunud eriti oluliselt ellu viia. Taoline õppe-seinakaartide seeria on seniajani NSV Liidus saavutamata jäänud.

Kaartide hävitamine ja säilitatavate piiratud kasutamine vähendas märgatavalt Eesti tundmist, raskendas geograafide, geoloogide, bioloogide, ajaloolaste jt. erialast tööd, madaldas nende, aga ka projekteerijate, planeerijate jt. kaartidega tegélejate töökultuuri (sai teha ebakvaliteetset tööd, sest selle tulemusi nägi vaid piiratud ring inimesi). Üldse vähenes meid ümbritseva ruumiline tunnetamine. Kadus huvi ka kartograafiks saamise vastu. Tugevasti jäi Eestis maha kaartide trükiks ettevalmistamise tehniline baas.

Piiratud oli ka erikaartidele kantava andmestiku kasutamine. Salastatud olid andmed rahvastiku, mere hüdroloogilise režiimi ja palju muu kohta.

1988. aastast on kaartide salajasuse astet suurema vabaduse

suunas veidi vähendatud. Nii on saanud ilmuda mitmed kohapeal koostatud teede- ja turismikaardid. Vabadust aga ei mõisteta sageli kasutada. Osa kaarte on suurte vigadega. Samas on asutud Eesti kartograafiat taastama. Tahetakse koostada kasutuspiiranguteta, kaasaegse sisu ja vormiga Eesti territooriumi põhikaarte, mis saavad lähtematerjaliks erikaartide ja -atlaste tegemisel [4].

KIRJANDUS

1. M. Haltenberger. Der Stand des Aufnahme- und Kartenwesens in Eesti // Acta et Comment. Universitas Tartuensis. 1925. A IX.5. 7 S.
2. M. Karmo. Taas kahekümnendate tasemel? // Horisont. 1990. Nr. 2. Lk. 32-37.
3. H. Mardiste. Ühest Eesti NSV kaardist // Eesti Loodus. 1961. Nr. 6. Lk. 380.
4. H. Potter. Eesti kartograafia peab uuesti sündima // Rahva Hääli. 1991. 20. jaan.
5. L. Vassiljev. Eesti NSV atlas ja õppe-seinakaartide komplekt // Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1983. Tallinn, 1986. Lk. 71-75.
6. Л. Васильев. О результатах применения несовершенной транскрипции // Уч. зап. Тартуского гос. ун-та. 1969. Вып. 237: Труды по географии. Т. VI. С. 190-194.

KEEPING SECRET AND DESTROYING OF GEOGRAPHICAL MAPS

Heino Mardiste, Jüri Jagomägi

The first maps in the Estonian language were already published during the tsarist rule. In 1859, for instance, the first atlas appeared and in 1883 A. Grenzstein issued the first sheet of the precise map of Estonia, planned to be published on 4 sheets. The rapid development of national cartography, however, began during the period of independence (1918–1940).

Among the achievements of the period were topographical maps on the scale of 1:50 000 (not all of them were published), the school map of Estonia (1934, 1:200 000) compiled by A. Tammekann, the precise geographical map of Estonia under the title "Do you know this land?" (1939, 1:200 000) and "The Map of Estonian Roads" (1938, 1:300 000), the photocopies of which circulate even today. The latter was issued as a facsimile edition in Marburg, Germany, in 1989 and a diminished variant (1:300 000) of Tammekann's school map appeared in Sweden, in 1974.

After the establishment of the Soviet power a new way of using and issuing geographical maps was introduced. Maps, as many other publications in the Estonian language were collected and destroyed. Among them was the school map compiled by A. Tammekann. Several decades to come the geography of Estonia was taught with the help of inadequate and uninformative maps. As more precise maps have always been kept secret in Russia and in the Soviet Union, respective regulations were enacted in Estonia as well. The last comparatively good map of Estonia (1:300 000) was issued immediately after the war. Later on the compiling and publishing of maps was strictly centralized. It was obligatory to compile all the maps in Russian. Only the second print could be made in Estonian. There were very strict prescriptions as for the contents and primary sources of the map. Necessary historical data for tourist maps, for instance, had to be taken from all-Union publications. Works on the Estonian history published in Estonia were not considered to be competent enough. All this weakened the researchers' and cartographers' interest in compiling new maps. If the maps of Estonia (1:600 000) published in the 1950s still had the exact

coastline, then since the 1960s the situation turned for worse: the maps were distorted. As the maps were compiled and printed outside Estonia there were lots of mistakes in the selection and spelling of the place names [3, 6]. The censorship over all the plans of localities and maps to be published was very strict. The possibilities to use maps diminished ever more, also at Tartu State University. The university possessed four large collections of maps: in the Scientific Library, and in the Departments of Geography, Geology, and Plant Taxonomy and Geobotany. It was decided to collect all the maps proclaimed secret or those for official use only and keep them in a special map depository protected by a shield at the Department of Geography. Maps which were missing from the map collections or lost were gathered there for permanent preservation: in 1963 the library handed over 197, the Department of Geology 9 and the Department of Geophysics 21 "secret" maps. The rest were to be kept separately.

Less secret maps, meant for professional use were to be handed over as well. Because of its scale even J.F. Schmidt's map of the Tallinn Province of the year 1770 was included among the last-mentioned ones.

The rest of the maps which were not free to use were taken to the State Central History Archives.

In 1963 all the maps of republics and provinces on the scale of 1:500 000 up to those on the scale of 1:1 000 000 (1 cm = 10 km), hitherto freely on sale, were made secret. Ten years later, however, they were released for official use.

In 1972 new and even stricter regulations of keeping and use of geographical maps, plans and other cartographical materials were put into effect.

In the summer of 1972 S.P. Denissenko, the head of the Baltic Territorial Inspection of the Chief Administration of Geodesy and Cartography of the Council of Ministers of the USSR checked the keeping and using of maps at Tartu State University. He pointed out several shortcomings. After S.P. Denissenko's visit the rector set up a commission in order to decide which maps were to be preserved. The members of the commission were: Valeria Näks, Head of the First Department (university KGB department), Karl Siilivask, Dean of the Faculty of History, Endel Varep, head of the Department of Physical Geography, Lev Vassilyev, Asst. Prof. of the Department of Physical Geography, Leo Tiik, Asst. Prof. of the Department of Economic Geography.

According to the decision made by the commission on Feb. 12, 1973 21, 859 and 384 maps registered respectively in the inventory books of the Departments of Geography, Geology and Plant Taxonomy and Geobotany were destroyed. Out of 1264 maps 1174 were

Russian one-verst maps (1:42 000).

At the same time the commission decided to release a lot of manuscripts, agricultural and other maps which happened to be included in the list of "secret" maps because the regulations had been followed too diligently. Those maps were allowed for official use.

After these changes 3045 "secret" maps were left in the depository at the Department of Geography. Most of them were the maps necessary for studying historical geography, toponymics, the history of settlement — all 1338 Estonian maps of property registers (1:10 000) published up to 1944 and 825 Russian one-verst maps (1894–1923, 1:42 000).

Rector's decree no. 22 of Jan. 29, 1973 called the attention of the heads of the units to the new regulations of using cartographical materials. Only recent maps were allowed to be used in research papers. Other maps, including those in private possession were allowed to be used only by the permission of the First Department of Tartu State University.

As seen from a draft letter (preserved at the Department of Physical Geography) of Tartu State University of Feb. 19, 1975 to the Ministry of Higher and Vocational Education and an undated draft to the Chief Administration of Geodesy and Cartography of the Council of Ministers of the USSR the latter had been demanding that all maps be destroyed or handed over to other institutions. On the grounds of the above-mentioned applications the maps were left at the university.

The use of the maps preserved in a special depository was strictly limited. In order to get access to them one had to apply for a special permission from the First Department after which it was made possible by the Rector's decree. The persons who had the right to use the maps could take them to field work only in a special iron box with Rector's special permission.

It was a bit easier to use the maps included in the category of official use. They could be used in the lectures, in the training practical courses, in compiling course and diploma papers. In case of the latter, however, it was necessary to bind the maps separately and keep them in the special depository. The censorship followed carefully that the wider audience could not see such a map or a part of it in a book or in a journal. Therefore, the maps presented in scientific literature or textbooks have square coast-lines which are difficult to recognize.

All the maps and town plans published by the Chief Administration of Geodesy and Cartography were poor in information and intentionally distorted. Several special maps were compiled and published in Estonia as well but these were mostly compiled by

designers, geologists etc. They were for limited professional use only.

It was not allowed to bring maps of Estonia or the Soviet Union from abroad.

The achievements of Estonian cartography include Estonian school atlas (published in Russian in 1978 and in Estonian in 1979) and a series of school wall maps on the basis of it.

It was still not possible, however, to carry out the intentions of the editor L. Vassilyev in order to make changes in the contents and selection of the maps in comparison with the all-Union standards foreseen for school atlases.

Destroying of maps and limited usage of those preserved diminished the knowledge of Estonia, made the professional work of geographers, geologists, biologists and historians more difficult and decreased the quality of their work and that of designers, planners etc.

In general, the spatial perception of our surroundings diminished. There was no interest in becoming a cartographer. The technical base for printing maps in Estonia fell behind.

The use of data in special maps was also limited. Data about population, the hydrological regime of the sea etc. were kept secret.

Since 1988 there has been a bit more freedom in publishing maps. It has been possible to issue several tourist and road maps in Estonia. Unfortunately, some of the maps still contain big mistakes.

Estonian cartography is being reestablished again. We have set to compile basic maps of the Estonian territory, modern in their contents and design and without any restrictions on their use. Those maps will form the basis for compiling special maps and atlases.

TARTU METEOROLOOGIA OBSERVATOORIUM 1919–1952

Marje Raudsepp

1865. a. asutatud Tartu Ülikooli Meteoroloogia Observatoorium (Metobs) jätkas tööd koos Eesti rahvusliku ülikooli sünniga (1.12.1919.). Algul asus ta Metobsi rajaja Arthur Joachim v. Oettingeni vennale kuulunud elumajas (Tiigi t. 15). 1921. a. sai Metobs ajakohasemad ruumid Tartu Ülikooli ühiselamu neljandal korrusel (J. Liivi tn. 1, praeguses numeratsioonis J. Liivi t. 4) [1]. Samal aastal tagastati Metobsile osa Esimese maailmasõja ajal Venemaale evakueeritud varandusest: 7500 köidet raamatuid [2]. Peale selle täienes Metobsi materiaalne baas 1920. a. likvideeritud Tallinna Mere Observatooriumi varade arvel. Kaarel Kirde (aastani 1935 Karl-August Frisch), kes töötas Vabadussõja ajal (1919–1920) Tallinna Mere Observatooriumi juhatajana, teatas ülikoolile: “Ma kogusin hulga väärtuslikke astronoomilisi ja meteoroloogilisi instrumente, mis Mere Observatooriumi Tartusse üleviimisel ülikoolile üle anti ja millede koguväärtus ligi 300 000 eesti margani tõuseb” [3].

1923. a. 6. veebruaril tegi Metobsi juhataja Konrad Koch ülikooli rektorile ettepaneku koondada kõik Eesti Vabariigis tehtavad meteoroloogilised vaatlused ühte keskasutusse, s.o. Tartu Ülikooli Metobsi. Ühendada tuli: 1) Metobs ja ülikoolile alluv meteoroloogiajaamade võrk, 2) põllumajandusministeeriumile alluv põllumajandus-meteoroloogiliste jaamade võrk ja 3) Läänemere uurimise komisjoni hüdrograafia osakond [4]. Ettepanek realiseeriti 8. mail 1924. a. Seega laienes õppe- ja teadustöö kõrval kasuliku praktilise töö osatähtsus.

Samas hakkas formeeruma rahvuslik teadlaskaader. Metobsi esimeseks eesti rahvusest juhatajaks sai 1925. a. Tartu Ülikooli kasvandik K. Kirde. Observatooriumi uues asukohas rajati vaatlusväljak ja hoone peale torn [5]. Seoses sellega pöördus K. Kirde ülikooli valitsuse poole palvega pikendada Metobsi endise hoone üürilepingut kuni 1926. a. esimese aprillini, et saaks teha meteoroloogiliste elementide paralleelseid vaatlusi nii vanas kui ka uues asukohas [6]. Sama aasta 5. mail palus K. Kirde ülikoolilt 60 000 marka toetust sõiduks Austriasse, Saksamaale, Norrasse ja Rootsi, põhjendades oma taotlust sellega, et “... kuna Tartu Metobsile ei

ole viimastel aastatel pea ühtegi instrumenti juure muretsetud, tarvidus aga uute vaatlusriistade järele suureneb, on vaja enne Metobsi sisseseade täiendamist põhjalikult välismaade vastavate asutustega tutvuda" [7]. Tulemused ei lasknud ennast kaua oodata: 1938. a. "Eesti Looduses" (nr. 1-2) avaldas K. Kirde artikli "Tartu Ülikooli Meteoroloogia Observatooriumi arenemine ja teaduslik tegevus 1918-1938", milles on uute instrumentide loetelu, mis vaadeklaval perioodil kasutusele võeti. Nende hulgas on Ångströmi pürheliomeeter, Boschi süsteemi meteorograaf jt. 1931. a. muretseri Metobsile moodne seismoloogiajaama sisseseade (füüsikaproffessor Johan Wilpi projekteeritud seismograafid).

1940. aastaks oli Tartu Ülikooli Metobs kujunenud Eesti meteoroloogiliseks keskuseks, mis ei jäänud alla teiste Euroopa väikeriikide samalaadsetele observatooriumidele. Vaadates tulevikku arvas prof. K. Kirde, et krediidi vähesuse tõttu (10 korda väiksem teiste riikide omast) ähvardab observatooriumi suur mahajäämise oht [8].

Kui Eestis kehtestati 1940. a. nõukogude võim, hakkas see otseselt mõjustama ka Tartu Metobsi edasist käekäiku. Nõukogude Liidus eksisteeris Hüdrometeoroloogia Teenistuse Valitsus, mille valdusse kuulusid kõik hüdrometeoroloogiajaamad ja kus tegekl ka ilma ennustamisega. Et Eestimaa elu hakati ümber organiseerima Nõukogude Liidu eeskujul järgi, siis tõusis päevakorda küsimus ilmaennustuste äravõtmisest Tartu Ülikooli juurest. Metobs hakkas alluma Tallinnas asutatud Eesti NSV Hüdrometeoroloogia Teenistuse Valitsusele (HMTV) (1941) ning seega hakati kogu Eesti territooriumil asuvat meteoroloogiajaamade võrku juhtima Tallinnast. Metobs sai uueks nimeks Tartu Geofüüsika Observatoorium (Geofobs) [9]. Sel ajal töötas Geofüüsika Observatooriumis umbes 30 inimest, peale selle veel hulk mittekoosseisulisi töötajaid, kes koostasid mitmesuguseid tabeleid Tallinna Hüdrometeoroloogia Teenistuse Valitsuse jaoks. Geofobsi juhatajaks ja ülikooli juurde loodud geofüüsikakateedri juhatajaks määrati 21. aprillil 1941. a. professor K. Kirde [10]. Kuni Teise maailmasõjani säilis observatooriumi materiaalne baas vaatlusriistade ja raamatukogu osas. Sel ümberkorraldusterikkal perioodil teadustööd eriti ei tehtud. Vaatena tulevikku võib pidada Hüdrometeoroloogia Teenistuse Valitsuse poolt 1941. a. kevadel ülikooli juures organiseeritud vaatlejate ettevalmistamise kursusi. Negatiivset mõju observatooriumi tegevusele avaldasid 1941. a. juunis nõukogude võimu alustatud poliitilised repressioonid. Esimese küüditamislaine ohvriks sai observatooriumi aeroloogiasektori juhataja Aarne Kärnsa, kes töötas samal ajal geofüüsikakateedris assistendina. Eesti Vabariigi ajal kaitses A. Kärnsa andeka teadlasena Tartu Ülikooli juures (1936. a.) *dr. phil. nat.* kraadi [11] ja 1939. a. omistati talle dotsendi kutse meteoroloogia ja geofüüsika alal. Pärast elulooliste andmete sõelumist Nõukogude

Eesti ametivõimude poolt ei peetud võimalikuks A. Kärсна edasist töötamist dotsendi ametikohal. Tutvudes tema isikliku toimikuga Eesti Ajaloarhiivis võib oletada, et üheks dr. Kärсна represseerimise põhjuseks võis olla tema kuulumine Kaitseliidu Tartu Malevasse [12]. Tollane geofüüsikakateedri juhataja asetäitja Leonid Prants teatas TRÜ rektorile, et A. Kärсна ei ole alates 14. juunist (1941) tööle ilmunud. 25. juunil ilmus rektori käskkiri nr. 105, millega A. Kärсна kustutati TRÜ teenistujate koosseisust tema eemalejäämise tõttu tööst [13], konkreetset põhjust ära märkimata. Dr. A. Kärсна suri 12.11.1943. a. süüdimõistetuna NKVD erikohtu poolt. Rehabileeriti posthuumselt 1965. a.

Muudatused, mis tehti Metobsi töökorralduses nõukogude süsteemi poolt, mõjusid ebasoodsalt tema edaspidisele arengule, sest nad kandsid senise struktuuri järsu lammutamise iseloomu, olles saamas suunatud rahvusliku teadlaskaadri hävitamisele.

Rahutu periood Metobsi elus jätkus Teise maailmasõja alguse ja Saksa okupatsiooniga Eestis. Sõja algul, isegi lahingute ajal jätkati vaatlusi. Põhilisteks vaatlejateks olid sel perioodil Heinrich Aruksaar ja Karl Parts [14]. Helene Liidemaa (Metobsis töötanud juba 1919. aastast) meenutab: "Vaatejad (ja ka teisi observatooriumi töötajaid) viibisid lahingute ajal Metobsi ruumides, kaitses asutuse varasid ja kustutades ümbruses tekkinud tulekahjusid. Öösel magati (niipalju kui võimalik) hoonealuses ventilatsioonikanalis. Ülikooli poolt anti kohalolijatele keemiahoone keldrist toiduaineid. J. Liivi t. 4 keldris oli köök, kus sai toitu valmistada".

Saksa okupatsiooni ajal lagunes Nõukogude Liidu poolt loodud meteoroloogiaalane struktuur. Eesti Vabariigi aegne struktuur taastus piiratud kujul. Metobs kuulus jälle ülikoolile. Vaatlusi ja teadustööd tehti vähemas mahus. Jätkus Metobsi aastaraamatute koostamine. Metobsi juhatajaks oli ikkagi prof. K. Kirde. 1942. a. veebruaris teatas K. Kirde rektor Edgar Kantile, et 1939. a. ja 1940. aasta aastaraamatute käsikirjades on ingliskeelsed tekstid asendatud saksa keelsetega [15]. Peale selle tehti observatooriumis rektori loal arvutusteid Saksa sõjaväevõimudele [16]. Samal, 1942. a. püüdis K. Kirde selgitada, missuguseid Metobsi varasid, mis 1941. a. HMTV-le üle anti, on võimalik tagasi saada. Kahjuks jäi see küsimus lahendamata [17].

Augustis 1942 esitas Hüdrometeoroloogia Instituut (Saksa okupatsiooni aegne keskasutus Tallinnas) ülikoolile nõudmise, mille kohaselt Metobs pidi temale üle andma Eesti Vabariigi aegse hüdrometeoroloogiavõrgu arhiivi. Nii prof. K. Kirde kui ka rektor E. Kant võitlesid aktiivselt arhiivi jäämise eest Metobsi juurde. K. Kirde avaldas oma arvamust antud küsimuses rektorile alljärgnevalt: "... ei ole mõeldav, et observatooriumi kaastöölisel ja üliõpilasel sõidavad tulevikus uurimismaterjali hankimiseks Tallinna, kus vastava

raamatukogu ja naabermaade meteoroloogia aastaraamatute puudumisel pole võimalik laiemat ala haaravaid teadustöid lõpule viia" [18]. Veel lisas K. Kirde: "Vastloodud (1941. a. veebruaris) Eesti HMTV ülesandeks pidi jääma meteoroloogiajaamade võrgu tegelik korraldamine ja vaatluste esialgne läbitöötamine, kuna vaatluste teaduslik läbitöötamine ja kontroll pidi toimuma Tartu Metobsis, milleks kogu vaatlusmaterjal pidi koonduma Tartu Metobsi, kui teaduslikku keskk kohta" [19]. E. Kant toetas igati prof. K. Kirde seisukohta ja lisas omalt poolt, et arhiivi materjale kasutavad peale Matemaatika-Loodusteaduskonna ka Põllumajandusteaduskond ja teadusseltsid ning kõik see kinnitab arhiivmaterjali Metobsi juurde jäämise vajadust [20]. Sellele vaatamata, toetudes Saksa valitsuse kategoorilisele nõudmisele, pöördus Eesti Hüdrometeoroloogia Instituut sama aasta sügisel uuesti ülalpool käsitletud küsimuse juurde tagasi. Otsides optimaalset lahendusvarianti, arvas prof. K. Kirde, et kuna kõik see peab toimuma Saksa sõjaväe huvides, siis tuleb sellega leppida ning 11. novembril 1942. a. tegi rektor E. Kant Haridusdirektooriumile järgmise ettepaneku: "... juhul kui vastava materjali üleandmine peaks tarvilik olema sõjalistes huvides, panen ette: toimetada üleandmine deposiidi korras sõjaajaks, ilma, et see ülikooli omandiõigust riivaks" [21]. Haridusdirektoorium nõustus E. Kanti ettepanekuga ja Metobsi Eesti Vabariigi aegse vaatlusvõrgu arhiivi üleandmise akt vormistati rektori poolt kinnitatuna (deposiidina sõja ajaks) 4. veebruaril 1943. a. [22].*

1943. a. kevadel lõpetab Metobsi abiassistent Heinrich Arukäär *cum laude* Tartu Ülikooli meteoroloogina [23]. Samas hakkas ta tegema magistritööd teemal "Jääolud Eesti vetel" [24]. Sõjaaeg katkestas teadusöö, vahele tuli mobilisatsioon [25]. Oma põhitööst tõmmati eemale teiste Metobsi töötajate hulgas ka prof. K. Kirde, kes aeg-ajalt oli sunnitud töötama turbarabas, põllutöödel ja ülikooli metskonnas küttepuidu varujana [26]. Rinde lähenemisel Tartule pinged tõusid. Sundseisu sattunud prof. K. Kirde oli raske südamega sunnitud emigreeruma, töötades Saksamaal ning hiljem USA-s õppejõuna ja professorina. Kui sõjategevus Tartusse jõudis, anti korraldus elanikel linnast lahtkuda. Esimest korda alates 1865. aastast tekkis olukord, kus vaatlused Metobsis katkesid umbes kolmeks nädalaks [27]. Kannatada sai ka observatooriumi materiaalne baas: sakslased viisid ära täiskomplekti prof. J. Wilipi konstrueeritud seismograafe, osa riistu purunes sõjakeerises, nagu väga väärtuslik kiirguse mõõtmise riist Ängströmi pürheliomeeter, millega mõõdeti Päikese otsekiirgust.

Vahetult pärast sõda jätkas Metobs tööd äsja Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) juurde loodud geofüüsikakateedri koosseisus.

* Metobsi enese arhiiv anti aga H. Liidemaa järgi üle Eesti NSV Hüdro-meteoroloogia Teenistuse Valitsusele Tallinna 1950.-1960. aastatel.

Kateedrijuhatajaks sai Eesti Vabariigi ajal (1938) Tartu Ülikooli matemaatikaosakonna lõpetanud ja kõrvuti õpingutega Metobsis töötanud Herman Mürk. Enne sõda Metobsis töötanutest jätkasid nii kateedris kui ka Metobsis oma tegevust H. Liidemaa, Helmi Lokko ja H. Aruksaar. Nende õlgadele jäi Metobsi töö taastamine ja uue kaadri ettevalmistamine. Teadustöö plaanis olid algul põhiliselt praktilised tööd (anti andmeid rahvamajanduse taastamiseks), hiljem mindi üle teoreetilistele töödele. Avanesid võimalused luua kontakte NSV Liidu tähtsamate teaduskeskustega. Dots. H. Liidemaa meenutab, et 1946. aastal käis ta esimest korda Leningradi Riiklikus Ülikoolis ja samuti Leningradis asuvas Geofüüsika Peaobservatooriumis, mille aktinomeetriaosakond õpetas välja vaatlejaid, aktinomeetriariistade kasutajaid. Nii avanes võimalus jätkata Eesti Vabariigi ajal toimunud aktinomeetrilisi vaatlusi. Vajaminevaid teadmisi saadeti Leningradi omandama Metobsi tööle tulnud ülikooli kasvandik Eugen Medvedev.

Samaaegselt ja nüüd juba teist korda hakati uuesti käima panema nõukogude teadussüsteemi. 5. aprillil 1946. a. võttis ENSV Ministrite Nõukogu vastu otsuse nr. 225 [28], mille alusel loodi ENSV Teaduste Akadeemia Eestis asuvate kõrgkoolide baasil. Võeti vastu selline põhimõtteline otsus, et Teaduste Akadeemia (TA) Füüsika, Matemaatika ja Mehhaanika Instituudi alluvusse lähevad seni TRÜ-le kuulunud Astronoomia Observatoorium ja Meteoroloogia Observatoorium. Metobs pidi hakkama kuuluma ülalmainitud instituudi füüsika ja geofüüsika sektori koosseisu Geofüüsika Observatooriumi (Geofobs) nime all. Observatooriumi juhatajaks määrati füüsika-matemaatikakandidaat H. Liidemaa, kellest alates 1. jaanuarist 1950 sai ka sektorijuhataja.

TRÜ oli nõus osa oma varasid TALE üle andma. Rektor Alfred Koort palus, et TA pöörduks küsimuse lahendamiseks vahetult NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poole. Samas lootis rektor, et TA tagab vastavalt ENSV Ministrite Nõukogu otsusele üleantavate objektide ja varade kasutamise õppe- ja uurimistööks vastavalt kooskõlastatud graafikule [29].

Varade üleandmine venis. 9. märtsil 1948. a. saatis TA president Hans Kruus kirja TRÜ rektorile, milles öeldi: "... vaatamata sellele, et ENSV MN otsusest on möödunud kaks aastat, on see siiani täitmata. TA on korduvalt pöördunud NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poole, kuid ministeerium ei ole siiani selle peale reageerinud. Selline ebamäärane seisund pidurdab TA instituutide tööd" [30]. H. Kruus küsis, mida on ülikool ette võtnud olukorra lahendamiseks ja millest on tingitud selline pikk viivitus [31].

Tutvudes vastavate materjalidega ülikooli arhiivis ilmneb, et varade üleandmisesse TALE suhtuti jahedalt. Ei ole säilinud dokumente, mis näitaksid erilist entusiasmi või erilist vastuseisu. Me-

tobsi üleandmise küsimust ei ole kordagi arutatud ei Matemaatika-Loodusteaduskonnas ega õpetatud nõukogus. Võib oletada, et äsja lõppenud sõda, unustamata vägivald ning energiliste ja autoriteetsete teadlaste kaotus olid põhjuseks, miks ülalt tulnud korraldusi rahumeelselt täideti.

Akt TRÜ varade üleandmise kohta vormistati 30. juunil 1948. a. Akti koguväärtuseks oli 1 266 437 rbl. 84 kop. [32], sealhulgas Metobsi varasid 149 823 rbl. 67 kop. eest [33]. Tale vormistatud Metobsi raamatukogu, mis koosnes umbes 11 000 köitest, hakkas rändama mööda Tartu asuvaid erinevaid panipaiku. Heinrich Aruksaare energilise vahelesegamise tulemusena anti raamatukogu lõpuks hoiule ülikooli teadusraamatukokku, kus seda säilitatakse kui TA deposiiti tänaseni. Süsteemimuutuse tõttu hävinesid paljud teadusajaloo seisukohalt väärtuslikud vaatlusriistad, mida hakati kasutama varuosadena TA töökodades. Nende hulgas mehmaanilised seismograafid ja vanad meteoroloogia vaatlusriistad. H. Aruksaare meenutuste järgi anti eriosakonna nõudmisel täielikult utiliit Metobsi väljaannete ladu (umbes 20 tuhat eksemplari). Laokile jäid ka Metobsi arhiiv ja kirjavahetus aastatest 1940–1941 [34].

1949. a. täienes Geofobs komplekti aktinomeetriliste mõõteriistadega Leningradi Geofüüsika Peaobservatooriumist, mis seati üles J. Liivi t. 8 vaatlusväljakul. Samal aastal hakati rajama Riia mnt. äärde uut aktinomeetriaama. 1. jaanuaril 1950. a. alustas jaam tööd. Ebastabiilne poliitiline olukord mõjutas oluliselt me jaama töökorraldust. Poliitilistel põhjustel sunniti jaamast lahkuma (1949) jaama juhataja, energiline noor teadlane Eugen Medvedev ja juhataja ajutine kohustetäitja, TRÜ geofüüsikaosakonna üliõpilane Hilja Remmel-Kull (1951). Suur oli kaadri voolavus. Kõik see tingis aktinomeetriliste vaatluste vähesed teadusliku väärtused.

1951. a. reorganiseeriti Füüsika, Matemaatika ja Mehhaanika Instituut Füüsika ja Astronoomia Instituudiks, mille koosseisu läks ka Tartu Geofüüsika Observatoorium koos oma juhataja H. Liide-maaga. Uude alluvusse jäi tööle ka paljudel aladel heade teadmistega meteoroloogiapraktik Aleksander Ohu. Observatooriumis jätkati Eesti kliima uurimist ja suurte raskustega alustatud aktinomeetriaalast tööd. Päris uueks uurimissuunaks said A. Ohu initsiatiivil põldude mikroklimatoloogilised ja agrometeoroloogilised uuringud.

Tasapisi hakkasid Tartu Geofüüsika Observatooriumi kohale kogunema tumedad pilved, sest instituudi teadusnõukogu leidis, et observatooriumi teaduspotentsiaal ei ole vajalikul kõrgusel. Viimast võib seletada sellega, et Eesti Vabariigi ajal Metobsis töötanud kuuest teadusliku kraadiga inimesest jäi pärast sõda Eestisse alles ainult üks teaduste kandidaat. Peale selle tekkis Tallinnas Hüdro-meteoroloogilise Teenistuse Valitsuses idee luua omaette Metobs. Et aga Tartus juba oli selline asutus, siis ei anti Moskvas sel-

leks nõusolekut. Tulemuseks oli see, et HMTV hakkas Füüsika ja Astronoomia Instituudi direktorile Aksel Kipperile survet avaldama, et Tartu Geofobs tuleks likvideerida. Põhjusena esitati seda, et vaatlused linna tingimustes ei ole enam kvaliteetsed. H. Liidemaa oli selle vastu, sest see oleks tähendanud ligi sada aastat kestnud vaatlusterea katkestamist ning klimatoloogiliselt vaatluste järjepidevuse kaotust. Observatooriumi likvideerimise kolmandaks põhjuseks oli asjaolu, et 1951. a. määrati ülikooli rektoriks füüsik Feodor Klement Leningradist, kes oli huvitatud luminesentsialasest uurimistööst. Ülikooli võimalused selleks olid aga palju kitsamad kui Teaduste Akadeemial ning seetõttu leppisid A. Kipper ja F. Klement omavahel kokku, et uurimistöö pannakse käima Füüsika ja Astronoomia Instituudis. Teaduste Akadeemia Presiidiumi toetusel võetigi vastu otsus instituudi reorganiseerimise kohta. Reorganiseerimise käigus taheti likvideerida Tartu Geofüüsika Observatoorium ja selle asemele luua luminesentsilaboratoorium. Observatooriumi juhataja H. Liidemaa oli selle vastu, kuid vastuseis ei andnud tulemusi. A. Kipper vallandas A. Ohu motiveeringuga, et tal ei olnud kõrgharidust ja et tema kvalifikatsioon ei vasta teadustöötajale esitatavatele tingimustele. Osa töötajaid lahkus ise, dots. H. Liidemaa viidi üle ülikooli õppejõuks. Regulaarsed meteoroloogilised vaatlused J. Liivi t. vaatlusväljakul lõpetati 1952. a. Osa vaatlusi viidi üle Riia maantee äärde rajatud aktinomeetriaajama, kuhu 1951. a. augustis oli jaama juhatajaks-nooremteaduriks tööle tulnud äsja TRÜ lõpetanud füüsik-teoreetik Juhan Ross.

1954. a. lõpetati TA juures meteoroloogia ja mikrokliima uurimisteemad. Metobsi järglasena jäi tegutsema Tartu Aktinomeetriaajam, mis 1965. a viidi üle Tõraverre ja millest tulevikus arenes tugev aktinomeetriline uurimisasutus. Dots. H. Liidemaa andis instituudi füüsika ja geofüüsika sektori juhataja ametikoha üle F. Klementile [35]. Sellega reorganiseerimistööd lõppesid. Tartu Geofüüsika Observatooriumi asemel oligi loodud luminesentsi uurimise laboratoorium.

Vägivaldsed muutused teadussüsteemis nii okupatsiooni- kui ka sõja-aastatel kahjustasid oluliselt meteoroloogia teadustraditsiooni.

Artikli autor tänab Helene Liidemaad, Heinrich Aruksaart ja Juhan Rossi abi eest artikli ettevalmistamisel.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. EAA. F. 2100. Nim. 4. S. 140. L. 21.
2. EAA. F. 2100. Nim. 4. S. 152. L. 25.
3. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 341. L. 25.
4. EAA. F. 2100. Nim. 4. S. 140. L. 35-40.

5. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 341. L. 131.
6. EAA. F. 2100. Nim. 4. S. 140. L. 110.
7. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 341. L. 99.
8. K. Kirde. Tartu Ülikooli Meteoroloogia Observatooriumi arenemine ja teaduslik tegevus 1918–1938 // Eesti Loodus. 1938. Nr. 1–2. Lk. 32.
9. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 341. L. 252.
10. Samas. L. 257.
11. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 341. L. 97.
12. Samas. L. 101.
13. Samas. L. 107–108.
14. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 40. L. 10.
15. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 51. L. 4.
16. Samas. L. 6.
17. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 341. L. 269.
18. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 51. L. 9.
19. Samas.
20. Samas. L. 11.
21. Samas. L. 17.
22. Samas. L. 26–30.
23. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 40. L. 10.
24. Samas. L. 59.
25. Samas. L. 57.
26. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 341. L. 285.
27. H. Liidemaa mälestused. 14.02.1991.
28. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 47. L. 54.
29. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 84. L. 2.
30. Samas. L. 1.
31. Samas.
32. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 84. L. 15–17.
33. Samas.
34. H. Aruksaare mälestused. 25.01.1991.
35. H. Liidemaa mälestused. 14.02.1991.

TARTU METEOROLOGICAL OBSERVATORY 1919–1952

Marje Raudsepp
Summary

During the years of the Estonian Republic (1919–1940) Tartu Meteorological Observatory was an integral centre of meteorology and trained specialists in this field for the republic. The establishment of Soviet power in Estonia in 1940 essentially influenced the activities of the Meteorological Observatory. As in all spheres of life the rearrangements following the Soviet principles were carried out in

the Meteorological Observatory as well. The existing structure was destroyed. As a result of inimical national policy the Observatory lost much of its staff. All this had unfavourable influence on the further development of the Meteorological Observatory.

Meteorological observations continued during the World War II but the extent of research diminished.

After the war (1946) the Meteorological Observatory was given to the newly-established Academy of Sciences of the ESSR. As a result of rearrangements within the Academy, however, it was liquidated in 1952. The century-old meteorological tradition in Tartu broke off. As its follower Tartu Actinometry Station belonging to the Academy of Sciences pursued its activities and in the course of time developed into good research centre of actinometry.

TARTU ÜLIKOOLI PÕLLUMAJANDUSTEADUSKOND AASTATEL 1940–1951

Mare Viiralt

Iseseisva Eesti Vabariigi okupeerimine, nõukogude võimu kehtestamine ja Eesti ülitamine N. Liidu koosseisu rahva valdava enamus tahte vastaselt katkestas 1940. a. suvel eesti ühiskonna loomuliku arengu ning paiskas segi senised poliitilised, majanduslikud ning kultuurilised institutsioonid ja struktuurid.

Keerukad ja rasked ajad algasid peatselt ka Tartu Ülikoolis. Järgnenud totaalrežiimide aastail (nii Stalini kui Hitleri võimu ajal) pidi meie *alma mater* ja kogu eesti intelligents läbi tegema traagilisi katsumusi ja kandma korvamatuid kaotusi.

Uue, nõukoguliku ülikooli loomist alustas uus võim juhtkonna väljavahetamisega: 19. juulil 1940 määrati prof. Hugo Kaho asemele rektoriks prof. Heinrich Riikoja, kelle aga sellel ametipostil vahetas peatselt (10. sept. 1940) välja prof. Hans Kruus.

Põllumajandusteaduskonna dekaani kt. ülesanded pandi senisele dekaanile taimekasvatuse professorile Nikolai Rootsile [1].

Kiires korras alustati rahvuskeskse ja küllaltki autonoomse ülikooli sundmuutmist N. Liidu nivelleeritud reakõrgkooliks vastavalt stalinlik-bürokraatliku hariduspoliitika põhimõtetele. Selleks tuli endised struktuuriüksused asendada nõukogulikule kõrgkoolile omaste struktuuriüksustega koos viimaste võimalikult täieliku politiseerimisega ja otsese või kaudse allutamiselega parteiorganitele. Sellelt seisukohalt on täiesti mõistetav, et uuele võimule olid eriti vastuvõetavad need ülikooli institutsioonid, mis kandsid ja arendasid rahvuslikku identiteeti (üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid, akadeemilised seltsid ja nende väljaanded).

Esmalt püüti kehtestada kontroll ülikooli töötajate tegevuse üle. ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi kirjas 13. sept. 1940 nõuti detailseid andmeid TRÜ teenistuses olevate isikute kohta [2]. Õppejõudude küsitluslehele tuli peale nime, sünniaja ja -koha kirja panna ka sotsiaalne päritolu, täpne teenistuskäik, toa number ja telefon töökohal ning kodune aadress. Eraldi rõhutati nimetatud kirjas, et nõutud andmed peaksid olema esitatud vene keeles. Selle korralduse täitmise käigus esitati Põllumajandusteaduskonnast üksikasjalikud

andmed kokku 36 õppejõu ja 45 teenistuja (neist Raadi mõisas 30) kohta [3].

Üsnagi kardinaalselt muudeti õppe- ja teadustegevuse struktuuri. Oktoobris 1940 kinnitati TRÜ ajutine põhikiri, mis nägi ette seniste õppetoolide reorganiseerimist (liitmist) kateedriteks ning üleminekut individuaalse õppeplaaniga ainesüsteemilt rangele kursustesüsteemile, kus õpitavad ained ning vajalike eksamite arv ja sooritamise ajagraafik olid kõigile sama eriala üliõpilastele valikuvõimaluseta ette kirjutatud.

Dekaani kt. prof. N. Rootsi esildisest TRÜ rektorile 31. okt. 1940 [4] selgub, et Põllumajandusteaduskonna koosseisus nähti ette 3 osakonda (agronoomia, metsandus ja aiandus-mesindus) kokku 15 kateedriga, neist agronoomiaosakonnale 9, metsanduse erialal 2 ja loomisjärgus olevas aiandus-mesindusosakonnas 4. Analoomiliselt endiste õppetoolidega kinnistati kateedrite juurde vastavad abiõppeasutused-katsejaamad ja instituudid (viimased muudeti 1941. a. juunis TRÜ uue põhimäärusega kabinettideks).

Oluliselt püüati rektori kaadrialast pädevust. Nüüdsest alates tuli dekaanid, kateedrijuhatajad ja dotsendid esitada ametisse kinnitamiseks ENSV hariduse rahvakomissarile. Põllumajandusteaduskonna agronoomia- ja metsandusosakonna kohta tehti seda esmakordselt 12. nov. 1940, ettepandud isikud kinnitas hariduse rahvakomissar Nigol Andresen 26. dets. 1940 [5]. Prof. N. Rootsi kinnitamine dekaani ametikohale aga millegipärast viibis, N. Andresen lubas tal töötada dekaani kohusetäitjana oma käskkirjaga alles 19. jaan. 1941 [6].

Aiandusosakonna asutamiseks koostas põhjenduse dots. August Mätlik [7], hiljem (1948. a.) osakond ka avati.

Põllumajandusteaduskonna struktuuri reorganiseerimine möödus siiski suhteliselt rahulikult, seniseid õppejõude õppetegevusest esialgu kõrvale ei jätud [8].

Oluliselt muutus ülikooli õppetöö sisu. 1940. a. sügisel kiirkorras koostatud uutesse õppeplaanidesse lülitati rida uusi aineid: marksism-leninism, darvinism, poliitiline ökonoomia, vene keel jt. Põllumajandusteaduskonnas võeti seejuures miskipärast eeskujuks Lvovi Polütehnikumi jaoks kinnitatud õppeplan [9]. Õppetöö mahu suurenemise tõttu tuli Põllumajandusteaduskonnas õppeaega pikendada 5 aastani (seni 3,5 a.). Nende uute üleliidulistele nõuetele vastavate õppeplaanide alusel võisid töötama hakata siiski ainult I kursuse üliõpilased, ülejäänutele (s.o. enne 1. sept. 1939 immatrikuleerituile) koostati üleminekuõppeplaanid. Neil tuli ülikooli lõpetamiseks sooritada täiendavad eksamid marksismi-leninismi alustes ja vene keeles [10].

Uue õppesüsteemi juurutamine ei läinud siiski tõrgeteta. Dekaan prof. N. Rootsi poolt 21. veebr. 1941 koostatud Põllumajandus-

teaduskonna tegevuse aruandes märgitakse puudustena tunniplaani täitmisel seda, et vene keele õppetöö algas lektorite puudumise tõttu liiga hilja ning et samal põhjusel jäid pooleli marksismi-leninismi loengud. Prof. N. Rootsi kurdab, et uute õppeplaanide rakendamise tõttu on üliõpilased väga koormatud ega suuda määratud ajal sooritada eksameid [11]. 1940/1941. õa. sügissemestril lõpetas Põllumajandusteaduskonna diplomiga 18 ja diplomita 6 isikut, õppejõude koos assistentidega oli ametis 41 [12].

Palju üliõpilasi pidi 1940/1941. õa. talvel ülikoolist lahkuma õppemaksu mittetasumise tõttu. Nii eksmatrikuleeriti rektori käskkirjaga 15. jaan. 1941 nimetatud põhjusel 84 Põllumajandusteaduskonna üliõpilast (kokku ülikoolist 767). 1940/1941. õa. sügissemestril õppetööle mitteilmunud oli 6 ja omal soovil lahkunuid 21 isikut [13]. Kevadsemestri õppemaksu võlgnikena kustutati 8. mail 1941 nimekirjast veel 6 Põllumajandusteaduskonna üliõpilast [14].

Stalinliku käsusüsteemi rakendamise üheks võtmelüliks Tartu Ülikoolis hakkas kujunema rektori käskkirjaga 25. jaan. 1941 loodud kaadrite sektor (juhataja Leili Takk), mille tegevus etendas edaspidi määravat osa kümnete ja sadade üliõpilaste ning õppejõudude elusaatuses. Rektori juhises kaadrite sektorile märgiti, et selle juhataja tegutseb ainuisikulise algatuse ja vastutuse põhimõttel ning allub vahetult rektorile. Sektori peaülesandeks püstitati hoolitseda ülikooli õppejõudude, teenistujate ja üliõpilaste komplekteerimise eest ideelis-poliitiliselt sobivate isikutega ning tagada nende õige paigutamine ja kasvatamine marksismi-leninismi vaimus. Kaadrite sektor pidi jälgima, et ülikoolis täidetaks täpselt seadusi ja määrusi ning ÜK(b)P ja EK(b)P juhiseid [15]. Eelnevast on selge, et kaadrite sektor ei olnud kõrgemalt poolt mõeldud mitte rektoraati teenindava allüksusena, vaid hoopiski mõjuvõimsa iseseisva võimustruktuurina kommunistliku partei poliitika elluviimiseks ülikoolis. Need ülesanded ta tulevikus ka täitis.

Suurt kahju kannatas Põllumajandusteaduskond Tartu lennuvälja laiendamise tõttu 1940. aasta sügisel Raadi katsejaamade territooriumi arvel. See aktsioon viidi läbi kiiresti ja ülikooli vastuväiteid arvestamata. 27. aug. 1940 tehti ülikooli majandusdirektorile ülesandeks määrata TRÜ-poolne komisjon seoses Tartu lennuvälja laiendustöödega. Põllumajandusteaduskonna esindajana lülitati sellesse komisjoni prof. Anton Nõmmik. Juba 29. aug. 1940 vaadati üle lennuvälja alla minevad alad (kokku 65 ha põllumaad) ning hinnati äravõetavad hooned (2 kivimaja, laut, saun — kokku 9300 krooni) [16]. 2. sept. 1940 informeeris prof. A. Nõmmik ülikooli majandusdirektorit kirjalikult komisjoni tööst. Nimelt selgus, et lennuvälja piir ulatus palju kaugemale agrikultuurkeemia ja taimebioloogia katsejaamade põldudesse, kui esialgu kavandatud. A. Nõmmik rõhutas, et mainitud maade äraandmine riivab väga valusalt Raadi mõisa maja-

pidamist, eriti aga taimebioloogia ja agrikultuurkeemia katsejaamu [17]. Tuli ju loobuda põldudest, mida oli aastate vältel katseteks ette valmistatud ning ka käigus olevatest pikaajalistest agrotehnika- ja väetuskatsetest ilma lõpptulemusi saamata. Kõigile Põllumajandusteaduskonna vastuargumentidele vaatamata anti kõnealused maad 9. sept. 1940 N. Liidu sõjaväele üle [18].

Järgnes ülikooli visa kirjavahetus ENSV Põllutöö Rahvakomisariaadiga, milles taotleti hüvitust võõrandatud maade ja chitiste eest (kokku viidi majadest välja 12 leibkonda 21 inimesega) [19]. Vastused Tallinnast olid aga vähelohutavad. 18. nov. 1940 teatas Põllutöö Rahvakomissariaadi Maade Büroo, et kuna lennuväebaasi alla jäänud ülikooli ehitised kuulusid riigile, siis nende eest kahjutasu ei maksta. Võõrandatud maadel olnud külvide väärtus (4019 krooni) hüvitatakse ülikoolile vaid juhul, kui tõendatakse, et külvide koristamine oli võimatu [20]. Põllutöö Rahvakomissariaadile 11. jaan. 1941 saadetud üksikasjalikus kalkulatsioonis [21] nõudis ülikool hüvitust maade drenaažkuivenduse (18 ha), külvatud heinaseemne (14 ha), liialt vara ülesvõetud kartuli (25 ha) ning talivilja külviks (18 ha) tehtud tööde ja kulutatud väetiste eest kokku 13 139.- rbl. (tolleaegses vääringus). Kas ja kui palju hüvitust tegelikult saadi, ei õnnestunud kahjuks selgitada.

Suured muutused toimusid ka teadustöös. Uudseks nõudeks ülikooli jaoks oli teadustöö detailse palneerimise nõue. TRÜ esimene teadusliku töö plaan valmis 1941. a. maikuu algul. ENSV RKN määrusega 6. maist 1941 asutati ülikooli juurde Teadusliku Uurimise Instituut (pidi saada ENSV Teaduste Akadeemia eelkäijaks), mille põllumajandusteaduste sektsiooni juhiks sai dots. Peeter Rubel. Instituudi esimene töökoosolek oli 4. juunil 1941 ülikooli peahoones [22]. Peatselt alanud sõja tõttu ei suutnud instituut kuigi palju ära teha ning ta likvideeriti saksa okupatsiooni aegse rektori prof. Edgar Kanti käskkirjaga 1. sept. 1941. "kui asutus, mis õieti tööle ei asunudki" [23].

Teadustööd pärssis mõneti ka asjaolu, et 1940/1941. õa ei olnud TRÜl väitekirjade kaitsmisele võtmise ning teaduslike kraadide omistamise õigust, mille saamine eeldas varem antud kraadide ja kutsete ümberasteterimist. See töö pidi algama 1941. a. sügisel. Uute õppejõudude ettevalmistamiseks avati TRÜ juures 1941. a. kevadel kolmeaastane aspirantuur, kus põllumajandusteaduse alal hakkas õppima 4 aspiranti [24].

Uusi vapustusi tõi ülikoolile tervikuna ja eriti Põllumajandusteaduskonnale 22. juunil 1941 alanud sõda. 13. juulil 1941 põles maha Vene t. 28 asunud Loomaarsti- ja Põllumajandusteaduskonna peahoone koos kõrvalehitistega (kokku kaheksa hoonet koos sisseseadega), muuhulgas hävines suurem osa Mullateaduse Instituudi ja Agrikultuurkeemia katsejaama raamatukogust [25]. Saksa okupatsiooni

aegses Eesti Omavalitsuse Tartu Ülikooli Põllumajandusteaduskonnas (struktuur ja õppejõud põhiliselt samad kui 1939/1940. aa) algas õppetöö 29. jaan. 1942, kuid toimus sõjakaljude tõttu suurte raskustega [26]. Nii teatas prof. A. Nõmmik rektorile 22. apr. 1942 saadetud kirjas, et mullateaduses ja agrikultuurkeemias on tarvitada ainult ühed analüütilised kaalud ja vihid, millest kuidagi ei piisa. Rektor E. Kant vastas, et ta on nõus Taimekasvatuse Instituudist (juhataja prof. N. Rootsi) kaalude üleandmisega mullateadlastele. N. Rootsi aga omakorda kirjutas rektorile, et prof. A. Nõmmikul on siiski ühed kaalud veel olemas ning tema oma Instituudi ainukesi kaale ära ei anna [27].

Õppetöö toimus kokkusurutult ja tugevasti lühendatud kujul, suur puudus oli õppevahenditest ja kirjandusest. Prof. A. Nõmmik märkis 27. jaan. 1943 koostatud aruandes, et 1942. a. sügisel registreerus mullateaduse loengutele 62 üliõpilast, kellest semestri lõpuks jäi järele 65 %. Laboratoorsed tööd lõpetas vaid 12 üliõpilast. Teaduskonna õppejõudude nõupidamisel otsustati mullateaduse kursuse ulatust vähendada 25 %, seminaride ja laboratoorsete tööde mahtu aga 50 %. Teadustöö hindas prof. A. Nõmmik praktiliselt soikunuks [28].

On iseloomulik, et Raadi mõisa pärast tuli Põllumajandusteaduskonnal ja ülikooli juhtkonnal vägikaigast vedada ka Saksa okupatsioonivõimudega. Säilinud suhteliselt mahuka ja huvitava asjaomase kirjavahetuse põhjal jääb rektor prof. E. Kanti tegevusest selles küsimuses üsnagi positiivne mulje kui ametiisikust, kes diplomaatiliselt, kuid kindlalt püüdis kaitsta ülikooli huve.

Oma kirjas Eesti Omavalitsuse juhile dr. Hjalmar Mäele 30. apr. 1942 teatas prof. E. Kant, et ülikoolile kuuluva Raadi mõisa valitsejale on Tartu relva-SSi ja politsei haldusjuhatuse (*Bauleitung der Waffen-SS und Polizei Dorpat*) ülemalt tulnud teade selle kohta, et Raadi mõisa põhimik (s.o. põhiehitised) on arestitud ning mõisat saab majandada vaid kuni edaspidiste korraldusteni. Edasi märkis E. Kant, et Raadi on uurimisbaasiks Põllumajandusteaduskonna rohkearvulistele instituutidele ja katsejaamadele, millel on suur tähtsus kogu Eesti ala põllumajandusele [29]. Pealegi on Idaalade Riigikomissariaadi osakonnajuhataja dr. Hertzchi korraldusel osa põllumaad reserveeritud Vene (s.o. Üleliidulisest Taimekasvatuse Instituudist (venä k. ВНИИ) toodud seemnete (1000 eri sorti) külviks, aretamiseks ja säilitamiseks, ning Eestis loodud põllutaimede sortide uurimiseks. Raadi annab ca 11 % ülikooli eelarve tuludest ja aitab ülikooli juurde kuuluvat 11 haiglat varustada toiduainetega. E. Kant kirjutas: "haigete üldarv haiglates on üle 1000 inimese (neist 50 % Saksa sõjaväelasi), seega on Raadil eriti suur tähtsus. Seejuures läks Nõukogude ajal lennuväljale ligemale 100 ha põllumaad". E. Kanti sellest kirjast selgub veel, et mõisa majapidamist raskendas ka Saksa

sõjaväe hobulaatsareti ja koresööda magasin, milleks tuli loovutada suurem osa tallidest ja katselautadest. Prof. E. Kant informeeris H. Mäed ka sellest, et juba 1941. a. sügisel arestis relva-SSi ja politsei Tartu komandopunkt (*Komandostelle der Waffen-SS u. Polizei Dorpat*) Raadi mõisa katsejaamade hooned. Selle otsuse aga muutis välikomandant 22. okt. 1941 ja Raadi jäi endiselt Tartu ülikooli valdusse. Kirja lõpus (s.o. 30. apr. 1942) palus E. Kant jätta Raadi mõis, arvestades selle tähtsust, siiski ülikoolile [30].

Sellega asi ei piirdunud. 22. mail 1942. a. tehti E. Kantile Piirkonnakomissariaadis teatavaks "Ametlikus Teatajas" nr. 22 avaldatud Ida-alade riigikomissari määrus Ida-alade Põllumajandusseltsi asutamise kohta alates 16. jaan. 1942. a. Kohal viibiv nimetatud seltsi Tallinna osakonna esindaja ülemvalitseja Egger teatas samas E. Kantile, et eelmainitud määruse põhjal tulevat Raadi otsekohe üle anda sellele seltsile. Selle kinnituseks sooviti rektor E. Kantilt valmiskirjutatud üleandmisaktile ainult allkirja, mida E. Kant aga ei andnud. Keeldumise vormilisi ja sisulisi põhjusi selgitab ta hästi argumenteeritud kirjas, mille saatis 26. mail 1942 Eesti Omavalitsuse juhile ja haridusdirektorile [31].

Vormilise põhjusena väitis E. Kant, et kuna Eestis kehtivad samad seadused kui enne 21. juunit 1940 (kuivõrd neid pole muudetud), siis peaks jõus olema ka 1937. a. ülikoolide seadus, mille §120 põhjal ülikoolil kui juriidilisel isikul on õigus omandada ja võõrandada kinnisvarasid üksnes haridusministri kinnitamisel. Üleandmisest keeldumise sisulise põhiargumentina rõhutas E. Kant seda, et vastavalt ülikoolide seadusele ei ole Raadi ja Maarja õppe- ja katsemõisad mitte tavalised riigimõisad, vaid (nagu selgub lisatud seletuskirjast) on Põllumajandusteaduskonna katsejaamadena kasutusele kuuluvad maa-alad, mille suhtes ei tuleks rakendada Ida-alade riigikomissari eelnimetatud määrust 16. jaan. 1942 Ida-alade Põllumajandusseltsi asutamise kohta. Kirja lõpus palub E. Kant haridusdirektorit astuda kindralkomissar K.S. Litzmanni ees samme selleks, et Raadi ja Maarja katsemajandid kui ülikooli eriotstarbelised omandid tunnistataks Ida-alade riigikomissari 16. jaan. 1942 määrusele mittealluvaks. E. Kanti seda taotlust toetati ka julgestusvägede ja armeetagala ülema esildises 30. mail 1942 kõrgemale SS ja politseijuhile Tallinnas [32]. Samal kuupäeval (30. mail 1942) otsustati anda Raadi mõis ülikoolile tagasi [33].

Juulis 1942 protestis E. Kant Haridusdirektooriumi ees veel Ida-alade ühtse põllumajandusraamatupidamise sisseviimise vastu Raadil, mille kuludeks nõuti mõisalt avanssi maksude arvelt 1 RM 1 ha põllumajandusmaa kohta, kogusummas 33 RM [34].

Kõigele vaatamata käitusid Saksa sõjaväevõimud Raadil täielike peremeestena ja ignoreerisid ülikooli huve ja vajadusi. Nii kirjutasiid Põllumajandusteaduskonna professorid N. Rootsi ja A. Nõmmik

oma kirjas rektorile 10. juulil 1942, et 1941/1942 õa. talvel võeti hobuste välilaatsareti jaoks kasutusele katsejaamade rehepeksuküün, kusjuures kogu inventar tõsteti küünist välja hunnikusse. 1942. a. juunis hobulaatsaret küll lahkus, kuid asemele tulid autode garaaž ja ladu. Katsejaama rehte paigutati lennuvälja hobused, ka kuivati oli hõivatud. N. Rootsi ja A. Nõmmik hoiatasid, et seetõttu võib vili jääda vihma kätte ning kartul ja juurvili koristamata [35].

Sisuline teadustöö jätkus mõnel määral siiski ka sõjaaja rasketes oludes. Raadil toimusid agrotehnilised katsed põllukultuuridega (prof. N. Rootsi, ass. Hugo Sutter), tehti mitmesuguseid analüüse Eesti muldade koostise ja omaduste iseloomustamiseks (prof. A. Nõmmik), võimalust mööda uuriti ka aiandus- ja loomakasvatusküsimusi. Kahjuks hävis enamik 1941.–1944. a. Raadil korraldatud agronoomiliste katsete tulemustest sõjatules (sealh. prof. A. Nõmmiku juhendamisel saadud andmestik täielikult) või läks kaotsi muul viisil, neid ei jõutud eelnevalt avaldada ka trükkis.

Eraldi tuleb märkida prof. A. Nõmmiku tolleaegse assistendi Osvald Halliku tööd happeliste muldade leviku selgitamiseks Eestis. Juba 1941. a. kevadel avaldas O. Hallik Valgamaa muldade happesuse ülevaate. Mullaproovide kogumine jätkus ka Saksa okupatsiooni ajal ja lõpetati 1947. a., tulemused ilmusid trükkis sanal aastal. Avaldatud on ka Raadil korraldatud sõõdaherne ja põldoa külviaja katsete (1942–1943, H. Sutter, ning hariliku orasheina bioloogia ja tõrje uurimise tulemused (alustatud 1943, Anatoli Ennvere [36]. Varem kogutud katseandmestik võimaldas Põllumajandusteaduskonna noorematel õppejõududel koostada Saksa okupatsiooni ajal ka väitekirju. Agronoomiaosakonnas magistreerusid assistendid Osvald Hallik (1941), Cerelius Ruus (1941) ja Harry Mauring (1942) ning metsanduse alal assistent Peeter Rõigas (1942) [37].

1944. a. sõjasuvi tabas Põllumajandusteaduskonda raskelt. Läände emigreerus enamik Eesti Vabariigi aegseid juhtivaid õppejõude (Anton Nõmmik, Nikolai Rootsi, Andres Mathiesen, Peeter Köpp, Oskar Daniel, Kaarel Veermets, Mart Järvik, Leo Rinne, Elmar Lepik, Kaarel Leius, Jaan Mets). Tartu pärast peetud ägedates lahingutes hävisid täielikult Raadi katsejaamad, mullateaduse ja agrokeemia ning agraarökoonoomika kateedrid koos raamatukogude ja väärtusliku katsedokumentatsiooniga. Peale selle olid Raadil paljud tootmishooned põlenud või osaliselt purustatud ning põllumajandusloomad hävinud. Allesjäänud kateedrite varad olid suures osas Tartust sõjapakku veetud.

Teaduskonna taastamise etteotsa asus õppejõudude uus põlvkond (Osvald Hallik, Hugo Sutter, August Muuga, August Eenlaid, August Karu jt.), kel tuli hiljutiste assistentidena sel raskel ajal enda õlule võtta Eestist lahkunud seniste kateedrijuhatajate-professorite kohustused. Õnnestunult määrati dekaaniks noorematest õppejõu-

dudest võimekaim organisaator ja teadlane Osvald Hallik, kelle juhtimisel suudeti õppetööga alustada 15. nov. 1944 (2 kuud pärast rinde eemaldumist Tartust).

Teaduskonna struktuur ja õppeplaan jäid esialgu samaks nagu 1940/1941. õa. Tööd alustati agronoomiaosakonnas 10 (alates 1949. a 9) ja metsaosakonnas 2 (alates 1945. a. sügisest 3) kateedriga. 1946. a. sügisel eraldus metsaosakond iseseisvaks teaduskonnaks. Õppetöö korraldati 1945. a. alates ümber vastavalt sotsialistliku põllumajanduse nõuetele. Uue õppeplaani rakendamisega pikenes õppeaeg neljale aastale, 1948. a. aga neljale aastale ja seitsmele kuule. Alates 1948. a. hakati üliõpilasi vastu võtma eraldi agronoomia, aianduse ja zootehnika erialale. Teaduskonna kateedrite tegevuse, õppejõudude koosseisu ja õppetöö korralduse üksikasjalikum süstemaatiline käsitus aastail 1944–1951 ei mahu käesoleva artikli raamidesse, ka on sellest varem kirjutatud [38]. Seetõttu on järgnevas püütud esile tuua TRÜ sõjajärgse Põllumajandusteaduskonna tegevuse vähem uuritud külgi ja tendentse, seejuures eeskätt neid, mis tulenesid kommunistliku partei juhtorganite ideoloogiaotsustest ja poliitilistest kampaaniatest (vt. L. Raidi, J. Andi, M. Hirvlaane artiklid kogumikus "Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXII (1) ja XXV"). Viimased mõjustasid aga väga oluliselt õppe- ja teadustöö sisu, suhteid ja üldist õhkkonda ka ülikooli Põllumajandusteaduskonnas. Kui lugeda vaadeldava perioodi arhiivimaterjale teaduskonna kohta, torkab üldjoonena selgesti silma stalinliku süsteemi poliitilise surve järkjärguline tugevnemine alates juba 1945. a. Kui esimestel sõjajärgsetel aastatel (1945–1947) on aruannetes ning dekaanadi ja kateedrite kirjavahetuses tunda optimismi ja tugevat tahet teaduskonna elustamiseks ja arendamiseks, siis hiljem see hoog raugneb ning asendub üha rohkem formaalse aruandlusega ja rohke kohustuslike päevakajaliste ideelis-poliitiliste stampidega, mis ei suuda varjata asjaosaliste kahtlusi, mittenõustumist ja pessimismi tegeliku olukorra suhtes.

Teaduskonna sõjajärgse taastamise põhiraskust kandis mulla-teaduse ja agrokeemia kateedri juhataja prof O. Hallik (dekaan oktoober 1941 – mai 1949), kel tuli alustada peaaegu tühjaltpõhjal. 1944. a. sügiseks oli kogu teaduskonna vanemate õppejõudude 1941. a. koosseisust järele jäänud ainult 2 kateedrijuhataja kohusetäitjat. Siiski õnnestus juba 1944. a. täita 8 kateedri juhataja kohad ning 1945. a. esimesel poolel (pärast pikemat kauplemist rahvakomissariaatidega TRÜ-le vajaliku kaadri vabastamiseks), veel 3 kateedri juhataja ametikohad. Seevastu põllumajanduse mehhaniseerimise kateedri juhatajaks planeeritud Ernst-Voldemar Nurk vabanes Tallinnast teedevalitsusest alles 1945. a. lõpul.

1945. a. kevadel tabasid teaduskonda esimesed repressioonid: arreteeriti metsakorralduse ja metsakasvatuse kateedri juhataja dr.

prof. Bernhard Haller ning kadunuks jäi taimekasvatuse kateedri juhataja dr. prof. August Miljan. Nende näol kadusid Põllumajandusteaduskonnast ka viimased doktorikraadiga õppejõud. 1945. a. juulis oli 13 kateedrijuhatajast vaid 4-l magistri- või kandidaadikraad, neljast vanemõpetajast vaid 1 ja 17 assistendist ainult 2 olid magistrid. Sellele vaatamata märkis dekaan O. Hallik teaduskonnas 1944/1945. õa. aruandes optimistlikult, et kõigil neljal magistri- (resp. kandidaadi-) kraadiga kateedrijuhatajal (O. Hallik, H. Sutter, A. Muuga, August Marland) on käsil doktoridissertatsioonid, mis peaksid valmima 1946. a. [39]. Tegelikult kaitsi TRÜ Põllumajandusteaduskonna õppejõudude poolt aastail 1944–1951 vaid 2 doktori- (O. Hallik 1947, A. Marland 1948) ja kaks kandidaaditööd (Aarne Pung 1947 ja Elmar Haller, kohakaaslasena, 1947).

Õppetöö korraldamisel oli suuri raskusi: peaaegu purjus eestikeelne õppekirjandus, õppelaborites polnud aparatuuri, gaasi ega vett, kemikaalidest oli suur nappus, suur oli ruumikitsikus ja remondivajadus kateedrites. Energiline dekaan O. Hallik aga ei lasknud sellest kõigest end heidutada ning kirjutas eelmainitud 1944/1945. õa. aruandes TRÜ õppeprorektorile 20. juulil 1945. a.: "... Tulevaks suveks on tingimata tarvis rajada katsejaamad. Projektide väljatöötamine on käsil. Samuti tuleb märksa suuremat tähelepanu osutada Raadi õppe- ja katsemajandile ja tuleval aastal püstitada rida hädavajalikke hooneid. Raadi tuleviku kindlustamiseks on tarvis, et vastavad rahvakomissarid täidaksid EK(b)P KK ja ENSV RKN määrusega nr. 104 9. veebr. 1945. a. neile peale pandud kohustused" [40]. See löik iseloomustab tabavalt prof. O. Halliku asjalikkust ja sirgjoonelist tööstili, millele ta jäi truuks ka kõige raskematel surveaegadel. Samas aruandes soovitas O. Hallik hakata üliõpilaste kasvatustööga aktiivsemalt tegelema üliõpilaste ametiühingul ning pakkus olukorra parandamiseks ketserliku ideena välja ka akadeemiliste seltside taastamise.

Alates 1945. a. hakati kateedritest nõudma uuritavate küsimuste ja avaldatavate tööde üksikasjalikke plaane ning saadud tulemuste kohta kvartali- ja aastaaruandeid (sealhulgas statistilisi vorme). Et uute eksperimentide korraldamine oli raske või osalt isegi võimatu (katsejaamad purustatud), pandi suurt rõhku varem saadud katseandmete avaldamisele trükis. Kuna õppekirjandust oli väga vähe, võeti plaani ka mitme uue eestikeelse õpiku koostamine või tõlkimine vene keelest, peamiselt geneetikast ja loomakasvatusest [41]. Teadustöö kvartaliaruanded agronoomiliste uurimuste kohta olid esialgu harjumatud ning nende vajalikkuses ilmselt kaheldi. Nii kirjutas rakenduszooloogia ja entomoloogia kateedri juhataja v-õpetaja A. Eenlaid 30. juunil 1945. a. kateedri teadustöö lühiaruandes varjatud ärritusega, et hernemähkurite ja kartulil esinevate lehetäide bioloogia ja tõrje uurimise kohta "... ei saa praegu, vegetatsiooni-

perioodi esimesel kolmandikul veel aru anda, sest kõik kahjurid on tihedas seoses teatud ajaperioodiga ja taimede arenguastmega, mille ni taimed veel praegu pole jõudnud. Kõik katsed on rajatud, andmed aruande koostamiseks saab sügisel" [42]. Väga põhjalikud plaanid ja aruanded esitati nii 1945 kui järgmistel aastatel loomakasvatuse kateedrist (juhataja dots. A. Muuga).

Raske olukord katsetöödega oli aianduse ja mesinduse kateedris (juhataja v-õpetaja A. Mätlik). Saksa okupatsiooni ajal (1941–1943) rüüstati aianduse ja mesinduse katsejaama neljal korral [43], 1944. a. suvel see hävis täielikult. 1945. a. suvel tehti aiakultuuride agrotehnika katseid Raadil, kuid avamaakatsealad rüüstati punaarmee laste ja lennuvälja ehitustööliste poolt (peenrakurk, söögiporgand ja söögi- peet täielikult, tubakasortide võrdluskatsed 2/3) ning nende tulemusi ei saanud arvestada [44]. Nimetatud katseala Raadil tuli üldse loovutada lennuväljale ning aianduse ja mesinduse kateedril anti katsete korraldamiseks Raja t. 14 asuv aed (4 ha).

Teadustöödest oli suure praktilise väärtusega maaparanduse ja sookultuuri kateedri juhataja v-õpetaja Richard Tiitso poolt 1944.–1945. a. koostatud maatorustamis- (drenaazi-) masina projekt ja tööjoonised. Masina ehitamise põhjenduses 18. okt. 1945. a. märkis R. Tiitso, et NSVLs vajab kuivendamist 100 miljonit ha ja Eestis 1 miljon ha maad, mis olemasolevate võtete puhul nõuaks 2000 töölisat aastas 50 aasta jooksul. Kahjuks ei olnud tol ajal ükski Eesti tehas ega ettevõtte masina ehitamisest huvitatud [45].

Kasulik oli dekaan O. Halliku teaduskomandering Moskvasse 13.–29. aug. 1946. a., kus ta tutvus Moskva Põllumajanduse Akadeemia mullateaduse ja agrokeemia kateedritega ning põllunduse, puuviljanduse ja köögiviljanduse katsejaamadega ja kohtus nende alade juhtivate teadlastega. Ka külastas ta Üleliidulise Väetiste ja Agromullateaduse Instituudi muldade lupjamise laborit [46].

Eraldi käsitlemist väärivad Põllumajandusteaduskonna suhted Raadi õppe- ja katsemajandiga. ENSV RKN määrusega 5. dets. 1944 liideti senise Raadi majandiga mitu naabruses asunud majapidamist (Vahi, Nõmmiku, Müta jt.) ning Raadi üldpindala suurenes 450 ha-lt 1105 ha-ni (sellest põllumaad 580 ha). Sõjapurustused olid aga suured ning majand jäi viletsasse seisusse. 1946. a. jaanuari algul määrati Raadi direktoriks taimefüsioloogi haridusega Heinrich Kallas (lõpetas Leningradi Riikliku Ülikooli 1937. a.), kes ignoreeris Põllumajandusteaduskonna huve (ei hoolinud katsetööst, käitus halvasti üliõpilastega). Põhikonflikt tekkis Raadi haldamise suhtes. Dekaan O. Halliku juhtimisel 1946. a. oktoobris koostatud Raadi kodukorra projekt nägi ette, et Raadi õppe- ja katsemajand on üliõpilastele praktikabaasiks nii taime- kui loomakasvatuses ja allub Põllumajandusteaduskonna dekaani kaudu teadusprorektorile. Majand annab kateedritele katsete tegemiseks tasu eest töö- ja veo-

jõu ning müüb selleks vajalikud materjalid (sõnnik, väetised jms.). Katsepõldudel saadav saak müüakse majandile [47].

H. Kallas selle projektiga ei nõustunud, hoidus arutelult kõrvale ja takistas ainuisikulise juhtimisega sisuliselt uurimistööd. O. Halliku märgukirjast rektorile 3. sept. 1946. a. selgub, et juba 1946. a. kevadel eraldas H. Kallas katsepõllud ja valis katsetöölisel üksinda, tehes seda oskamatult. Kaduma kippus töö teaduslik külg [48]. Samal ajal süüdistas H. Kallas üliõpilasi, et need jõid lüpsipraktikumi ajal Nõmmiku laudas 4.–8. aug. 1947. a. ära 20–25 l lüpsitud piima [49]. Üliõpilaste süüd tõestada H. Kallasel ei õnnestunud.

Vastasseis H. Kallasega lõppes siiski Põllumajandusteaduskonna võiduga. 10. jaan. 1948. a. vabastati H. Kallas Raadi direktori ametikohalt ning majand allutati dekaan O. Halliku üldjuhtimisele. H. Kallas töötas TRÜ taimefüsioloogia kateedri juhatajana kuni 1951. a-ni, õpetades seda ainet ka agronoomiaüliõpilastele. Konfliktid ei jäänud tulemata ka õppetöö pinnal [50].

Teaduskonna tolle aja probleeme ja õhkkonda iseloomustab hästi TRÜ õpetatud nõukogu resolutsioon 29. aprillil 1948. a. Põllumajandusteaduskonna aruande kohta [51]. Saavutusena märgitakse selles: 1) tõusnud on õppejõudude ideelis-poliitiline tase; 2) õppejõudude seftustöö üliõpilastega ja poliitinformatsioonid on toimunud plaanipäraselt; 3) õppejõud töötavad kollektiivselt kahe kompleks-teema kalla; 4) töötab 2 üliõpilaste teaduslikku ringi, on 4 aspiranti; 5) teaduskond on asunud sisuliselt ette valmistama eriteadlasi sotsialistlikule põllumajandusele; 6) Raadi õppe-katsemajandi juhtimist on süvendatud ja konkretiseeritud.

Teiselt poolt leiti rohkesti suuri puudusi: 1) auditooriume ja laboreid on vähe, need on väikesed ja puudulikult sisustatud; 2) paljudes kateedrites puuduvad teaduskraadiga õppejõud; 3) teaduskonna dekaan (O. Hallik) on seni kinnitamata; 4) nii üliõpilaste kui õppejõudude vene keele oskus on kehv (ei saa tutvuda eesrindliku nõukogu kirjandusega); 5) üliõpilaste õppekoormus on liialt suur (nt. II kursusel 47 nädalatundi); 6) ideelis-poliitiline tase pole küllalt kõrge: enamik õppejõude on kodanliku kasvatusena ja mõnel juhul kodanliku mõtteviisi kammitas (ainult 50 % õppejõududest õpib süstemaatiliselt tundma marksismi-leninismi); 7) üliõpilaskonnas tuleb ette apoliitilisust, ühiskonnateaduste loengutest ja ühiskondlikest üritustest võetakse vähe osa, ELKNÜ-sse kuulub ainult 20 üliõpilast. Küllaltki konkreetse otsuses nõuti kõigilt vanematelt õppejõududelt hiljemalt 31. dets. 1949. a. dialektilise ja ajaloolise materialismi läbitöötamist kandidaadi-minimumi ulatuses. Rektor Alfred Koorti kohustati taotlema ENSV MN määrust Raadi õppe- ja katsemajandi võrdsustamiseks Teaduste Akadeemia põllumajanduslike uurimisinstituutide katsemajanditega, et saada vajalikku inimkoosseisu (sealhulgas Põllumajandusteaduskonna katsejaamadele) ning piisa-

valt uusi masinaid, riistu, väetisi jms.

Põllumajandusteaduskonna töötajale ja üliõpilastele tehti ülesandeks osaleda aktiivselt ENSV põllumajanduse kollektiviseerimisel (10. apr. 1949. a. oli sel teemal teaduskonna üldkoosolek) ning suunata teaduskonna õppetöö otsustavalt sotsialistlike suurtähtsuste kaardrite ettevalmistamisele.

Ideelis-poliitiline surve Põllumajandusteaduskonnas suurenes oluliselt pärast Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia 1948. a. augustisessiooni, kus akad. T. Lössenko eestvõttel lammutati nõukogude bioloogiateaduste senised põhisuunad, eeskätt geneetikakoolkond. Augustisessioonile kiiresti järgnenud haridus- ja parteiorganite otsustes kohustati kõrgkooli sessiooni tulemused kõigil tasanditel põhjalikult läbi arutama, otsustavalt välja juurima veismannism-morganism-mendelism õppe- ja teadustööst, tegema vajalikud kaadri ümberpaigutused. Tulevikus pidi põllumajanduslik õppe- ja teadustöö põhinema esmajoonel I.V. Mitsurini, T.N. Lössenko ja V. Viljamsi töödel*.

Veismannismi-morganismi-mendelismi kohustuslik hukkamõistmine kombineerus alates 1948. a. lõpust 1949. a. algusest tugevnenud võitlusega poliitilise kirjaoskamatus, Lääne kultuuri ja teaduse ees kummardamise, objektivismi ja formalismi vastu õppe-, teadus- ja kasvatustöös.

Kõige selle kohta, kaasa arvatud varem ilmunud teadustööde kohustuslik kriitiline ümberhindamine nende autorite poolt marksismi-leninismi seisukohtadelt, tuli kateedritel ja dekaanil pidevalt ning üksikasjalikult aru anda [53]. Intensiivistati ka üliõpilaste kasvatustööd. Nii kohustati Põllumajandusteaduskonna õppejõudude ja teaduskonna komsomoliorganisatsiooni ühise koosoleku otsusega 9. veebr. 1949 igat teaduskonna üliõpilast läbi lugema ajavahemikul 10.–23. veebr. 1949 kolm teost üliõpilasnoorsoo kommunistlikuks kasvatamiseks ja kollektiviseerimisega tutvumiseks (H. Leberechti "Valgus Koordis", A. Raudsepa "Teel kommunismile", H. Olbrei "Helge tuleviku poole"). Need tuli ajavahemikul 23.–28. veebr. 1949 läbi arutada kõigi õpperühmade koosolekuil juhendaja-õppejõu osavõtul otsuses märgitud korras [54]. 1950. a. kevadel lisandus veel aruandlus erialaseminaride ideelis-poliitilise sisu kohta (TRÜ õppeosakonna ankeet 23. maist 1950), samuti nõuti informatsiooni stalinliku ajastu suurehitiste ja looduse ümberkujundamise tulemuste levitamise ja erialase õppetööga seostamise kohta [55]. Õppejõudude sobivuse hindamiseks stenografeeriti nende loenguid (nt. dots. H. Sutteri loeng "Vene agronoomilise teaduse põhilised arenguastmed" 5. märtsil 1951), samuti analüüsiti õppetöö ideelis-poliitilist taset üliõpilaste poolt (III k. komsomolikoosoleku

* Üksikasjalikumalt vt. augustisessiooni tagajärgedest TRÜs M. Hirv-laane 1989. a. ilmunud artiklist [52].

otsus 8. dets. 1950 v-õpet. R. Tiitso loengute kontrollimiseks) [56]. Õppejõudude ametissevõtmisel ja nende töö hindamisel taandus erialase kompetentsuse printsiip sageli ideoloogilise ustavuse nõude ees, vähemalt väliselt pidi ideelis-poliitilisest küljest kõik korras olema.

Püüdes hinnata vaadeldud rasket ja vastuolulist perioodi (1940–1951) Tartu Ülikooli Põllumajandusteaduskonna senises ajaloos tervikuna, tuleb rõhutada, et nii Saksa okupatsiooni kui stalinismi tingimustes taotles Põllumajandusteaduskonna õppejõudude ja teenistujate enamik visalt varem väljakujunenud õppe- ja teadustöö põhisuundade säilimist ja edasiarendamist.

Uperpallidele teoorias ja praktikas püüti vastu seista, usaldati tervet mõistust. Põllumajandusteaduskonna isikkoosseis kannatas eelkõige juhtivate õppejõudude Läände emigreerumise tõttu 1944. a. suvel, millega katkes ka teaduslik järjepidevus. Sõda tekitas väga suurt majanduslikku kahju just Põllumajandusteaduskonnale, sest Raadi katsejaamad hävisid täielikult 1944. a., uut samalaadset kompleksi pole suudetud rajada tänase päevani. Õppe- ja teadustööd takistasid kõige rohkem majanduslik vaesus ja ideoloogilis-dogmaatiline surve, otseselt represseriti Põllumajandusteaduskonna õppejõude suhteliselt vähe. Eeskätt tänu andekatele organisaatoritele ning õppejõudude ja teenistujate igapäevasele pingelisele tööle õnnestus siiski säilitada teaduskonnas kõrgkooli põhinõuetele vastav õppe- ja teadustöö korraldus.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 160.
2. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 10. L. 189.
3. Samas. L. 190–232.
4. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 19. L. 1.
5. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 9. L. 27.
6. Samas. L. 37.
7. Samas. L. 10.
8. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 11. L. 18–19.
9. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 49. L. 25.
10. Samas. L. 10.
11. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 83. L. 37.
12. Samas. L. 20–22.
13. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 79. L. 1–16.
14. Samas. L. 24–28.
15. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 10. L. 323.
16. EAA. F. R-355. Nim. 1. S. 149. L. 4–19.
17. Samas. L. 10.
18. Samas. L. 19–22.
19. Samas. L. 33.
20. Samas. L. 29.
21. Samas. L. 260–261.

22. Tartu Kommunist. 1941. 6. juuni.
23. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 35. L. 1.
24. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 164.
25. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 53. L. 3.
26. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 35. L. 37-50.
27. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 53. L. 7.
28. Samas. L. 11.
29. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 35. L. 90.
30. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 35. L. 91-92.
31. Samas. L. 106-113.
32. Samas. L. 99.
33. Samas. L. 28.
34. Samas. L. 165.
35. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 56. L. 28.
36. Lühikokkuvõtteid Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomiateaduskonna teadusliku uurimistöö tulemustest 1941-1968. Tartu, 1969. Lk. 6., 13-38, 96-98.
37. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 2. L. 29.
38. 170 aastat kõrgemat põllumajanduslikku haridust Eestis. Tallinn, 1976. Lk. 108-117.
39. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 1. L. 1.
40. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 1. L. 2, 3.
41. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 2. L. 34-35.
42. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 5. L. 46.
43. EAA. F. 2100. Nim. 13. S. 56. L. 15.
44. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 5. L. 78-86.
45. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 13. L. 12, 47.
46. Samas. L. 105.
47. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 45. L. 1-4, 33-34, 53.
48. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 47. L. 77.
49. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 45. L. 141-143.
50. TÜ arhiiv. Nim. 1. S. 45. L. 141-143.
51. TÜ arhiiv. Nim. 16. S. 17. L. 39-41.
52. M. Hirvlaane. Poliitiliste ümberkorralduste mõjust Tartu ülikooli teadustöö olukorrale aastail 1944-1950 // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXII (1). Lk. 154-175.
53. TÜ arhiiv. S. 30. L. 22, 29-31, 54-55.
54. TÜ arhiiv. S. 41. L. 1, 7-8.
55. TÜ arhiiv. S. 41. L. 11-19, 28-45.
56. TÜ arhiiv. S. 47. L. 5-26.

THE FACULTY OF AGRICULTURE OF TARTU UNIVERSITY IN 1940-1951

Mare Viiralt

Summary

The period of 1940-1951 was difficult, complicated and contradictory for the Faculty of Agriculture of Tartu University.

The present article discusses the socialist rearrangements in the Faculty in 1940-1941 and the state of tuition and research during the German occupation 1941-1944 and in the post-war Soviet period. The war inflicted a great damage upon the Faculty of Agriculture — the experimental stations at Raadi and the main building of the Faculty with its annexes were destroyed. In 1944 most of the lecturers emigrated to the West which cut off the continuity of scientific tradition.

During the Stalinist period teaching and research were mostly hindered by material poverty and ideological-dogmatic pressure. Comparatively fewer repressive measures, however, were taken against the lecturers of the Faculty of Agriculture. Thanks to the talented organizers (especially Prof. O. Hallik, Dean 1944-1949) and the everyday work of the lecturers and employees the Faculty succeeded in maintaining research standard meeting the requirements of a higher educational establishment.

TARTU ÜLIKOOLI KEEMIAOSAKONNA TAASAVAMINE 1947. AASTAL JA ESIMESED TÖÖAASTAD

Vello Past

Tartu Ülikooli väljapaistvat kohta teiste Vene alade ülikoolide hulgas eelmisel sajandil näitab muuseas ka asjaolu, et just Tartu Ülikoolis tekkis esimene diplomeeritud keemikuid ettevalmistav osakond. 1850. aastal alustas Filosoofiateaduskonnast eraldunud Füüsika-Matemaatikateaduskonnas tööd iseseisev keemiaosakond. Keemiaosakonnast võrsus rida väljapaistvaid keemiaprofessoreid ja kuulsaid teadlasi, kes arendasid keemiat või keemiaga piirnevaid teadusharusid Venemaa ja mitme Euroopa riigi ülikoolis. Märkimisväärne tulemuslikkus keemikute koolitamisel ja uurimistöös tegi Tartu Ülikooli keemiaosakonna laialt tuntud ja kõrgelt hinnatud keskuseks.

Keemiaosakonna edasist tegevust mõjustasid oluliselt majanduslikud tegurid ja poliitiline olukord. Ülikooli 1883.–1895. a. reformi rakendamisest ja venestamist taotlevast kaadripoliitikast tingitud allakäik osakonna tegevuses süvenes veelgi I maailmasõja rasketel aastatel. Seetõttu tuli 1919. aastal Tartu Ülikooli keemiaosakonnal oma tööd alustada paljuski päris algusest. Tuli ju luua rahvuslik õppejõudude kaader, eestikeelne õppekirjandus, ajakohane laboratoorne baas jne. Teame, et Tartu Ülikooli keemikud tulid nende ülesannetega edukalt toime [1].

Veelgi raskem oli olukord keemiaosakonnas pärast II maailmasõja lõppu. Et Eesti Vabariigis ei leitud haritud keemikutele rakendust ja valitsusele lähedased ringkonnad soovisid näha keemiainseneride ettevalmistamist Tallinnas, suleti 1936. a. 1. oktoobrist Tartu Ülikooli keemiaosakond. Vabariigi valitsuse sellekohane otsus juulist 1936 lõpetas pikemat aega kestnud ägeda diskussiooni Tartu ja Tallinna vahel keemikute ja tehnoloogide koolitamise küsimuses [2].

Väga raskeks kujunes olukord keemiaõppejõudude kaadriga Tartu Ülikoolis. Keemiaosakonna sulgemisel 1936. a. läks mitu osakonna juhtivat õppejõudu (Paul Kogerman, Adolf Parts, Jaan Kopvillem) tööle Tallinna Tehnikaülikooli. Saksa okupatsiooni ajal läbielatu viis manalatele prof. August Parise. Sõja ajal siirdus ülikoolis töötanud keemikuid (näiteks prof. Leonhard Tiganik) vä-

lismaale. Nii kujuneski olukord, et pärast sõjategevuse lõppu ja ülikooli taasavamist asusid keemiakateedrites tööle endistest osakonna töötajatest vaid keemiamagistrid Natalie Rägo ja Hans Sossi. 1944. a. lõpus oli kahes keemiakateedris peale kateedrijuhatajate N. Rägo ja H. Sossi veel vaid 3 koosseisulist õppejõudu (Linda Imelik, August Kaalep ja Voldemar Ora). Abipersonalist töötasid osakonnas esimestena raamatukoguhoidja Helmi Kaseoru, laborant Gertrud Rummel ja preparaator Elvi Laul [3].

Sõjategevuse lõppedes Tartus 1944. a. augustis olid ülikooli peahoones asunud keemialaboratooriumide ruumid laastatud, laborite sisseseade oli lõhutud või laiali kantud. Õnneks säilisid keemiaosakonna raamatukogu ja hinnaline aparatuur, mis kastidesse pakitult olid osakonna töötajate poolt varjule viidud ülikooli peahoone keldrisse [4].

Pärast hädavajalikke korrastustöid algas ülikoolis õppetöö 16. novembril 1944. a. Keemiakateedrite asukohaks jäi endiselt peahoone: auditoorium, anorgaanilise keemia ja kvantitatiivse analüüsi laboratoorium esimesel korrusel, orgaanilise keemia ja füüsikalise keemia laboratooriumid kolmandal korrusel, analüütilise keemia laboratooriumid keldris. Esialgu oli kateedrite ülesandeks õpetada keemiat farmaatsia, bioloogia, meditsiini, stomatoloogia, agronoomia, veterinaaria ja teistele erialadele, kus keemia ei olnud põhiaineks.

Küllalt kiiresti alustati ümberkorraldusi, mis pidid muutma õpesüsteemi sarnaseks teiste Nõukogude Liidu ülikoolide omaga. Juba 25. novembril 1944. a. saatis hariduse rahvakomissar Jüri Nuut kirja [5], mis kohustas Tartu Ülikooli kiiresti ja täielikult üle minema kursusesüsteemile. Oli ette nähtud, et kõik üliõpilased tuli määrata kindlale kursusele, koostades neile võlgnevuste likvideerimiseks individuaalplaane, korraldades lisaloenguid, järeleksamaid jne. Sama korraldusega viidi ülikoolis sisse loengutel käimise kohustus üliõpilastele ja õppedistsipliini kontrollimise kohustus õppejõududele. Kuigi rõhutati üliõpilase iseseisva töö tähtsust, tõi ülalnimetatud õppetöö ümberkorraldamine ülikooli sisse koolilikkuse ja nihutas iseseisva töö tagaplaanile. Peab siiski märkima, et sõjajärgsetel aastatel olid paljud üliõpilased eriala omandamisel iseseisvamad kui hiljem.

Pärast sõja lõppu hakkas ülikool taotlema keemiaosakonna taasavamist Tartus. Taotluse algatajateks olid keemikud, eeskätt dots. N. Rägo, toetajaid oli ka teiste erialade õppejõudude seas. Aktiivselt toetas keemikuid matemaatikaprofessor Gerhard Rägo, kes juba 1930. aastatel võitles innukalt keemikute ja tehnoloogide koolitamise eest Tartu Ülikoolis [6].

Arhiivis on kiri 18. oktoobrist 1945. a. [7], milles Matemaatika-Loodusteaduskonna dekaan prof. Heinrich Riikoja pöördus juhtkonna poole keemiaosakonna taasavamise ettepanekuga. Kirjas

rõhutati noorte ülikooliharidusega keemikute ja biokeemikute vajalikkust tööstuslaboratooriumidele ja uurimisasutustele. Soovitati osakonda vastu võtta algul 25, hiljem 50 üliõpilast. Tehti ettepanek luua osakonnas 5 kateedrit: üldise ja anorgaanilise keemia, analüütilise keemia, füüsikalise ja kolloidkeemia, orgaanilise keemia ning biokeemia kateedrid.

Keemiaosakonna ruumide probleemi lahendamine sõltus sõja ajal pooleli jäänud keemiahoone ehitamise lõpetamisest. Hoone valmimine aga viibis. Nii juhtuski, et keemiahoone sai valmis hiljem, kui alustati üliõpilaste vastuvõttu keemiaosakonda.

NSVL kõrgema hariduse minister andis 14. juunil 1947. a. välja käskkirja nr. 804 [8]. Selle dokumendiga loodi Tartu Ülikoolis iseseisev Füüsika-Matemaatikateaduskond, mille koosseisu kuuluvatest osakondadest oli eraldi nimetatud keemiaosakonda. Ministri käskkiri saabus Tartu Ülikooli niivõrd hilja, et uute üliõpilaste vastuvõttust keemia erialale tuli eraldi teatada ajalehes "Postimees" [9]. Sooviavaldusi õppimiseks keemiaosakonnas laekus esimesel aastal suhteliselt vähe [10], sest mingit selgitustööd ajakirjanduses osakonnas õppimise kohta ei tehtud.

1. septembril 1947. aastal alustas keemiaosakonna I kursusel õppetööd 17 noort. Kursusega liitus teisel-kolmandal õppeaastal veel 2 üliõpilast. Huvipakkuva faktina võib märkida, et 1948. a. alguses tekkis keemiaosakonnas ka II kursus, kus õppis Tallinna Polütehnilisest Instituudist Tartusse ületulnud üliõpilane Tullio Ilomets. Et üksinda vanemal kursusel õppida ei olnud tol ajal lihtne, otsustas ta 1949. a. ühineda aasta võrra noorema kursusega. Esimese keemiaosakonna lennuna lõpetas 1952. a. kevadel 12 keemikut, kellest 6 hakkasid tööle ülikoolis [3].

Keemiaosakonnal tuli esialgu töötada peahoones paiknevates ruumides. Ülekolimine uude hoonesse algas 1949. a. algul ja sõltuvalt laboratooriumide sisustuse valmimisest kestis 1950. a. alguseni. Uues hoones said keemiakateedrid avarad ja ajakohaselt sisustatud õppe-ja teadustöö ruumid. Esmakordselt keemiaosakonna ajaloo vältel pääses osakond tööd oluliselt pidurdanud ruumikitsikusest.

1947. aastal alustas keemiaosakond õppetööd 15 koosseisulise õppejõuga kahes kateedris. Uute õppejõududena asus osakonnas tööle endisi keemiaõpetajaid, tööstuskeemikuid ja noori ülikooli farmaatsiaosakonna või Nõukogude Liidu teiste õppeasutuste keemiataaduskonna lõpetajaid. Osakonna taasavamisel olid õppejõududeks anorgaanilise keemia kateedris: kateedrijuhataja dots. Natalie Rägo, dots. Herbert Ottas, vanemõpetajad Ella Parmakson, Lembit Suit, Andrei Verhoustinsky, õpetaja Linda Imelik ning assistendid Lydia Aasmäe, Aino Hange (Suit), Kalju Haldma, Valentina Mihaleva. Hilja Normann. Orgaanilise keemia kateedri koosseisu kuulusid kateedrijuhataja dots. Hans Sossi, vanemõpetajad August Kaalep ja

Jaan Maramaa ning assistent Voldemar Ora. 15-st osakonna õppejõust olid 6 keemiamagistrid, kes aastatel 1946–1950 atesteeriti keemiakandidaatideks [11].

Orgaanilise keemia kateeder õpetas põhiliselt orgaanilist keemiat ja keemilist tehnoloogiat. Mõlema aine lektoriks keemiaosakonna üliõpilastele peetavatel loengutel oli esialgu dots. H. Sossi. H. Sossi oli varem (1927–1930 ja 1943–1944) töötanud Tartu Ülikooli orgaanilise keemia kateedri assistendina, kuid pikemat aega oli ta keemikuks Eesti nahavabrikutes. Tema õppetöö ülikooli keemiaosakonnas oli rohkem praktilise suunaga. Tähelepanuvääriv oli H. Sossi huumorimeel, tema rahulikkus ja heatahtlikkus kõikide aluvate ja üliõpilaste suhtes. Temalt ilmus üldsusele vajalikke kirjutisi rakenduskeemia alalt [12].

Väga lai oli sõjajärgsetel aastatel anorgaanilise keemia kateedri profiil. Kateeder pidi õpetama üldkeemiat, anorgaanilist keemiat, analüütilist keemiat, füüsikalist keemiat, kolloidkeemiat ning hiljem ka keemia õpetamise metoodikat. Et kateedri koosseis oli küllalt suur, õppetöö aga oli liiga mitmepalgeline, osutus otstarbekohaseks jaotada see kateeder kaheks. Nii loodigi 1. septembril 1948. a. anorgaanilise keemia kateedri baasil eraldi analüütilise keemia kateeder, mille juhatajaks määrati dotsent Herbert Ottas [13].

H. Ottas oli lõpetanud Tartu Ülikooli keemiaosakonna tehnikamagistrina 1925. aastal. Aastatel 1929–1940 töötas ta värvimistööstuses "Livo" algul keemikuna, hiljem juhendajana ja omanikuna. 1940. aastal alustas prof. P. Kogermani juhendamisel uurimistöid värvainete saamiseks põlevkivifenoolidest. 1941. aastal saadeti H. Ottas viieks aastaks asumisele. Asumisel ennetähtaegse vabanemise järel töötas ta keemikuna Volskis (Saraatovi oblastis). 1945. aastal naasis H. Ottas Eestisse ning temast sai esialgu TRÜ anorgaanilise keemia kateedri õppejõud [14].

Alates 1948. aastast luges H. Ottas keemiaüliõpilastele analüütilist keemiat. Loengutes esitas ta analüütilist keemiat lihtsustatult, pöörates rohkem tähelepanu analüüsi praktilisele küljele.

Anorgaanilise keemia loenguid keemia I kursusel alustas v-õp. E. Parmakson, kelle õnnetu surma järel 1947. a. oktoobris jätkas loenguid v-õp. L. Suit. Need loengud olid väga põhjalikud ja noor lektor tegi tõsist tööd loengute ettevalmistamisel. Füüsikalise keemia loengud dots. N. Rägo esituses olid tasemelt ebaühtlased. Üliõpilastele tundus, et N. Rägol ei jäänud suure töökoormuse tõttu piisavalt aega loengumaterjalisse süvenemiseks.

Sõjajärgsetel aastatel tuli palju tähelepanu pühendada õppetöö korraldamisele. Suurt vaeva nõudis osakonna juhtivatelt õppejõududest keemikute koolitamine, sest selles osas puudusid kogemused ja tööd tuli alustada päris algusest. Normaalse õppetöö organiseerimisel olid suurimad teened dots. N. Rägol, kes nendel rasketel aastatel

juhatas osakonna suurimat kateedrit. Samas võttis ta osa mitme kõrgkooliõpiku tõlkimisest ja trükki toimetamisest. Temalt ilmusid sõjajärgse perioodi esimesed eestikeelsed keemiaõpikud keskkoolidele [15]. Ainsa õppejõuna osakonnas avaldas ta perioodikas mitu artiklit teadlaste tähtpäevade puhul. Tema sulest ilmus ka ulatuslik uurimus Tartu Ülikooli keemiaosakonna ajaloost [4].

Vaieldamatute saavutuste kõrval õppetöö organiseerimisel, eestikeelse õppekirjanduse ettevalmistamisel ja noorte keemikute koolitamisel jäid osakonna töötulemused teaduse arendamises sel perioodil väga tagasihoidlikuks. Et paljudel osakonna õppejõududel puudusid uurimistöö kogemused, valitud ülesanded aga osutusid liialt ulatuslikuks või teaduse arengu seisukohalt mitte küllalt perspektiivseks, siis õnnestus osakonnal selles valdkonnas vaid vähe ära teha. Kuni 1954. aastani ilmus teaduslikke artikleid vaid v-õp. Mart Sootsilt [3]. Dissertatsiooni tehnikakandidaadi kraadi saamiseks kaitses 1948. a. v-õp. Juhan Loskit, kelle teenistuskäik anorgaanilise keemia kateedris katkes surma tõttu 1951. a. [3].

1949.–1950. aastate repressioonide laine ei jätnud puutumata ka keemiaosakonna töötajaid. 1950. a. lõpus arreteerisid julgeolekutöötajad omaaegse Eesti haridustegelase, keemiakandidaati J. Maramaa. Repressioonide kartusel lahkus 1950. aastal töölt Tartu Ülikoolis keemiakandidaati A. Verhoustinsky. Et noorte teadlaste järelkasv puudus, vähenes 1950. aastate esimesel poolel teadusliku kraadiga õppejõudude arv keemiaosakonnas seitsmelt kolmele [11].

Ülikoolis ei olnud sõjajärgsel perioodil teaduse arengut soodustavaid tingimusi. Õppejõudude suurest õppetöö koormusest ja materiaalse baasi puudulikkusest on juttu olnud varem [11]. Kuid ajakirjanduse ja teiste kanalite kaudu avaldati teadlastele ka otsest ideoloogilist survet. Ühe näitena võib siin tuua 1947. a. "Postimehes" ilmunud artiklit [16], milles ülikooli parteisekretär teeb etteheiteid teadlastele, kes oma töid avaldavad teistes keeltes peale vene keele ja kes oma teaduslikes artiklites viitavad rohkem välismaa kui vene autoritele. Ülalnimetatud artiklis kritiseeriti ülikooli astronoomi, kuid analoogilisi etteheiteid tehti retsensioonides ja suusõnal ka keemikute aadressil.

Kokkuvõttes võime tõdeda, et II maailmasõja järgne aastakümme läheb olulise etapina Tartu Ülikooli keemiaosakonna ajalukku. Osakonna taasavamine ja õppetöö vajalik korraldamine löid kvalifitseeritud keemikute ettevalmistamise eeldused ülikoolis.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. V. Past. Keemiaosakonna töö algus rahvuslikus Tartu Ülikoolis: August Parise tegevus // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXIII. Lk. 36–48.

2. X.P. Мартинсон. Химия в Эстонии в период буржуазной власти. Таллинн, 1987. С. 185-204.
3. Tartu Riikliku Ülikooli keemiaosakond 1947-1972. Tartu, 1972. Lk. 103-228.
4. Н.Я. Ряго. Из истории химического отделения Тартуского университета // Труды Института истории естествознания и техники. М., 1956. Т. 12. С. 105-134.
5. TÕ arhiiv. Nim. 13. S. 28. L. 4, 5.
6. G. Rõgo. Kõrgema tehnilise hariduse korraldamisest Eestis. Tartu, 1933. 31 lk.
7. TÕ arhiiv. Nim. 13. S. 28. L. 24.
8. TÕ arhiiv. Nim. 1. S. 48. L. 43.
9. Postimees. 1947. 4.07, nr. 154.
10. Postimees. 1947. 2.08, nr. 179.
11. V. Past. Tartu Riikliku Ülikooli keemiaosakonna arengust aastatel 1947-1976 // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1979. VIII. Lk. 116-128.
12. H. Sossi. Veini valmistamine. Tartu, 1962. 44 lk.
13. TÕ arhiiv. Nim. 13. S. 41. L. 57, 58.
14. TÕ arhiiv. Nim. 45/56. S. 16. L. 1-4, 99, 100.
15. N. Rõgo. Keemia VIII kl. 1946. 135 lk.; Keemia IX kl. 1947. 200 lk.; Keemia X kl. 1947. 122 lk.
16. A. Preemet. Nõukogude patriotismi ja ideelisuse kasvatamisest TRÜ-s // Postimees. 1947. 14., 17., 19.09, Nr. 216, 218, 220.

RENAISSANCE OF THE DEPARTMENT OF CHEMISTRY OF TARTU UNIVERSITY IN 1947 AND ITS FIRST WORKING YEARS

Vello Past

Summary

The Department of Chemistry of Tartu University of the Estonian Republic made a progress in its spheres of activities. In spite of all efforts the department was closed in 1936. Reopening of the Department of Chemistry in 1947 was mainly caused by the shortage of chemists in industrial and research laboratories. During the first decade the main attention was paid to the organization of the teaching process and the creation of the new teaching staff. At that time scientific research in the field of chemistry was not very successful.

TARTU ÜLIKOOLI MATEMAATIKAKATEEDRID AASTATEL 1954–1961

Enn Tamme

Käesolev ülevaade on järjeks artiklile [1], milles on käsitletud Tartu Ülikooli matemaatikakateedrite arengut ning nendes tehtud õppe- ja teadustööd aastatel 1944–54. Matemaatikakateedrid kuulusid kuni aastani 1961 Matemaatika-Loodusteaduskonda ning seejärel Füüsika-Matemaatikateaduskonda. Vaadeldaval perioodil kasvas matemaatikaosakonna üliõpilaste ja matemaatikakateedrite õppejõudude arv. Lisaks matemaatikaõpetajatele asuti ette valmistama ka arvutusmatemaatikuid, kellest said tollal uudsete elektronarvutite kasutajad. See viis uute matemaatikakateedrite moodustamiseni 1960. aastatel ning Matemaatikateaduskonna loomiseni 1967. a. Järgnevas on täiendatud matemaatikakateedrite ja matemaatikaosakonna kohta varem avaldatud andmeid [2, 3] uutega, tuginedes peamiselt Matemaatika-Loodusteaduskonna materjalidele, mis asuvad Tartu Ülikooli arhiivis.

Kateedrite koosseisud

Sõjajärgsel perioodil olid Tartu Ülikooli matemaatikakateedrid küllaltki hästi komplekteeritud. Nende juhatajatena töötasid Jaan Sarv (1877–1954), Hermann Jaakson (1891–1964) ja Gerhard Rägo (1892–1968), kes olid olnud ka Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli matemaatikaprofessoriteks. Väga viljakat õppe- ja teadustööd arendas dots. Gunnar Kangro (1913–1975). Löögi alla langesid nad 1950. aastal. Tolle aasta aprilli lõpul toimunud Tartu Ülikooli parteiorganisatsiooni kinnise koosoleku otsuses tunnistati prof. J. Sarv kulaklik-natsionalistlikuks elemendiks ja dots. G. Kangro kodanlike natsionalistide mõttekaaslaseks ja kaitsealuseks [4]. Ülikooli parteibüroo otsuses 20. mail 1950 nõuti prof. H. Jaaksoni vallandamist kateedrijuhataja kohalt ja võimaluse korral üldse vallandamist, prof. J. Sarve vallandamist kateedrijuhataja kohalt ning G. Kangro vallandamist prodekaani kohalt. Õnneks neid otsuseid täiel määral ei realiseeritud. G. Kangro küll vallandati prodekaani kohalt ja sama aasta sügisel arvati välja ka ülikooli nõukogust (tema asemel sai nõukogu liikmeks dots. Gleb Bichele), kuid jätkas viljakat tööd õp-

pejõuna. 1951. a. omistati talle professori kutse ning järgmisel aastal määrati ta geomeetriakateedri juhatajaks. J. Sarv siirdus 1951. aastal 73 aasta vanusena pensionile, H. Jaaksonil aga võimaldati jätkata tööd kateedrijuhatajana.

Politiilise surve tagajärjel lahkus ülikoolist 1950. a. v-õp. Elmar Etverk (1899–1977), 1951. a. assist. Sinaiida Riives (1919–1987) ja 1952. a. v-õp. Jakob Gabovits (1914–1980) [1]. Nii sattusid matemaatikakateedrid küllaltki raskesse olukorda. 1951/52. õppeaastal oli geomeetria kateedri ainsaks õppejõuks dots. Alma Ruubel (1899–1990) ning järgmise õppeaasta sügisel matemaatilise analüüsi kateedri ainsaks õppejõuks prof. H. Jaakson. Tänu G. Kangro intensiivsele tööle noorte matemaatikute kasvatamisel hakkas alates 1952. a-st tugevnema geomeetriakateeder. Kuid ka vaadeldava perioodi algul oli tõsisel raskusi matemaatikakateedrite komplekteerimisel sobivate õppejõududega.

Aastatel 1954–61 suurenes matemaatikakateedrite õppejõudude arv. Kui 1954/55. õa. oli geomeetriakateedris 5, matemaatilise analüüsi kateedris 2,5 ja teoreetilise mehhaanika kateedris 5,5 õppejõu kohta, siis 1960/61. õa. oli nendes kateedrites vastavalt 9, 5 ja 6 täiskohal töötavat õppejõudu. Kasvas ka õppejõudude kvalifikatsioon. Vaadeldava perioodi algul töötas nendes kolmes kateedris 2 füüsika-matemaatikadoktorit ja 6 füüsika-matemaatikakandidaati (neist 2 kohakaasluse alusel), perioodi lõpul aga 3 füüsika-matemaatikadoktorit, 11 füüsika-matemaatikakandidaati ja 1 pedagoogikakandidaati. Vaadeldava perioodi vältel suudeti kateedrid põhiliselt komplekteerida perspektiivikate noorte matemaatikutega, kes lahendasid aktuaalseid teadusprobleeme ja tõmbasid nende uurimise kaasa ka üliõpilasi. Vanema põlvkonna matemaatikaprofessorid andsid kateedrite juhatamise üle oma noorematele kolleegidele. Nii viidi õppe- ja teadustöö matemaatika alal küllaltki heale tasemele.

Matemaatikakateedrid töötasid üsna kitsastes tingimustes keemiahoone eri korrustel. Õppetööks kasutati auditooriume mitmes õppehoones (keemiahoones, peahoones, võimlas, botaanikaaias, vana anatoomikumis jn.). Nii mõnedki auditooriumid olid viletsate tahvlitega ja õppetööks küllaltki ebasobivad.

Jälgime matemaatikakateedrite koosseisude muutumist, tuginedes peamiselt kateedrite aastaaruannetele [5] ja väljaannetele [1; 6].

Geomeetriakateedrit juhatas kuni 1959. aastani prof. G. Kangro, kes oma õpilasi juhtis ülikoolis vajalike matemaatika valdkondade juurde. Nii kujunesid vaadeldaval perioodil geomeetriakateedris välja geomeetria, algebra ja arvutusmatemaatika uurimissuunad, mis edaspidi jõudsalt arenesid.

Arvutusmatemaatika suuna juhiks sai v-õp. Ülo Kaasik (a-st 1958 dots. ja a-st 1981 prof.), kes 1956. a. Tartu Ülikooli üheaastases aspirantuuris G. Kangro juhendamisel lõpetas oma kandidaadiväi-

tekirja ja kaitses selle Tartus 1957. a. Aastal 1959 asus Ü. Kaasik juhatama geomeetrikateedrit ja kujundas arvutusmatemaatika selle kateedri juhtivaks suunaks.

Geomeetria suuna juhiks sai v-õp. Ülo Lumiste (a-st 1959 dots. ja a-st 1970 prof.), kes täiendas end 1956. a. üheaastases aspirantuuris Moskva Ülikooli diferentsiaalgeomeetria kateedris ning 1958. a. kaitses samas oma kandidaadiväitekirja.

Õppe- ja teadustööd algebra alal asus juhtima Jaak Hion, kes oli alustanud õpinguid Tartu ülikoolis ning neid jätkanud Moskva Ülikoolis, mille lõpetas 1952. a. Seejärel täiendas ta end algebra alal sihtaspirandina Moskva Ülikoolis ning 1955. a. kaitses samas kandidaadiväitekirja. Samal aastal asus ta Tartu Ülikoolis tööle vanemõpetajana ja järgmisest aastast dotsendina.

Nii geomeetria kui ka matemaatilise analüüsi kateedri püsikaadrit valmistati ette vägagi edukalt töötavas geomeetrikateedri aspirantuuris G. Kangro ja hiljem Ü. Lumiste käe all. Vaadeldaval perioodil kulutas G. Kangro palju energiat tööks aspirantidega, olles perioodi esimesel poolel ainsaks matemaatikaaspirantide juhendajaks Tartus. Tema juhendamisel täiendasid end aspirantuuris 1952–1955 Leo Vöhandu, 1953–1956 Ivar Kull (1928–1989), 1954–1957 Elmar Reimers, 1955–1958 Enn Tamme, 1956–1959 Endel Jürimäe ja Simson Baron, 1957–1960 Samuil Geisberg, 1958–1961 Frederik Vichmann ja Aksel Jõgi, 1959–1961 Tamara Sõrmus, 1959–1962 Ene-Margit Tiit. Seejuures aastast 1959 kuulusid need aspirandid matemaatilise analüüsi kateedri juurde. L. Vöhandu kaitses oma väitekirja 1955. a., I. Kull, E. Reimers ja E. Tamme 1958. a., E. Jürimäe ja S. Baron 1959. a., S. Geisberg 1962. a. ning F. Vichmann, T. Sõrmus ja E.-M. Tiit 1963. a. Aspirantuuris Ü. Lumiste juhendamisel õppisid 1959–1963 Leida Tuulmets (a-ni 1960 Piirimäe) ja 1960–1962 Maido Rahula. M. Rahula kaitses oma diferentsiaalgeomeetriaalase väitekirja 1964. a., L. Tuulmets 1966. a.

Geomeetrikateedri õppejõudude koosseisus toimusid vaadeldaval perioodil küllaltki suured muutused. Kateedris töötasid kuni 1955. a-ni dots. A. Ruubel ja 1957. a-ni v-õp. Maret Tamm, 1956–1960 v-õp. Peeter Nuuma, 1957–1959 v-õp. E. Reimers, 1959 assist. Uno Tiidt, 1959–1960 assist. Enno Saareste, 1960–1962 v-õp. Harry Espenberg. Geomeetrikateedris ja sellest 1962. a. eraldunud arvutusmatemaatika kateedris töötas L. Vöhandu a-st 1955 vanemõpetajana ja järgmisest aastast dotsendina (kuni siirdumiseni TTÜsse 1966. a.), I. Kull 1956–1957 vanemõpetajana ja a-st 1960 dotsendina, Lembit Luht 1959–1964 assistendina, E. Tamme a-st 1960 dotsendina ning Lembit Kivistik samast aastast vanemõpetajana (a-st 1962 dotsendina).

Nii koondati G. Kangro ja Ü. Kaasiku eestvõttel geomeetrikateedrisse algebra, geomeetria ja arvutusmatemaatika spetsialiste.

Õppe- ja teadustöö paremaks organiseerimiseks jaotati see küllalt suureks kasvanud kateeder 1962. a. algebra- ja geomeetriakateedriks ning arvutusmatemaatika kateedriks. Esimese juhatajaks sai Ü. Lumiste, teise juhatajaks Ü. Kaasik.

Arvutusmatemaatikute ettevalmistamiseks loodi 1959. a. geomeetriakateedri juurde problemlaboratooriumina arvutuskeskus ning sama aasta suvel saabus siia elektronarvuti "Ural 1", mis oli esimeseks elektronarvutiks meie vabariigis. See sai teoks tänu Ü. Kaasiku initsiatiivile ja suurele organiseerimistööle. Sama aasta algul võeti arvutuskeskusesse tööle esimesed matemaatikud ja elektroonikainsenerid. Vanemlaborantidena asusid 1959. a. arvutuskeskuses tööle matemaatikud Tõnu Akkel, Ain Korjus, Ants Laumets ja Meise Levin. Järgmisel aastal siirdus M. Levin Eesti TA Küberneetika Instituudi aspirantuuri (juhendaja Ü. Kaasik), T. Akkel, A. Korjus, A. Laumets ja E. Saareste aga said arvutuskeskuse nõoremtöötajateks. 1960. a. matemaatikaosakonna lõpetanud Rünno Mullari (1931–1968) asus pärast lõptamist tööle arvutuskeskuse vanemteadurina, tema kursusekaaslased Viljar Allsalu, Urve Jürgenson, Enn Lasn, Agnes Sikk, Rein Tammeste (1939–1973), Rein Tomberg, Margus Tõnnov ja Maie Veske aga vanemlaborantidena [7]. Arvutuskeskuse teaduslikuks juhendajaks on selle loomisest täini olnud Ü. Kaasik. Arvutuskeskus paiknes tollal ülikooli peahoone kõrval praeguse biofüüsikalaboratooriumi ruumides.

Matemaatilise analüüsi kateedrit juhatas kuni 1959. aastani prof. H. Jaakson. Seejärel ta loobus kõrge ea tõttu kateedri juhatamisest ning kuni pensionile siirdumiseni 1961. a. töötas veel kateedri professorina. Tema kõrval viisid vanemõpetajatena õppetööd läbi aastatel 1954–1957 Liia Einasto (1955–1957 poole koormusega), 1954–1956 J. Gabovits (poole koormusega), 1955–1957 Marina Seeru (1954/55. õa. oli Moskva Ülikoolis kvalifikatsiooni tõstmise kursustel), 1956–1957 L. Kivistik (poole koormusega), 1956–1960 H. Espenberg (1956–1957 poole koormusega), 1957–1960 I. Kull, 1958–1960 E. Tamme (a-st 1959 dots.).

1959. a. asus matemaatilise analüüsi kateedrit juhatama prof. G. Kangro. Ta hakkas siia koondama oma õpilasi, kes olid spetsialiseerunud summeeruvusteooria uurimisele, ning kujundas nii välja summeeruvusteooria koolkonna. Koos temaga tuli geomeetriakateedrist üle v-õp. E. Reimers (a-st 1961 dots.). 1959. a. asus assistendina tööle E. Jürimäe (a-st 1960 v-õp., a-st 1961 dots.) ja 1960. a. vanemõpetajana S. Baron (a-st 1961 dots., 1979. a. siirdus Iisraeli).

Teoreetilise mehhaanika kateedrit juhatas kuni 1958. aastani prof. G. Rägo ning seejärel jätkas kateedris tööd professorina, keskendudes matemaatika õpetamise metoodikale. Kateedri juhatajaks sai dots. Ülo Lepik (a-st 1960 prof.), kes 1958. a. kaitses Moskva

Ülikoolis doktoriväitekirja ja oli kujunenud teoreetilise mehhaanika suuna liidriks. V-õp. Olaf Printits (a-st 1962 dots., a-st 1989 prof.) kaitses 1959. a. G. Rägo juhendamisel valminud väitekirja ja sai pedagoogikakandidaadiks. Temast kujunes matemaatika õpetamise metoodika suuna juht.

Kateedris kasutati vaadeldava perioodi algul kohakaasluse alusel töötavaid õppejõude (a-ni 1956 töötas dots. G. Bichele, 1954–1955 v-õp. René Loskit, 1956–1957 v-õp. Hilja Kull ja v-õp. Georgi Dementjev). Tamara Sõrmus töötas 1954–1955 poole kohaga assistendina ja 1955–1959 täiskohaga vanemõpetajana.

Järk-järgult suudeti teoreetilise mehhaanika kateeder komplekteerida perspektiivikatest noortest mehhaanikutest ja metoodikutest. Kateedris asusid tööle 1954. a. assist. Lembit Roots (a-st 1955 v-õp., a-st 1970 dots.), 1956. a. v-õp. Erich Jõgi, 1958. a. v-õp. Kalju Soonets (a-st 1972 dots.) ja 1959. a. assist. Kalle Velsker (a-st 1967 v-õp., a-st 1976 dots.). Ü. Lepiku juhendamisel täiendasid end kateedri aspirantuuris 1958–1960 L. Roots ja 1960–1963 E. Jõgi ning kaitsesid väitekirjad vastavalt 1963. ja 1967. a. Jaan Reimand oli kateedri aspirandiks 1959–1962 (juhendaja G. Rägo) ning sai pedagoogikakandidaadiks 1969. a.

Õppetöö

Vaadeldaval perioodil suurenes vastuvõtt Tartu Ülikooli matemaatikaosakonda ja selle osakonna üliõpilaste arv. Oluliseks sammuks oli arvutusmatemaatika eriala loomine. Ülevaate üliõpilaste arvu muutustest kursuste kaupa annab tabel 1, matemaatikaosakonna lõpetanutest aga tabel 2.

Tabel 1

Matemaatikaosakonna statsionaarsete
üliõpilaste arv õppeaasta algul
(15. sept., a-st 1959 1. okt.) [8]

Kursus Aasta	I	II	III	IV	V	Kokku
1954	47	22	21	19	15	124
1955	49	43	23	20	19	154
1956	49	42	42	23	18	174
1957	26	38	41	40	22	167
1958	28	28	32	42	39	169
1959	21	27	33	30	48	159
1960	26	20	33	27	29	135

Tabel 2

**Matemaatikaosakonna lõpetanute
jagunemine erialade järgi [9]**

Eriala	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	Kokku
Matemaatika	15	11	8	21	31	19	8	113
Arvutus- matemaatika	—	—	—	—	—	15	16	31
Mehhaanika	—	8	8	—	—	—	—	16
Astronoomia	—	—	—	—	1	4	—	5
Matemaatika kaugõppes	—	1	—	2	3	2	—	8
Kokku	15	20	16	23	35	40	24	173

Matemaatika, arvutusmatemaatika ja mehhaanika eriala lõpetanud said ka keskkooli matemaatikaõpetaja kutse, astronoomia eriala lõpetanud aga astronoomia- ja füüsikaõpetaja kutse. Suur osa matemaatikaosakonna lõpetanutest asuski tööle matemaatikaõpetajatena, paljudest arvutusmatemaatikuteist said aga loodavate arvutuskeskuste töötajad.

Käesolevas kirjutises mainitustest lõpetasid matemaatikutena 1955 E. Jürimäe, L. Kivistik, E. Tamme ja Sulev Ulm (1930–1978), 1956 S. Baron ja U. Tiidt, 1957 S. Geisberg, M. Levin ja E.-M. Tiit, 1958 Leo Heinla, Aksel Jõgi, Ustav Malkov ja F. Vichmann, 1959 T. Akkel, A. Korjus, A. Laumets, L. Piirimäe, J. Reimand, Tiiu Tammai ja K. Velsker, 1960 U. Jürgenson, R. Mullari, R. Tammeste ja M. Tõnnov ning 1961 Aime Kruusmaa ja Tiiu Tauts. Mehhaanikutena lõpetasid 1956 E. Jõgi, 1957 L. Luht, E. Saareste ja K. Soonets ning arvutusmatemaatikutena 1960 V. Allsalu, Rein Jürgenson, E. Lasn, Reedik Palm (1933–1974), Elgi Pikpoom, A. Sikk, R. Tomberg ja M. Veske, 1961 Teet Tobias (1938–1986), Aare Ustaal ja Gennadi Vainikko.

Matemaatikute paremaks ettevalmistamiseks tehti vaadeldaval perioodil mitmeid muudatusi õppetöö korralduses, 1957. a. kavandati matemaatikute spetsialiseerimine pedagoogideks ja arvutusmatemaatikuteks, kasutades peamiselt kummagi eriala jaoks vajalikke eri- ja fakultatiivkursusi ning praktikaid. Nii asuti õigeaegselt ette valmistama matemaatikuid 1960. aastatel loodud arvutuskeskuste jaoks.

Üleliidulised õppeplaanid, milles oli ette nähtud arvutusmatemaatikute koolitamise võimalus, saabusid alles 1959. a. [10]. Samast aastast alates võeti matemaatikaosakonna I kursusele ainult arvutusmatemaatika eriala üliõpilasi. Ette oli nähtud võimalus spetsialiseeruda vanematel kursustel individuaalplaanide alusel mehhaanika ja matemaatika teoreetilistel erialadel. Matemaatika- ja füüsikaõpetaja-

jaid hakati ette valmistama eraldi olevas pedagoogilises osakonnas, mille vanematel kursustel spetsialiseeruti kas matemaatika- või füüsikaõpetajaks. Seetõttu kasvas matemaatikaüliõpilaste arv ka vaa-
deldava perioodi lõpul, kuigi matemaatikaosakonna üliõpilaste arv mõnevõrra kahanes (vt. tabel 1).

Matemaatikaosakonna üliõpilasi tõmmati kaasa kateedrite teadussuundade juurde matemaatikaringi tööühmades, eri- ja fakultatiivkursuste, eriseminaride ning kursuse- ja diplomitööde abil. Teadussuundade kujunemisel etendasid olulist osa noorte aktiivsete õppejõudude loetud fakultatiivkursused, mis olid enamasti mõeldud üliõpilastele alates kas teisest või kolmandast kursusest. Neid kuulasid aga ka aspirandid ja õppejõud.

Algebra uurimissuunda aitasid kujundada J. Hioni loetud kõrgema algebra põhikursused ning fakultatiivkursused kaasaegne algebra (1955/56. õa.), korpuste teooria (1957/58), topoloogiline algebra (1958/59 ja 1959/60), ringiteooria (1959/60) ja rühmateooria (1960/61).

Geomeetriaprobleemide juurde viis kuulajaid Ü. Lumiste põhikursustes analüütiline geomeetria, diferentsiaalgeomeetria ja geomeetria alused ning fakultatiivkursustes Riemanni geomeetria (1955/56 ja 1958/59), sissejuhatust mitmemõõtmeliste pindade teooriasse (1957/58), kongruentside teooria (1957/58), välisvõrmide arvutus ja diferentsiaalvõrrandisüsteemide teooria (1959/60), projektiivselt seostatud ruumid (1960/61) ja projektiivne geomeetria (1960/61). Huvi Eesti matemaatika ajaloo uurimise vastu äratas ta aga matemaatika ajaloo kursuses ning fakultatiivkursuses peatükke matemaatika ajaloost Eestis (1959/60). Ü. Lumiste juhendatavates diplomitöödes uuriti diferentsiaalgeomeetria probleeme ja matemaatika ajalugu.

Arvutusmatemaatika eriala kujundamist juhtis Ü. Kaasik [11]. Selle eriala jaoks vajalikke materjale esitas ta erikursustes funktsionaalanalüüsi lähendusmeetodid (1954/55) ja funktsionaalanalüüs (a-st 1955) ning fakultatiivkursustes kaasaegse arvutustehnika küsimusi (1956/57), elektronarvutusmasinad (1957/58), planeerimise matemaatilised meetodid (1959/60, koos I. Kulliga) ja mängude teooria (1960/61). Neid fakultatiivkursusi kuulasid ka paljud õppejõud, sest neis käsitleti esmakordselt Tartus elektronarvutusmasinaid ja programmeerimist ning uudseid matemaatika rakendusvõimalusi. Peamiselt arvutusmatemaatikutele olid mõeldud ka I. Kulli fakultatiivkursused matemaatiline loogika (1957/58) ja algoritmide teooria (1958/59) ning erikursus elektronarvutusmasinad ja programmeerimine (1960/61), Vello Reebeni fakultatiivkursus arvutusmasinate elektroonika (1958/59), E. Reimersi fakultatiivkursus informatsiooniteooria (1958/59), E. Tamme erikursus arvutusmeetodid (a-st 1959) jt.

Ü. Kaasik organiseeris 1959. a. arvutusmatemaatikutele praktika Moskva Ülikoolis, kus üliõpilased panid oma koostatud programmid tööle elektronarvutil "Strela". Järgmistel aastatel toimus see praktika juba Tartu Ülikooli arvutuskeskuses.

Ü. Kaasik juhendas diplomitöid arvutusmeetodite teoorias, automaatses tõlkimises ja programmeerimises, I. Kull matemaatilises loogikas ja programmeerimises, L. Vöhandu arvutusmeetodites ja programmeerimises ning E. Tamme ja L. Kivistik arvutusmeetodite teoorias.

G. Kangro ning tema õpilaste E. Reimersi ja S. Baroni juhendatud diplomitöödes uuriti ridade summeeruvusteooria probleeme. Selle ainevaldkonna juurde viisid üliõpilasi G. Kangro erikursused ridade teooria ja trigonomeetrilised read ning E. Jürimäe fakultatiivkursus F-ruumid ja summeerimismenetlused (1960/61).

Teoreetilise mehhaanika probleemide juurde juhtisid üliõpilasi Ü. Lepik ja L. Roots teoreetilise mehhaanika põhikursuses ning erikursustes tugevusõpetus, elastsusteooria, plaatide teooria jt. Nende ja ka E. Jõgi juhendatavates diplomitöödes uuriti ülesandeid elastsus- ja plastsusteooria alalt.

Matemaatikaõpetajate ettevalmistamist juhtisid G. Rägo ja O. Prints. Nad lugesid matemaatika õpetamise meetodika kursust ning juhendasid diplomitöid matemaatika meetodikast ja matemaatika õpetamise ajaloost Eestis.

Vaadeldav periood on mõõnaperioodiks kõrgkoolide matemaatikaõpikute väljaandmises kirjastuste poolt. Ilmus vaid Eesti Riikliku Kirjastuse väljaantud raamat Ü. Kaasik, H. Salum, M. Sinisoo "Elektronarvutusmasinad" (1960, 196 lk.), mis on esimene eestikeelne õppevahend programmeerimise alal. Matemaatikaõppejõud kasutasid aga intensiivselt võimalusi õppematerjalide väljaandmiseks Tartu Ülikooli rotaprindil, mis hakkas tööle 1958. a. Vaadeldaval perioodil ilmusid rotaprindil loengukonspektid ja õppevahendid: Ü. Kaasik "Kompleksmuutuja funktsioonide teooria" (1958, 165 lk.), Ü. Kaasik "Funktsionaalanalüüs" (1959, 147 lk.), E. Reimers "Matemaatilise füüsika võrrandid" (1960, 110 lk.), L. Roots ja K. Soonets "Näidisülesandeid teoreetilisest mehhaanikast, I" (1960, 45 lk.), E. Jõgi ja K. Velsker "Elementaar matemaatika ülesanded, I" (1960, 30 lk.), Ü. Lepik "Valitud küsimusi teoreetilisest mehhaanikast, I" (1961, 38 lk.) ning L. Vöhandu "Arvutusmeetodid, I" (1961, 147 lk.).

Teadustöö

Aastatel 1954–1961 arenes Tartu Ülikoolis jõudsalt matemaatika teadustöö ja kujunesid välja peamised teadussuunad. Kiiresti kasvas nii Tartu Ülikooli toimetistes kui ka üleliidulistes väljaannetes avaldatud tööde arv. Matemaatikaõppejõud esinesid Tartu Ülikooli

teadussessioonidel ning järjest rohkem ka Moskvast, Leningradist jt. Nõukogude Liidu teaduskeskustes. Tõusis ka üliõpilastööde tase. Nendest küllaltki paljud avaldati trükis ning esitati üliõpilastööde teaduskonverentsidel Tartus, Riias, Minskis jm. Rida üliõpilasi jätkas üliõpilaspõlves alustatud uurimusi aspirantuuris ja edasisel töökohal.

Vaadeldaval perioodil ei olnud veel praktiliselt võimalikud otsekontaktid väljaspool Nõukogude Liitu töötavate matemaatikutega. Tartus oli ka äärmiselt napilt toleaegeid välisajakirju ja -monograafiaid. Siiski kasutasid Tartu matemaatikud küllaltki ulatuslikult väliskirjandust, sellega tutvuti Moskva raamatukogudes ja seda telliti Tartusse. Vajalikke materjale kirjutati ümber, neist valmistati omaalgatuslikus korras mikrofilme ja fotokoopiaid.

Ülevaade sellel perioodil saadud teadustulemustest ja matemaatikute trükis ilmunud tööde nimekirjad on esitatud artiklis [12]. Seetõttu piirdume järgnevas vaid lühiülevaatega.

Vaadeldaval perioodil jätkas G. Kangro edukalt ridade summeeruvusteooria arendamist funktsionaalanalüüsi vahendite abil [13; 14]. Summeeruvusteooria tulemusi laiendas ta kahekordsetele ridadele ja ridadele Banachi ruumis. Uurimistöösse tõmbas ta kaasa üliõpilasi ja aspirante. G. Kangro juhendamisel valmis I. Kulli väitekirj "Kahekordsete summeeruvate ridade korrutamine" (1956). E. Reimersi väitekirj "Keskväärtusteoreemid kahekordsete ridade teoorias" (1957), E. Jürimäe väitekirj "Üldistatud summeerimismenetluste mõningaid omadusi" (1959) ja S. Baroni väitekirj "Summeeruvustegurid kahekordsete ridade teoorias" (1959, vene keeles). Kõik need matemaatikud olid uurimustega alustanud juba üliõpilastena, kirjutanud G. Kangro juhendamisel oma diplomitöö ning jätkasid ka pärast väitekirja kaitsmist ridade summeeruvusteooria arendamist. E. Reimersi, E. Jürimäe ja S. Baroni üliõpilastööde tulemusi avaldati ka Tartu Ülikooli toimetistes. Vaadeldaval perioodil lõpetanud üliõpilastest jätkasid G. Kangro käe all üliõpilaspõlves alustatud summeeruvusteooria-alaseid uurimusi aspirantuuris S. Geisberg, F. Vichmann, E.-M. Tiit ja M. Tõnnov (kaitses 1967). Ka E.-M. Tiidu, F. Vichmanni ja M. Tõnnovi diplomitööde tulemusi avaldati trükis (viimasel kahel koos juhendajaga).

G. Kangro õpilastest kujunes summeeruvusteooria-alane koolkond, mis leidis rahvusvahelist tunnustust. Nad viisid ka oma õpilasi selle probleemistiku juurde. S. Baroni juhendatavatest üliõpilastest avaldasid oma diplomitööde tulemusi koos juhendajaga T. Tammai ja E. Pallum (Pikpoom).

Vaadeldaval perioodil kujunes Tartus välja arvutusmatemaatika uurimissuund [15]. Peamiselt uuriti iteratsioonimeetodeid operaatorvõrrandite lahendamiseks. Esimesi sellesuunalisi tulemusi said G. Kangro juhendamisel valminud diplomitöödes 1952. a. Ü. Lu-

miste ja L. Võhandu ning 1953. a. Ü. Kaasik. Ü. Lumiste ja L. Võhandu tulemusi avaldati ka trükis. G. Kangro juhendamisel valmis L. Võhandu väitekirj "Iteratsioonimeetoditest võrrandite lahendamisel" (1955) ja Ü. Kaasiku väitekirj "Iteratsioonimeetoditest Banachi ruumis" (1956).

Iteratsioonimeetodite teooria arendamine jätkus Ü. Kaasiku ja tema õpilaste töödes [11]. Ü. Kaasiku juhendamisel valminud diplomitööde tulemusi avaldas S. Ulm ning koos juhendajaga E. Tamme, A. Jõgi ja U. Malkov. Diplomitöö temaatika jätkamisel valmis E. Tamme väitekirj "Majorantprintsip iteratsioonimeetodite üldises teoorias" (1958, ametlik juhendaja G. Kangro), S. Ulmi väitekirj "Iteratsioonimenetluste koonduvusküsimuste käsitlest majorantide printsibil" (1959, ametlik juhendaja Arnold Humal) ja L. Kivistiku väitekirj "Iteratsioonimeetoditest Hilberti ruumis" (1960). Viimased kolm matemaatikut jätkasid iteratsioonimeetodite teooria arendamist. E. Tamme ja L. Kivistiku juhendatud sellealaste diplomitööde tulemusi avaldasid trükis L. Heinla (koos E. Tammega) ja A. Ustaal (koos L. Kivistikuga).

Hiljem asus E. Tamme koos üliõpilastega uurima diferentsiaalvõrrandite ligikaudse lahendamise meetodeid. Selles valdkonnas valminud diplomitööde tulemusi avaldasid trükis R. Jürgenson (koos juhendajaga) ja G. Vainikko. Aspirantuuris E. Tamme juhendamisel jätkasid nad uurimusi ning kaitsesid oma väitekirjad 1964. a.

Ü. Kaasiku tähelepanu hakkasid köitma arvutitega ja nende kasutamisega seotud probleemid. Esimestes sellealastes uurimustes käsitles ta automaatset tõlkimist, mis nõudis ka uut lähenemist keele struktuuri uurimisse. Sellesse valdkonda tõmbas Ü. Kaasik kaasa ka üliõpilasi ja arvutuskeskuse töötajaid. Ü. Kaasiku juhendamisel valminud masintõlkealastest diplomitöödest avaldasid tulemusi trükis A. Korjus, R. Palm ja T. Tobias.

Teatavat tüüpi mitmemõõtmeliste pindade teooria arendamisega pani Ü. Lumiste aluse diferentsiaalgeomeetria uurimissuuna taastumisele Tartus [16]. Ta viibis kahel korral (1953/54 ja 1956) aastasel täiendusel Moskva Ülikoolis ning kirjutas dots. Anatoli Vassiljevi juhendamisel kandidaadiväitekirja "Konjugeeritud või asümptootiliste p-sihiväljadega n-mõõtmeliste pindade teooriast" (1958, vene keeles). Ü. Lumiste juhendamisel kirjutasid diferentsiaalgeomeetria-alased diplomitööd ja väitekirjad R. Mullari (kaitses 1964) ja L. Tuulmets, väitekirja aga ka Tomski Ülikooli lõpetanud M. Rahula.

Kaasaegse algebra uue teadussuuna Tartus rajas J. Hion, kellel Moskva Ülikoolis prof. Aleksander Kuroši juhendamisel valmis väitekirj "Poolrühmade abil normeeritud ringid" (1955, vene keeles). J. Hion organiseeris 1956. a. algebra seminari, mille tööst võtsid osa nii üliõpilased kui ka õppejõud. Tema juhendamisel jõudsid ka nooremate kursuste üliõpilased sisukate teaduslike tulemusteni, mis

hiljem täiendatult vormusid mitme väitekirjana.

Teoreetilise mehhaanika alal jätkas Ü. Lepik viljakalt elastsete-plastsete konstruktsioonide uurimist. Moskvas kaitses ta doktoriväitekirja "Mõningaid elastsete-plastsete plaatide ja varraste tasakaaluküsimusi" (1958, vene keeles). Selle probleemistiku juurde viis ta ka üliõpilasi ja aspirante. Vastava teadussuuna kujunemises oli oluline tähtsus Ü. Lepiku organiseeritud elastsus-plastsusteooria seminaril, mis alustas tööd 1959. a. ning mille tööst võttis osa ka väljaspool ülikooli töötavaid mehhaanikuid. Ü. Lepiku juhendamisel valmisid sellesse valdkonda kuuluvad väitekirjad L. Rootsil, E. Jõgil ja K. Soonetsil (kaitses 1971). Ü. Lepiku juhendatavatest üliõpilastest avaldasid tulemusi trükis E. Jõgi ja A. Kruusmaa ning L. Rootsi juhendatavatest T. Tauts. Ülevaade mehhaanikaalastest uurimustest ja trükis avaldatud tööde nimekirjad on esitatud artiklis [17].

Koolimatemaatika moderniseerimise küsimusi uuris O. Printits, kellel G. Rägo juhendamisel valmis väitekirja "Kõrgema matemaatika elementide käsitlemisest keskkoolis" (1959). O. Printitsa initsiatiivil alustas 1959. a. tööd matemaatika metoodika seminar.

Nii näeme, et vaadeldaval perioodil toimus Tartu Ülikoolis matemaatika areng ning pandi alus teadussuundadele, mis hiljem leidsid rahvusvahelist tunnustust. See sai võimalikuks tänu asjaolule, et 1950. aastate alguse repressioonid tabasid Tartu matemaatikuid suhteliselt vähe. Õnnestus vältida juhtivate matemaatikute ülikoolist vallandamist. Eriti oluline oli, et töötamist ülikoolis jätkas G. Kangro, kellest sai uue Eesti matemaatikute põlvkonna kasvataja. Tollane huvi tõus täppisteaduste vastu võimaldas matemaatikaosakonda laiendada ning jätta andekaid noori matemaatikuid tööle ülikooli juurde, kus kraadiga õppejõudude palgad olid suhteliselt head. Otsustavaks Eesti matemaatika arengus kujunesid sidemed teiste matemaatikakoolkondadega. Otseste kontaktide puudumist lääne matemaatikutega suudeti osaliselt kompenseerida sidemete arendamise teel Nõukogude Liidu teaduskeskustega. Oskuslikult suunati noori matemaatikuid õppima ja end täiendama Moskva Ülikooli, kus matemaatika oli sellal heal tasemel.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. E. Tamme. Tartu Ülikooli matemaatikateaduskond aastatel 1944–1954 // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXIII. Lk. 155–168.
2. U. Lumiste. Matemaatikateaduskond // Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 307–312.
3. TRÜ matemaatikateaduskond. Tartu, 1985. 64 lk.
4. J. Ant, L. Raid. Peripeetia // Edasi. 1989. 22. märts – 9. aprill.
5. TÜ arhiiv. Nim. 13. S. 162. L. 80–87; 117–125; S. 181. L. 71–77, 121–122. S. 194. L. 72–76, 109–111. S. 207. L. 65–74, 106–190. S. 223. L. 5–13. S. 237. L. 110–115.

6. Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafianimestik 1944-1980. Tallinn, 1987. 528 lk.
7. Tartu Riikliku Ülikooli struktuur ja isikuline koosseis. Tartu, 1961. 95 lk.
8. TÜ arhiiv. Nim. 2. S. 217, 243, 263, 286, 311, 337, 358.
9. TÜ arhiiv. Nim. 13. S. 177, 191, 204, 218, 219, 232, 233, 247, 248, 259.
10. Tartu Riikliku Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskond. Tartu, 1964. 72 lk.
11. L. Kivistik, E. Tamme, E. Tiit. Professor Ülo Kaasik ja rakendusmatemaatika areng Eestis // Matemaatika ja kaasaeg. Tartu, 1984. XXII. Lk. 46-54.
12. С. Барон и др. Математика в Советской Эстонии за последние двадцать лет // Уч. зап. Тартуск. ун-та. 1964. Вып. 150. С. 12-52.
13. С. Барон и др. К пятидесятилетию со дня рождения проф. Г. Кангро // Уч. зап. Тартуск. ун-та. 1964. Вып. 150. С. 3-11.
14. G. Kangro. Matemaatika arengust Tartus aastatel 1917-1957 // Täppis-teaduste sektsiooni esimene konverents. Tartu, 1959. Lk. 5-14.
15. E. Tamme. Arvutusmatemaatika uurimissuuna kujunemine Tartu Riiklikus Ülikoolis // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1987. XX. Lk. 74-79.
16. Ülo Lumiste — füüsika-matemaatikadoktor // Matemaatika ja kaasaeg. Tartu, 1969. XVI. Lk. 151-163
17. Ю. Лепик, Э. Йыги. Обзор работ по теории пластинок и оболочек, выполненных в Тарту за период 1950-1968 гг. // Уч. зап. Тартуск. ун-та. 1970. Вып. 253. С. 26-37.

THE DEPARTMENT OF MATHEMATICS AT TARTU UNIVERSITY IN 1954-1961

E. Tamme

Summary

In 1954-61 the number of students and teachers at the Department of Mathematics of the Faculty of Mathematics and Natural Sciences increases. At that time the training of specialists in the field of calculus mathematics begins. Young active and promising teachers start to work raising the level of lectures and scientific work. Main trends of scientific research are established:

Prof. Gunnar Kangro and his disciples (E. Reimers, E. Jürimäe, S. Baron and others) develop the summability theory of series, Prof. Ülo Lepik and his disciples (L. Roots, E. Jõgi and others) develop the theory of elastic-plastic constructions, Ülo Kaasik starts new trends in calculus mathematics, Ülo Lumiste in differential geometry and Jaak Hion in modern algebra.

PROFESSOR PAUL KOGERMANI HARIDUSALANE TEGEVUS

Helgi Muoni

1891. a. 5. detsembril sündis Tallinnas tulevane akadeemik, rahvusvaheliselt tuntud eesti soost keemik, Tartu Ülikooli orgaanilise keemia esimene professor Paul-Nikolai Kogerman.

Majanduslikud võimalused Kogermani peres olid piiratud, mistõttu noorukil õnnestus esialgu lõpetada vaid Tallinnas algkool (1901–1904) ja 4klassiline linnakool (1904–1908) [1; 2]. Gümnaasiumi õppima asumiseks raha ei piisanud. P. Kogerman alustas oma pedagoogilist tööd varakult kooliõpetajana Tallinna-lähedastes kirikumõisates (Harju-Jaanis 1909–1911, koduõpetaja 1912–1913) [3]. 1910. a. sügisel pakkis P. Kogerman leivakoti ning sõitis Peterburi salasooviga saada meremeheks, nagu oli olnud tema isa, ent ta jõudis pealinna siis, kui merekool oli vastuvõtu lõpetanud [4].

Paul Kogerman hakkas kodus valmistuma gümnaasiumi lõpueksamiteks ning sooritas 1913. a. eksternina gümnaasiumi täiskursuse eksamid Tallinna Aleksandri Gümnaasiumi juures [5].

5. augustil 1913. a. kirjutas Paul Kogerman palvekirja Tartu Ülikooli rektorile, et alustada õpinguid ülikooli Füüsika-Matemaatikateaduskonna keemiaosakonnas. 12. augustil sai värske üliõpilane kätte sissepääsupileti nr. 25 127 [5].

Algasid pingsad õpingud nimekate õppejõudude juhendamisel: eksameid sooritas ta füüsikaseks prof. Aleksander Sadovskile, analüütilises geomeetrias prof. Platon Gravele, zooloogia üldkursuses prof. Konstantin Saint-Hilaire'ile; keemias õppejõududele Aleksander Bogojavlenskile, Georg Landesenile, Johannes Narbutile. Vaid orgaanilises keemias oli protokollis hinne "3", teistes ainetes olid kõrged hinded. P. Kogerman lõpetas ülikooli "tegeliku üliõpilasena" 31. mail 1918. a. [6].

Ülikooliõpingute ajal jätkas P. Kogerman pedagoogilist tegevust. Pärast ülikooli lõpetamist töötas ta J. Vestholmi eragümnaasiumis keemia- ja füüsikaõpetajana, oli ka Tallinna Linna Keemia Bakterioloogia Laboratooriumi juhataja abi. Varakult alustas P. Kogerman populaarteaduslike ajalehe- ja ajakirjaartiklite ning omaette raamatute kirjutamist, pidas harivaid loenguid Tallinna ja Tartu Rahvaulikoolis.

1919. a. 1. detsembril alustas tegevust eestikeelne Tartu Ülikool.

№ 23127

Предъявитель

сего

Студентъ ИМПЕРАТОРСКАГО
Юрьевскаго Университета

срочно-мал. френ

Научн.

Воскресный

Воскресный

Исполнитель А. Чернышев

Algas kogu hariduselu ümberkorraldamine ja koolivõrgu laiendamine. Teravalt kerkis päevakorda küsimus õpetajate ebapiisavast ettevalmistusest, kvalifitseeritud õpetajaid ei jätkunud. Eestikeelse kooli täies ulatuses elluviimine andis haridustööd korraldavatele asutustele palju uusi ja raskeid ülesandeid.

Sel perioodil etendas Tartu Ülikool silmapaistvat osa nii pedagoogilise kaadri kutsealasel ettevalmistamisel kui ka kvalifikatsiooni tõstmisel.

Esimeseks katseks saada keskkoolidele eesti keeles õpetavaid kutsega õpetajaid oli suvekursuste avamine Tartu Ülikooli juures keskkooliõpetajatele, kellel puudus ülikooliharidus, ning algklassiõpetajatele. Suvekursused olid väga nõutavad, nendele ei saadud vastu võtta kõiki soovijaid. Lektoriteks olid ülikooli õppejõud, nende hulgas ka P. Kogerman, kelle õlul oli loodusteaduste õpetajate täiendusõpe. Näiteks 31. juulist 12. augustini 1922. a. olid tal anorgaanilise keemia loengud (*põlemise ja gaaside keemia*) algkooliõpetajatele [7, l. 3]. 5. augusti loengul osales 89 kuulajat [7, l. 22]. P. Kogerman juhendas katsetehnika praktikume, mis toimusid väiksemates rühmades (koos August Parise, Reinhold Margiga).

Õpetajate ettevalmistamisel ja täiendamisel olid lühiajalised kursused vaid hädabinõu. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna juurde asutati didaktilis-metoodiline seminar (DMS) selleks, et tulevased keskkooliõpetajad hariksid end ka pedagoogiliselt [8], eriti aga praktilis-metoodiliselt, nagu rõhutas professor Peeter Põld ühes oma kirjas Tartu Ülikooli nõukogule [8, l. 2]. DMS alustas 1923. a. tööd üheaastase kursusega, kus olid matemaatika, loodu teaduse, eesti keele, uute keelte ja ajaloo osakonnad.

P. Kogerman oli juba seminari ettevalmistamise ajast alates DMS nõukogu liige, 1922. a-st aga loodusteaduse osakonna juhataja, kelle ülesandeks oli loodusteaduse osakonna kuulajate keemia-alane ettevalmistus ning keemia meetoodika loengute pidamine. 1924. a. (22.I) andis P. Kogerman aru oma osakonna tööst: "... kõik rõhutatavad, et õpilastel tahtmist tööks ei olevat puudus, kuid kaebavad nõrga teadusliku ettevalmistuse ja seminaarile määratud aja vähesuse üle" [9, l. 11p]. Professor P. Põld märgib, et "paljud puudused õpilaste teadmistes on seletatavad nõrga ettevalmistusega, mis keskkool on annud. Seni, kui meie keskkoolide tasapind ei tõuse, ei saa ülikool oma õpilastele täiesti rahuldavalt teaduslikku ettevalmistust anda" [9].

1925. a/ 27. okt. DMS nõukogu koosolekul tegi P. Kogerman ettepaneku kevadsemestril korraldada keemias pedagoogiline katsepraktikum 35 tunni ulatuses, nõukogu kiitis selle heaks [9, l. 22p]. Keemia praktikume otsustati korraldada ka järgnevatel aastatel.

P. Kogerman kirjutas 18. nov. 1931. a.: "... minu seniste kogemuste põhjal loodusteadlased selleks küllalt ettevalmistatud ei ole,

et eduga õpetada keemiat keskkoolides, eriti reaalarus. Neil puuduvad esmalt kogemused praktiliste tööde korraldamiseks ja juhatamiseks preparatiivse keemia alal ja teiseks ka ülevaade tehnilistest küsimustest, mis moodustavad tunduva osa keskkooli keemia käsitlemisel. Neid puudusi ei saa täiesti kõrvaldada didaktilis-metoodilises seminaris ja seetõttu esitati juba aastate eest didaktilis-metoodilise seminari juhataja poolt märgukiri Haridusministrile, et võimaldataks kutse õiguste saamist ka keemikuile" [10, l. 5]. Paraku jäi see ettepanek ülikooli poolt realiseerimata.

30. mail 1930. a. pidas DMS nõukogu soovitavaks loodusteadustele määratud keemia praktikumi ühendamist keemia metoodika kursusega, mida annaks 2 tunni ulatuses professor P. Kogerman [9, l. 64].

Keemia metoodika ja katsetehnika praktikumi kavade põhjal võib järeldada töö põhjalikkust nimetatud valdkonnas. Metoodika osas tuli õppijal selgeks teha keemia tähtsus, õpetamise eesmärgid ja ülesanded, sisu, side teiste loodusteaduslike ainetega, õpetamise meetodid, abivahendid, nii kodu- kui ka välismaine õppekirjandus. Katsetehnika praktikumis tuli sooritada 25 erisugust tööd, mõni töö (nt. keemiliste elementide omadustega tutvumine) oli mitmeosaline. Katsete teostamiseks vajalike juhendite saamiseks oli juurde lisatud vastav kirjandus [11, l. 12, 17, 17p].

1932. a. oktoobrist alates anti assistent Hugo Raudsepale õppeülesandeks keskkooli keemia katsepraktikumi korraldamine ühe nädalatunniga. Et prof. P. Kogerman oli ülimalt hõivatud, jätkas 1936/37. õppeaastast P. Kogermani tööd DMS-s prof. A. Paris [14]. Keemia metoodikat luges P. Kogerman siiski edasi [12, l. 56; 13, l. 21].

P. Kogermanile oli selge süstemaatilise hariduse tähtsus. Ta võttis osa loodusõpetuse õpetajate ettevalmistamisest ja nende täiendavast õpetamisest, koostas programme, esines konverentsidel ning asus ka õpikute koostamisele. Koostöös Lydia Mahlsteini ja Hans Männikuga ilmus tal 1922. a. loodusõpetuse õpik, mis sisaldas peatükke eluta loodusest, taimedest, inimesest ja loomadest. P. Kogerman kirjutas selle eluta looduse osa, ülejäänud L. Mahlstein ja H. Männik.

Õpikust ilmus viis trükki, viimane 1927. a. Samad autorid kirjutasid õpikud ka V (I tr. 1923, V tr. 1930. a.) ja VI õppeaastale (I tr. 1924, V tr. 1930. a.). Nendes õpikutes kirjutas P. Kogerman keemia ja füüsika osa [15]. Johannes Käisi retsensioon nende õpikute kohta ajakirjas "Kasvatus" oli kriitiline [16]. Ta leidis põhjendatult, et IV ja V klassi õpikud ei arvestanud didaktika põhiprintsiipi (lapsepärased, eakohasus, huvivaldkond, aine süstemaatilise käsitluse eesmärgid jms.) ning olid liiga raskepärased ja mahukad ega rahuldanud algkooliõpikule esitatud nõudeid [16].

Ei saa öelda, et uute trükkide väljaandmise eel ei oleks parandusi ja täiendusi tehtud. Näiteks VI õppeaasta õpiku esimeses trükis oli eluta looduse osa 68 leheküljel, sellest keemiat 24 leheküljel, viiendas trükis oli eluta looduse osa 63 leheküljel, keemia osa aga seitsmele kärbitud. Kui arvestada veel asjaolu, et selle aja inimestest piirdus suurem osa algkooliharidusega, siis võib P. Kogermani tänada selle vajaliku ülevaate eest eluta looduse kohta, mida õpikutes anti. Inimene puutub kokku vee, õhu, mulla, kivimite, loodusvaradega, ta peab neid teadma, tundma ja oskuslikult kasutama. Niisugune ülevaade õpikus anti.

Arst L. Mahlstein ja kirjastaja-loodusteadlane H. Männik loobusid edaspidi õpikute koostamisest. Paul Kogerman jätkas 1930. aastast uute autoritega, kelleks olid Ernst Kilkson, Heinrich Riikoja, Jaan Port ja Aleksander Kepp. Nende õpikud vastasid sotsiaal- ja haridusministeeriumi uutele õppekavadele, kordustrükid ilmusid kuni 1939. aastani.

Koos füüsik E. Kilksoniga kirjutatud eluta looduse osa oli rikkalikult illustreeritud, sisaldas ülesandeid ja küsimusi ning vaatlusi. Keemias oli aine mahu seisukohalt raskuspunkt viiendas klassis. Käsitleti vett, õhku, põlemist, metallide ja maapõuevarade keemiat [17]. VI klassi õpikus domineeris füüsika, keemiat oli vaid mõne lehekülje ulatuses.

Paul Kogermani, Hans Männiku, Lydia Mahlsteini ja Ernst Kilksoni, Aleksander Kepi, Heinrich Riikoja, Jaan Pordi õpikud olid Eesti koolides küllalt ulatuslikult kasutuses kõrvuti Juhan Langi, August Parise, Vassili Peedi, Gustav Reiali õpikutega.

Koolide loodusõpetuse taseme määramiseks viidi läbi teste. 1932. a. kevadel toimus see Tallinna tütarlaste kommertsgümnaasiumi ja kaubanduskooli vastuvõtukatsetel. Esitati 100 küsimust (8 botaanikast, 14 zooloogiast, 7 mineraloogiast, 11 inimese anatoomiast ja tervishoiust, 42 füüsikast ja keemiast, 18 maateadusest). Testile vastas 236 tütarlast Tallinna linnast, Nõmmelt, Harjumaalt. 26 vastajat oli mujalt. Teadmiste taset ei peetud kõrgeks (mineraloogias isegi väherahuldavaks), süüdistati maalaste lühemat kooliaega ja rasket tööd, samuti õpikut [18].

Valgamaa koolinõunik Markus Univer andis 1936. a. ülevaate testi (koostajad J. Johanson, H. Summer, V. Peet jt.) tulemustest algkooliõpilaste oskuste ja teadmiste kohta loodusõpetuses (eeltestis oli 260 küsimust, lõpuks piirduti 100 küsimusega) [19]. Testiti Harju-, Lääne- ja Valgamaal kokku 109 koolis. Vastas 1329 õpilast, neist 1141 maa- ja 188 linnalast. Testi tulemusi ja loodusõpetuse olukorda koolides analüüsiti põhjalikult, uuriti nii loodusõpetuse suhtes vastumeelsust, ükskõiksust kui ka huvi põhjusi. Oluline oli märkida, et katsealustes koolides oli 640 loodusteaduse raamatut (õpilasi 1329!), nendest 585 eestikeelset, 55 muukeelset. 91 koolis oli 1933/34. õp-

peaastal kasutusel J. Langi, A. Parise, V. Peedi, G. Reiali "Väike Looduse sõber" [20], 17 koolis aga P. Kogermani, H. Männiku, L. Mahlsteini "Looduseõpetus".

Nagu eelnevast ilmnes, oli algkooli õpperaamatutega olukord väga raske. Parem polnud lugu ka loodusõpetuse metoodika alaste raamatutega (22 koolis ei olnud ainsatki metoodikaraamatut). Kogu töö tulemus olenes õpetajast, tema haridusest ja oskustest. Õpetajatest oli 58 õpetajate seminari haridusega, küllalt paljud olid gümnaasiumi või linnakooli haridusega. Üle poolte õpetajatest olid osa võtnud täienduskursustest (55 õpetajat), nendest 34 õpetajat korduvalt (mõni kuni 5 korda).

P. Kogerman oli Tartu Õpetajate Seminaris (1920/21) [21] keemiaõpetaja, täienduskursuste õppejõud ja DMS loodusteaduse osakonna juhataja, osales aktiivselt loodusteaduse õppeprogrammide koostamisel, võttis osa õpetajate päevadest, konverentsidest, kongressidest. I üleriiklikul loodusloo ja maateaduse õpetajate kongressil 3.-5. apr. 1923. a. oli P. Kogerman kongressi juhatuse liige. Ta esines seal ettekandega "Keemia õppekavad", milles põhjendas keemia tähtsust rahvaste ja riikide elus. "Keemia põhjalikum teadmine aitab kaasa majanduslikule edule", väitis ta. Keemia õpetamist pidas ta keskkooli ülesandeks, mida tuleb alustada 7. klassist ning rõhutas vajadust tõsta tundide arvu, viia see vastavusse Lääne-Euroopa ja Ameerika koolide omaga [22].

Ülikooli õppejõuna valgustas P. Kogerman välismaa ülikoolide tööd, millega ta oli põhjalikult tutvunud, eriti keemikute ettevalmistust sealsetes kõrgkoolides. Küsimusele, kuidas õpitakse Ameerika ülikoolides, vastas P. Kogerman, et "üliõpilased elavad kui pihtide vahel" [23; 24]. I-II kursu el elavad üliõpilased ühiselamus õppejõu silma all, ka akadeemilised nõudmised on kõrged. Üldistades välismaal saadud keemikute ettevalmistamise kogemusi tuli ta järeldusele, et Eestis peab olema üks kõrgem õppeasutus keemikute jaoks, kus peaks "domineerima keemik (70 %), inseneriteadused antagu kõrvalainena (30 %)" [25].

Selliste eesmärkide realiseerimisega prof P. Kogerman ka tegeles. Et kõrgkoolis oleks võimalik üliõpilastega hästi töötada, peab nende üldharidus olema kõrge, peab olema korralik alus, millele saaks rajada tugeva erihariduse. Tartu Ülikooli õppejõud ei olnud sugugi rahul keskkoolilõpetanute teadmistega. Matemaatika-Loodusteaduskonna õppejõud Hugo Kaho, P. Kogerman, Jüri Nuut, Gerhard Rägo ja Johan Vilip leidsid, et õppijate üldine haridustase oli madal, puudus iseseisva mõtlemise ja töötamise oskus, ettekujutus oma võimetest, töödistspliin, ka madal võõrkeelte oskus. Keskkoolist olid kaasa toodud madalad teadmised ja oskused. Eelneva põhjustena nimetati:

a) selektsiooni puudumist kogu keskkooli ulatuses, kus eda-

Paul Kogerman (1891–1951),

orgaanilise keemia dotsent 1922–1924, professor 1925–1936, Eesti põlevkivikeemia rajajaid

siõppimise aluseks ei olnud andekus ja võimed, vaid majanduslikud tegurid;

b) algkooli ebaühtlane tase, mis sundis keskkoolides õpetamisel lähtuma kõige nõrgema algkooli tasapinnast;

c) madal materiaalne varustatus, aegunud õppemeetodite rakendamise;

d) õppekavade ebamäärane ulatus ja sisu;

e) keskkoolikursuse ülekoormatus eriainetega;

f) ülisuur hulk igasuguseid keskkooliharusid või keskkoolitüpe erinevate kavadega, petliku eesmärgiga ette valmistada korraga nii praktilisele elukutsele (kutsekooli eesmärk) kui ka kõrgemale haridusele (gümnaasiumi eesmärk) [26]. Haridusministeeriumile memorandumi esitanud isikud pakkusid olukorra lahendamiseks mitmesuguseid võimalusi, nagu õppekavade lõplik väljakujundamine, keskkoolide arvu vähendamine, eriklasside organiseerimine pärast keskkoolide lõpetamist. Alles 31. dets. 1939. a. sai 1928. a. tõstatatud ettepanek teoks. Intervjuus "Päevalehele" teatas haridusminister P. Kogerman, et kõrgkooli soovil lisati keskkoolidele üks aasta õppeaega kuni ülikooli jõudmiseni [27].

Õppejõutöö kõrvalt koostas professor P. Kogerman peale üldhariduskoolide õpikute ka kõrgkooliõpikuid. Esimene "Orgaanilise keemia põhijooned" ilmus 1926. a., sellest ilmus 1930. a. juba täiendatud kordustrükk (kordustrükid ka 1945, 1950), teine osa orgaanilisest keemiast ilmus alles 1947. a. [29]. Õpiku [28] eessõnas kirjutas autor, et õpik on "... piiratud tarvitajaringile määratud. Tartu Ülikoolis ku lavad orgaanilise keemia üldkursust arsti-, loomaarsti-, põllumajanduse ning matemaatika-loodusteaduskonna üliõpilased". Et aga õpikut väljaspool akadeemilist ringi kasutada võidaks, selleks kirjutas autor ulatusliku sissejuhatuse, kus praktiline ja teoreetiline osa oli läbi põimitud.

P. Kogermanil oli väärtuslik raamatukogu, sealjuures täielik kogu õlikivikirjandust. "Kui ilmub raamatu teine trükk, pole esimesel enam väärtust" — nii ütles P. Kogerman 1935. a. Ilmselt siiski ei jätkunud P. Kogermani õpikuid [30] ning ettevõtlikud Eduard ja Verner Lõhmus kasutasid ära teiste õppejõudude (nagu H. Riikoja, A. Parise, E. Jaanson, L. Tiganiku) loengukonspektide kõrval ka prof. Paul Kogermani loengute konspekte ning avaldasid need paljundatutena (esimene konspekt 1934. a., teine 1939. a.) [31], viimane veel laiendatud eksamikava ulatuses ning ka L. Tiganiku loenguid arvestades.

Polnud peaaegu ühtegi hariduse ja kultuuri valdkonda, milles prof. P. Kogerman ei osalenud. Ta oli aktiivne õppejõud ja pedagoogikategelane, õpikute ja õppevahendite koostaja, uute õppevormide juurutaja, teadusliku uurimistöö tegija, paljude akadeemiliste ühingu ja seltside asutajaliige ja juht, esindas Eestit rahvusvahelistel

eriteadlaste kongressidel, oli teaduse ja hariduse tutvustaja laiadele rahvahulkadele. Tema sulest ilmus arvukalt artikleid, vaatluse all olid mitmesugused probleemid [37]. Kahtlemata olid P. Kogermanile südamelähedasemad keemia-alased probleemid, mida ta laiale lugejaskonnale — eriti noortele — populaarses ja arusaadavas vormis näitlikult esitas [32]. Paul Kogermanile olid iseloomulikud üldistused koos põhjaliku ajaloolise kujunemislooga: kuidas jõuti olemasolevate tulemusteni, kuidas toimub teaduslik loomine [33], kes on loojad, kuidas on seotud tehnika ja kultuur [34]. P. Kogerman väidab: “Moodsas riigis leidub igaühele oma kohta tema võimete kohaselt. [...] Meie aeg nõuab energilist isiksust, kel teadmisi on ja kes oma teod kooskõlastab faktidega. [...] Sest ainult see, mida isik anda, produtseerida suudab, tõstab tema väärtust nii teaduses kui ühiskonnas” [35]. Samuti rõhutas ta loodusteaduse saavutuste “rahva sekka kandmise vajadust”, populariseerimise vajadust, et inimesed kainemalt vaataksid ka ühiskondlikele nähtustele.

P. Kogermani avaldatud tööde arv ulatub 175ni. Mitmes valdkonnas ei ole need oma väärtust senini kaotanud.

P. Kogerman tegi ulatuslikku tööd tehnikahariduse korraldamisel, mille tulemusena 1934. a. avati Tartu Ülikoolis tehnikateaduskond. 1936. a. asutati Tallinna Tehnikainstituut ning oli ootuspärane, et uue instituudi esimeseks rektoriks sai P. Kogerman, kes oli samal ajal orgaanilise keemia kateedri juhataja. Seal jätkas ta ulatuslikku pedagoogilist tegevust.

Tegelik elu tõi teadlaste ellu sageli korrektiive. Tulevase sõja võimalike üllatuste ennetamiseks korraldati keemikutele kursus sõjagaaside käsitlemise õpetamiseks. Sissejuhatav loeng oli P. Kogermanilt [36].

Kui P. Kogerman tegi kokkuvõtteid 1938. aastast, siis pidas ta 1938. aastat reformide aastaks, sest

1) realiseerus uus ülikooliseadus, mis ühtlustas kõrghariduse korralduse (8 teaduskonda Tartus, 2 Tallinnas);

2) tegelikkuses hakkas tööle loodusvarade instituut, katusorganisatsioon, mis pidi koordineerima mitut praktilise tähtsusega uurimistööd;

3) hakkas tööle 1938. a. asutatud Eesti Teaduste Akadeemia [37].

1939. a. 12. oktoobril moodustati uus vabariigi valitsus, uueks, arvult 21. haridusministriks nimetati akadeemik prof. Paul Kogerman [38]

“Eesti Kooli” vahendusel pöördus vastne haridusminister kõigi kaastööliste poole hariduse valdkonnas. Rõhutades erilist sõjaseisukorda Euroopas, kutsus ta kõiki üles rahulikule, ent viljakale ja tulemusrikkale tööle. Suured lootused pani minister õpetajatele, kes

oma isikliku eeskujuga pidid kaasa aitama korra jaluleseadmiseks, hoolimata kitsastest oludest [39].

23. okt. 1939. a. esines Paul Kogerman Õpetajate Kojas, kus ta ütles: "Kahjuks olen ma sattunud hariduselu juhtima väga keerulisel ja raskel ajal, kus välispoliitika ja majandusküsimused lõviosa võtavad ja teised, nende hulgas ka kultuuriküsimused, on jäetud teisele kohale" [40].

Haridusministrile valmistas muret algkool, millest 42 % õpilasi lahkus ilma 6. klassi lõpetamata. Vajalik oli suurendada algkooli lõpetanute arvu. Selleks peeti oluliseks süvendada õppe- ja kasvatustööd, lahendada eelkooli probleeme, s.t. ettevalmistus kooliks. Algkooli lõpetanud peeti vajalikuks hoida järelkooli abil kooli kasvatava mõju all, et neil oleks võimalik oma haridusteed jätkata keskkoolis.

Järgneva ülesandena pidas Paul Kogerman väga tähtsaks pedagoogilise kirjanduse väljaandmist.

1934. a. alustati keskkoolide ja gümnaasiumide reformi, mis oli vaja lõpul viia. Paul Kogermani jaoks oli oluline taotleda keskkoolides "süvendatud rahvuslikku, isamaalist ja kõlbelist kasvatust, sest erakordsed ajad mõjutavad just noori kahjustavalt" [40]. Samaaegselt oli vaja arvestada andekate noorte edasiõppimise võimaluste kindlustamist, tööturu nõudeid haritlaskutsete alal ja riigi majanduslikku kandejõudu. Nende ülesannete lahendamisel ei olnud vähem tähtis keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistamise reformi ellurakendamine ning Pedagoogilise Instituudi asutamine. Haridusministril oli ulatuslik kutsehariduse, kõrghariduse ning teaduse ja kunsti, vabaharidustöö ja raamatukogunduse programm [41], erilist rõhutamist leidis tema programmis aga noorsoo tervise, vastupidavuse ja iseloomu tugevdamine [42].

Aastalõpu intervjuus konstateeris haridusminister P. Kogerman, et koolireform oli ellu viidud: "See reform taotleb, nagu juba teada, haritlaste üleproduktseerimise vähendamist üldhariduslikel aladel gümnaasiumide arvu vähendamisega ning noorte juhtimist kutsekoolidesse ja kõrgematesse erikoolidesse, nagu tehnikum, põllumajanduskoolid jne" [27].

Heideti ette, et "koolipoliitika on nagu lõõtspill, mis kord tõmbub kokku, kord laiali". Jätkata otsustati vastavalt elu nõuetele. Elu pidi paika panema õige keskkoolitüübi — kas reaalkooli, progümnaasiumi või gümnaasiumi [27].

30. mail 1940. a. ilmus "Päevalehes" intervjuu haridusminister Paul Kogermaniga. Haridusminister tegi ülevaate, milles nimetas, et lõpetas uue gümnaasiumi esimene lend. Ilmselt oli loota ülikooli astujate vähemat tungi. Et kokkuvõtte lõpueksamitest veel puudus, peeti vajalikuks oodata ära ka kõrgkooli võistluseksamite tulemused ning teha alles seejärel üldistus uue gümnaasiumi tasemest. Sellega

selguks, kas koolireform andis oodatud tulemusi või mitte [43].

Ajakirjas "Meie Noorus" andis Paul Kogerman edasi soovid noortele, kes lõpetasid kooli. Selles märgiti: "Sest ärgem unustagem kunagi, et kui meie väikese rahvana tuhandete aastate kestel siin Läänemere paesel ja tuulisel rannikmaal oleme püsima jäänud, kõrge kultuuri loonud ja iseseisva riigi rajanud, siis ainult tänu püsivale ja tublile tööle. Usin töö varavalgest hilisõhtuni on olnud ja on ka tulevikus meie rahva õnnistus, tema edu ja saavutuste alus [---] Ärgu lõppegu teie haridustee kooliga. Kool andis teile vaid arengu aluse, näitas kätte tee alguse. Jätkugu teie haridustee eneseharimise ja edasiõppimise, organisatsioonide, õpiringide, rahvaulikoolide, kursuste, loengute ja raamatute kaudu" [44].

Paul Kogermani tegevus haridusministrina lõppes 21. juunil 1940. aastal.

Pärast nõukogude võimu kehtestamist sai Paul Kogermanist 1940. a. juulist taas Tallinna Tehnikaülikooli orgaanilise keemia kateedri professor, peagi kateedri juhataja.

1941. a. suvel Paul Kogerman represseeriti* ja saadeti Eestist välja. 1945. a. kevadel õnnestus tal tagasi pöörduda ja asuda taas tööle, nüüd juba Tallinna Polütehnilisse Instituuti. NSVL Kõrgema Atestatsioonikomisjon taastas tema doktorikraadi ja professorikutse ning ta valiti taas Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemikuks [1].

Uus elukorraldus ja poliitika, väljasaatmise piinad, ülekohtune suhtumine P. Kogermanisse kui Pätsi-aegsesse ministrisse, kindlasti ka väga tegude- ja saavutusrohke elu viis Paul Kogermani manalasse 59aastasena. Ta suri 27. juulil 1951. a.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. H. Martinson. Teadlane, organisaator, ühiskonnategelane // Horisont. 1989. Nr. 6. Lk. 18–21.
2. H. Martinson, K. Martinson. Akadeemik Paul Kogerman — põlevkivikeemia rajaja Eestis. Tallinn: Valgus, 1981. 63 lk.
3. Eesti avalikud tegelased: Eluloolisi andmeid / Toimetanud R. Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932. Lk. 108.
4. L. Petersen. Keemiku elu // Noorte Hää. 1976. 5. det.
5. EAA. F. 402. Nim. 1. S. 12 732.

* 14. juuni hommikul äratas vali uksekell Tallinnas Süda t. 15 maja elanikud. Perekond Kogermanile anti käsk pikema jututa kiiresti riietuda ja asjad pakkida. Professor Paul Kogerman küüditati Sverdlovski oblastisse, tema abikaasa Hedvig koos laste Ela ja Avoga aga Kirovisse. Esimesed teated isast jõudsid abikaasa ja lasteni alles 1942. a. jõuludeks (Ela Lepa suuline teade 27. juunil 1991.).

6. EAA. F. 402. Nim. 1. S. 12 733.
7. EAA. F. 2100. Nim. 12. S. 968. L. 3, 22, 22p.
8. EAA. F. 2100. Nim. 4. S. 135. L. 2.
9. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 82. L. 11p, 22p., 64.
10. TÜ TR KHO. F. 55. Nim. 4. S. 61. L. 5.
11. TÜ TR KHO. F. 55. Nim. 4. S. 62. L. 12, 17, 17p.
12. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 83. L. 56.
13. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 84. L. 21.
14. EAA. F. 2100. Nim. 11. S. 85.
15. Kogerman-Männik-Mahlstein. Looduseõpetus: Ühtluskooli IV õppeaasta. Tartu: Loodus, 1922. 208 lk.;
Kogerman-Männik-Mahlstein. Looduseõpetus: Ühtluskooli V õppeaasta. Tartu: Loodus, 1923. 239 lk.;
Kogerman-Männik-Mahlstein. Looduseõpetus: Ühtluskooli VI õppeaasta. Tartu: Loodus, 1924. 232 lk.
16. J. Käis. Kirjanduse arvustused: Kogerman-Männik-Mahlstein. Looduseõpetus: Ühtluskooli IV õppeaasta. Teine trükk. K.-Ü "Loodus" Tartu, 1922. // Kasvatus. 1925. Nr. 5. Lk. 149-152; Nr. 6. Lk. 171-175.
17. P. Kogerman, E. Kilkson, A. Kepp, H. Riikoja, J. Port. Looduseõpetus: Ühtluskooli IV õppeaasta. Tartu: Loodus, 1930. 164 lk.;
P. Kogerman, E. Kilkson, A. Kepp, H. Riikoja, J. Port. Looduseõpetus: Ühtluskooli V õppeaasta. Tartu: Loodus, 1932. 168 lk.;
P. Kogerman, E. Kilkson, A. Kepp, H. Riikoja, J. Port. Looduseõpetus: Ühtluskooli VI õppeaasta. Tartu: Loodus, 1932. 160 lk.
18. A. V.-n. Loodusloo testi tulemusi Tallinna tütarlaste kommertsgümnaasiumi ja kaubanduskooli vastuvõtu võistluskatseil 1932. a. kevadel // Kasvatus. 1932. Nr. 9. Lk. 400-404.
19. M. Univer. Eesti algkooli lõpetaja: Algkooli lõpetaja oskused ja teadmised loodusõpetuses. Tallinn, 1936. 32 lk.
20. J. Lang, A. Paris, V. Peet, G. Reial. Väike looduse sõber. I-III. Tartu, 1929-1930.
21. Tartu Õpetajate Seminar 1828-1928. Tartu, 1929. 52 lk.
22. E. Martinson. I üleriiklike loodusloo ja maateaduse õpetajate kongress // Kasvatus. 1923. Nr. 5. Lk. 148-153.
23. P. Kogerman. Kuidas õpitakse Ameerika ülikoolides // Postimees. 1928. 2. nov.
24. P. Kogerman. Ameerika üliõpilane koolipingil // Vaba Maa. 1928. 2. nov.
25. P. Kogerman. Keemikute ettevalmistuse korraldusest mujal ja meil, selle vajaline suund // Tehnika Ajakiri. 1930. Nr. 11. Lk. 179.
26. ERA. F. 1108. Nim. 3. S. 619. L. 448-452.
27. Koolireform on viidud ellu: Haridusminister prof. P. Kogerman kooli-, haridus- ja kultuuriprobleemidest ("Päevaleht" jutuaajamisi riigi- ja kultuuritegelasiga aasta vahetusel) // Päevaleht. 1939. 31. det.
28. P. Kogerman. Orgaanilise keemia põhijooned I: Alifaatsed ühendid. Tartu: Loodus, 1926. 196 lk.
29. P. Kogerman. Orgaaniline keemia 2: Tsüklilised ühendid. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1947. 212 lk.
30. EAA. F. 2111. Nim. 1. S. 8098.

31. E. Lõhmus.; Orgaanilise keemia konspekt / Koost. P. Kogermani loengute järele E. ja V. Lõhmus. Tartu: Kili ja Co, 1934.
E. Lõhmus. Uus orgaanilise keemia konspekt / Koost. L. Tiganiku ja P. Kogermani eksamikava laiendatud ulatuses. 2 tr. Tartu, 1939.
32. P. Kogerman. Olluse ehitusest // Vaba Sõna. 1915. Nr. 12. Lk. 323–329.
33. P. Kogerman. Teaduslikust loomingust // Looming. 1932. Nr. 1. Lk. 102–107.
34. Tehnika ja kultuur: Tallinna Tehnikainstituudi rektori prof. P. Kogermani kõne Tehnikainstituudi avaaktusel 15. sept. 1936 // Eesti Kool. 1936. Nr. 7. Lk. 337–343.
35. P. Kogerman. Loodusteadlane ühiskonna liikmena // Loodus. 1924. Nr. 3. Lk. 125–130.
36. P. Kogerman. Algas I KÕ kursus keemikutele: Tuleviku sõjas võib uusi üllatusi tuua sõjagaaside säilitamise viis, mitte aga kõmulised “uuemad gaasid” // Päevaleht. 1937. 23. nov.
37. P. Kogerman. Hinnanguid vaimukultuuri saavutustele: Teadus ja teaduslikud uurimused Eestis 1938; Suurte reformide aasta // Päevaleht. 1939. 1. jaan.
38. Prof. Jüri Uluots kujundas uue vabariigi valitsuse. K. Eenpalu esitas senise valitsuse ametist vabastamise kirja vabariigi presidendile 4. oktoobril. — Uued inimesed sise-, sõja-, välis- ja haridusministeeriumi juhtimisele. Uus valitsus astus ametisse eile kella 1 paiku // Päevaleht. 1939. 13. okt.
39. P. Kogerman. Aeg kohustab // Eesti Kool. 1939. Nr. 8. Lk. 487–489.
40. Meie hariduspoliitika tulevikusuundi: Algkoolikursuse lõpetajate arvu tuleb tõsta: Keskkoolide ja gümnaasiumide võrk 1940/41. a. lõplikult kujundada: Arhitektuuri- ja elektrotehnikaharud Tallinna Tehnikaülikooli juurde. — Skantlikud organisatsioonid ühisteks noorte üldorganisatsioonideks. Haridusminister prof. P. Kogermani seletusi ajakirjandusele // Postimees. 1939. 24. okt.
41. Haridusministeeriumi tegevuskava noorsoo ja vabahariduse alal // Areng. 1939. XIII aastakäik. Lk. 211–212.
42. Uue Haridusministri töökava // Kasvatus. 1939. Nr. 9. Lk. 391–398.
43. Koolireformi esimesed tulemused võetakse selgitamisele. — Gümnaasiumide õppekavade seletuskirjale kirjutati alla. — Karskusõpetus uueks õppeaineaks. — Teaduste Akadeemia ja Akad. Emakeele Seltsi vahekorrast. Ministeerium soovib kunsti erinõuniku ametikoha loomist // Päevaleht. 1940. 30. mai.
44. P. Kogerman. Haridusministri soove koolilõpetajatele noortele // Meie Noorus. 1940. Nr. 9. Lk. 245–246.
45. Paul Kogermani publikatsioonid ja käsikirjad: Nimestik. Tallinn, 1981. 75 lk.

PROFESSOR PAUL KOGERMAN AND HIS EDUCATIONAL ACTIVITIES

H. Muoni

Summary

Paul Kogerman (1981–1951) started his educational career as a teacher already in 1909 due to bad economic conditions.

Having left high school as an external student, Paul Kogerman started a course in chemistry at Tartu University, doing his teaching job at the same time. After taking his university degree he would maintain his close contacts with educational problems both in schools of general education as well as in higher education colleges (University of Tartu, Tallinn Technical Institute). Paul Kogerman played an active role in improving the general educational standards as well as teaching of chemistry.

Being educated, he highly evaluated the proficiency and teaching of foreign languages.

As a co-author of science study books he concentrated his writings on the part of lifeless nature — application of physics and chemistry in housekeeping. He also wrote several books on inorganic chemistry for university students.

Throughout his life Paul Kogerman was tightly connected with teaching and education. In 1919–1936 he was a university professor of chemistry. The following three years (1936–1939) were dedicated to the activities as rector of the Technical Institute in Tallinn from which he was promoted to the post of Estonian Minister of Education (1939–1940). He resumed his educational career after returning from his forced banishment in Siberia. Paul Kogerman had extensive experience in teaching and writing textbooks, the knowledge of which will be immensely important for future generations.

TARTU ÜLIKOOLI METSASAKONNA ÕPPEJÕUD PROFESSOR OSKAR DANIEL

Toivo Meikar

Eestis on alates 1920. aastast järjepidevalt koolitatud rahvuslikku kõrgharidusega metsanduskaadrit. Esimesed kolmkümmend aastat oli see nagu olulisem osa teadustööstki kõige vahetumalt seotud Tartu Ülikooliga. Kuni 1944. a. kevadeni lasus Tartu Ülikooli Põllumajandusteaduskonna metsasakonna töö peamiselt kolme mehe, professorite Andres Mathieseni, Kaarel Veermetsa ja Oskar Danieli õul. Neist kahe esimese tegevust on Eestis sõjajärgselgi ajal võrdlemisi põhjalikult käsitletud, mida aga ei saa öelda O. Danieli kohta.

Oskar-Evald Daniel sündis 27. märtsil 1874. a. Võrus aidamehest aedniku ning pärastise taluomaniku pojana. Pärast Jõgeveste valla-kooli ja Kanepi kihelkonnakooli lõpetamist õppis ta 1888.–1891. a. H. Treffneri eragümnaasiumis, mis jäi aga majanduslikel põhjustel lõpetamata. Töötades lühemat aega Koorastes valla- ja kohtukirjutajana ning Tartu tsensori juures sekretärina jätkas ta samal ajal kunagiste õpetajate kaasabil iseseisvalt õpinguid. Majandusraskused sundisid O. Danieli mõtlema eelkõige aga elukutse omandamisele, milleks ta siirdus 1894. a. Linnamäe, Kärgula ja Urvaste mõisate metsaülevaataja R. Bergi juurde õppima praktilist metsamajandust. Siit saadud ametitunnistus võimaldas O. Danielil jätkata õpinguid Eberswalde metsaakadeemias, kus ta 1896.–1897. a. sooritas kõik välismaalastele ettenähtud eksamid. Nimelt lubas akadeemia põhikiri täielikku keskharidust mitteomavaid, kuid metsandusliku eelharidusega isikuid direktori eriloal õppeasutusse võtta vabakuulajaks. Edasipürgiv O. Daniel kasutaski seda võimalust, kuigi tulevikus tõi see kaasa tema mõneti ebamäärase seisundi Tartu Ülikoolis ja sekeldusi teaduslike kutsete taotlemisel.

Naasnud kodumaale, töötas O. Daniel abimetsaülevaatajana Kavastu mõisas ja metsakorralduses ning metsade revideerimisel Vaabina, Liigvalla, Varangu, Vägeva ja Elistvere mõisates. Samal ajal esines ta loengutega Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis ja võttis erialastes küsimustes sõna ajakirjanduses. Et kodumaal kindlat töökohta ei õnnestunud saada, töötas ta 1902.–1920. a. Venemaal metsakorraldajana ja metsaülevaatajana. Siin metsakultuuritöödel saavutatud

tulemuste eest autasustati teda Edela-Venemaa Põllumajandusseltsi ja Metsadepartemangu kuldaurahaga [1].

1920. a. Venemaalt opteerumise järel võeti O. Daniel 7. novembril 1920. a. Metsade Peavalitsuse teenistusse, kus ta 1920/21. ja 1921/22. a. oli Tartus toimunud metsamajanduskursuste juhataja ja õppejõud. Siin väljendunud O. Danieli pedagoogi- ja organiseerimisvõimed äratasid ülikooli metsaosakonda komplekteeriva A. Mathieseni tähelepanu ja ta tegigi O. Danielile ettepaneku kandideerida õppejõu kohale. 18. aprillil 1921. a. informeeriski O. Daniel ülikooli Põllumajandusteaduskonda oma soovist asuda metsakasvatuse õpetoolile, kus ta oli nõus lugema metsakasvatust, -kaitset ja jahindust. Teaduskonna ettepanekul kinnitaski ülikooli nõukogu O. Danieli 23. augustil 1921. a. metsaosakonna eriainete õpetajaks [2]. See ei rahuldanud aga kõiki metsaosakonna üliõpilasi, kelle arvates kodumaise teaduskaadri puudumisel tulnuks seda leida, nagu mõnes teiseski teaduskonnas, välismaalt. Ametlikult tõusis O. Danieli hariduse ja kvalifikatsiooni küsimus päevakorda 1923. a. suvel, mil Põllumajandusteaduskond taotles talle dotsenditasu. See taotlus lükati ülikooli valitsuses, ülikooli nõukogus ja Haridusministeeriumis mitmel korral tagasi ning ainult tänu A. Mathieseni pingutustele lahenes küsimus 23. aprillil 1924. a. Haridusministeeriumi otsusega positiivselt [3].

Samaaegselt õppetööga oli O. Daniel 9. detsembrist 1925. a. kuni 1. veebruarini 1927. a. Metsade Peavalitsuse juhataja, seega riikliku metsavalitsuse tegelik juht [4]. See oli aeg, mil võitlus metsapoliitika kujundamisel muutus poliitiliste parteide vahel eriti pingeliseks, mis lõppkokkuvõttes ähvardas viia riikliku metsamajanduse likvideerimiseni ja metsade katastroofilise laostamiseni. O. Daniel pidi kujunema ja kujuneski jõuks, kelle ümber koodnuksid kõik, kes tundsid muret Eesti metsade tuleviku pärast ja nõudsid sihikindla, lõppkokkuvõttes kogu maa ja rahva huve arvestava metsapoliitika teostamist. Riikliku metsavalitsuse juhina allus O. Daniel otseselt põllutööministrile ja see muutis võitluse eriti teravaks. Ometi suutis O. Daniel metsaametnike ja laiema üldsuse ees saavutada oma teravate, kuid faktilistele andmetele toetuvate sõnavõttudega ja artiklitega sellise autoriteedi, et tema vallandamine metsavalitsuse juhi kohalt ei olnud ilma poliitilise skandaalita enam mõeldav. Et vabandada O. Danielist ja kärpida metsaametnike mõju, likvideeriti senine võrdlemisi iseseisev Metsade Peavalitsus ja sellega seoses vabastati ka O. Daniel vabariigi valitsuse otsusega riigiteenistusest [5].

Olla poliitiliste kirgede keskel Tallinnas ja jätkata samal ajal õppetööd ülikoolis (kahel päeval nädalas kokku 8 tundi) nõudis O. Danielilt suurt vaimset ja füüsilist pingutust. Nii Põllumajandusteaduskond kui ülikooli valitsus pidasid sellist ajutist ülikooli ja Metsade Peavalitsuse vahetut sidet siiski vajalikuks, sest see võimal-

das metsamajanduses kergemini juurutada metsateaduse uusimaid saavutusi ja samaaegselt ühendada õppetöö rohkem praktilise metsamajandusega [6].

Pärast pikki ja pingelisi läbirääkimisi kinnitati O. Daniel 1926. a. dotsendi, 1930. a. professori kohusetäitjaks ja 1938. a. erakorraliseks professoriks. 1944. a. kevadel, mil täitis O. Danieli vanusepiiri (70 aastat), peeti vajalikuks kandidaadi puudumisel pikendada O. Danieli tööd ülikoolis veel kahe aasta võrra [7].

Kuigi O. Danielil puudus teaduslik kraad, suutis ta oma kohustusi ülikoolis täita väga edukalt. Siin toetus ta oma suurtele praktilistele kogemustele, headele pedagoogivõimetele ja pidevale enesetäiendamisele. Samal ajal ilmus temalt rida metsamajanduse õpikuid, käsiraamatuid, väiksemaid uurimusi, päevapoliitilisi kirjutisi. Ülikoolis luges ta üldist metsateadust, metsakasvatust, metsakaitset, jahindust, metsamajanduse ajalugu, metsapoliitikat, metsaentsüklopeediat (agronoomidele) ja juhatas metsakasvatuse ning -kaitse praktilisi töid. 1942. a. lisandus uue õppeainena veel saksa metsanduslik terminoloogia. Kas üliõpilaste õppekursiooni juhina või teadusliku komanderinguga käis ta Saksamaal, Austrias, Itaalias, Soomes, Rootsis, Taanis, Lätis, Leedus ja Poolas. O. Daniel oli Eesti Vabariigi esindaja ülemaailmsel metsanduse kongressil 1926. a. Roomas ja Põhjamaade metsanduse kongressil 1927. a. Helsingis. O. Daniel osales aktiivselt Akadeemilise Metsaseltsi töös, mille esimeheks ta oli 1925. aastast. Alates 1927. aastast oli ta ajakirja "Eesti Mets" vastutav toimetaja, 1935. aastast peatoimetaja. 1937. aastast oli O. Daniel Loodusvarade Instituudi liige; tema juhtida oli ka "Eesti entsüklopeedia" metsaosakond.

O. Danieli kirjalik pärand ulatub umbes sajakonna nimetuse-ni. Tuleks märkida veel tema praktilise suunilusega õpikuid ja käsiraamatuid (Metsakasutus, 1923; Metsakasvatus I ja II, 1926 ja 1927; Mets ja metsandus Eestis, 1929; Metsanduse põhijooned, 1930; Metsakaitse, 1935). Omal ajal olid suure praktilise tähtsusega tema 1925. ja 1926. a. "Eesti Metsas" ilmunud kirjalikud kursused metsaametnikele, mis olid mõeldud eeskätt seni valdavalt erialaste teadmisteta metsavahtide kutseoskuse tõstmiseks. Arvukalt ilmus artikleid looduslikust ja kunstlikust metsauuendusest, vähemal määral metsakaitsest ja jahindusest. Silmapaistev oli O. Danieli osa talumetsanduse propageerimisel. Saksa okupatsiooni aastail pööraski O. Daniel põhitähelepanu talumetsandusega ja talumetsadega seonduvale, kuid oma töö tulemuste avaldamiseni ta enam ei jõudnud. Kõige suuremat avalikku tähelepanu pälvisid kahtlematult O. Danieli metsapoliitilised kirjutised, kus avaldatud seisukohad ja arutlused on aktuaalsed ja mõtlemaärgitavad ka tänapäeval. O. Danieli dotsendi ja professori kohusetäitja kohale valimisel hinnati aga kõige kõrgemalt tema tööd Eesti metsanduse ajaloo uurimisel. Selle tege-

vuse esimesed tulemused avaldati 1923. a. läbi mitme "Postimehe" numbri ja 1924. a. esimese Eesti metsateadlaste päeva protokollides. Kõige põhjalikum sellesuunane töö ilmus aga 1927. a. Tartu Ülikooli metsaosakonna toimetistes (*Rückblick auf die Entwicklung des Forstwesens in Eesti*). Siin väärilb kõige rohkem märkimist rootsi aja metsaseadusandluse ja metsaolude analüüs, kuigi tervikuna on see uurimus tänaseks päevaks juba lootusetult vananenud. Ometi jääb O. Danielile au olla esimeseks eestlaseks, kes alustas tööd metsamajanduse ajaloo uurimisel ja suutis selles innustada teisi. Väärilb märkimist seegi, et enamik "Eesti entsüklopeedia" metsandusartiklitest pärineb O. Danieli sulest.

Kui arvesse võtta kabinetti (instituuti), mille juures diplomitöö koostati, siis võib ligi 1/3 diplomeeritud metsateadlasi pidada end O. Danieli õpilaseks. Raske on ülehinnata O. Danieli osa tulevaste metsaametnike aatelisel kasvatamisel ja seda eriti 1920. aastate lehtluses metsapoliitika kujundamise ümber. Märkimisväärse jälje meie praktilisse metsamajandusse, metsateadusesse ja haridusse on jätnud kõik O. Danieli ülikooliaegsed assistendid: metsateaduste doktor Paul Reim, Voldemar Matiisen, Eduard Viirok, Vassili Mutt, põllumajandusteaduste kandidaat August Karu, metsateaduste magister ja põllumajandusteaduste kandidaat Peeter Rõigas.

O. Daniel siirdus 1944. a. sügisel põgenikuna Saksamaale, talle juba nooruses tuttavasse Eberswalde metsaakadeemiasse, sealt rinde lähenedes edasi Ilsenhoffi (Württemberg), kus ta ka 3. mail 1945. a. suri [8].

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. EAA. F. 2100. Nim. 2. S. 88. L. 1, 15, 41, 101.
2. Samas. L. 10.
3. Samas. L. 50.
4. Samas. L. 52.
5. Samas. L. 92.
6. Samas. L. 54.
7. Samas. L. 66, 73, 192, 195, 283, 285.
8. E. Koch. Prof. O. Danieli mälestades // Eesti Metsamees Eksiilis. 1955. Nr. 18. Lk. 37.

**PROFESSOR OSKAR DANIEL, THE LECTURER
OF THE FORESTRY DEPARTMENT
OF TARTU UNIVERSITY**

T. Meikar

Summary

Oskar Daniel was born on March 27, 1874 in Võru. His first knowledge and practical experience in forestry were acquired at R. Berg, the forester of Linnamäe manor. In 1896-1897 he studied in the Forestry Academy of Eberswalde in Germany. After passing the exams O. Daniel worked in various private forests and, in 1902-1920 as a forester in Russia.

After returning to his homeland he was a lecturer and the director of the refresher courses in forestry that were held in Tartu. Beginning from 1921 his activities were connected with Tartu University's Forestry Department where he was appointed lecturer of forestry. In 1926 he was appointed docent, in 1930 an assistant professor and in 1938 an extraordinary professor. From 1925 to 1927 he was the head of the state organization of forest economy.

The favourite themes of O. Daniel were forest innovation, forest protection, game hunting, forest policy, farm forest economy, and the history of forest economy. He wrote textbooks and handbooks on forest economy, he was the head of the Academic Forest Association and the editor of the journal "Eesti Mets" (The Estonian Forest). Beside teaching and scientific work O. Daniel took active part in public life, especially in working out forest policy.

In 1944 O. Daniel moved to Germany, first to Eberswalde Forest Academy and later to Ilsenhof, where he died on May 3, 1945.

FÜÜSIKARIISTAD TARTU ÜLIKOOI AJALOO MUUSEUMIS

Erna Kõiv

Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi füüsikariistade kollektsiooni tuuma moodustavad ülikooli füüsikakabineti säilinud riistad. Tartu Ülikooli füüsikakabinet rajati ülikooli taasavamisel 1802. a. Selle ajaga on dateeritud ka muuseumi kogusse kuuluvad vanimad füüsikariistad. Tänu füüsikakabineti töökorraldusele jäeti uute riistade soetamisel alles ka palju vanu, mida kasutati ja kasutatakse praegugi klassikalisteks katseteks ning füüsika ajaloo näitlikustamiseks. Siiski tekitas 1930. aastateks mittevajalike riistade ülejääk muuseumi loomise mõtte. 1940. a. nimekirjast võib leida 58 muuseumile määratud riista.

Pärast sõda on muuseumi loomise mõtte elluviijaks olnud Tullio Ilomets, kes osutas suurt tähelepanu ka füüsikariistadele. Kahjuks hävisid või said paljud huvitavad riistad tugevasti kannatada 1965. a. ülikooli põlemisel. Hävisid peahoone keskosas asuvad vanade kartserite ruumid, kuhu olid kogutud tulevase muuseumi varad. Peahoone parempoolses tiivas asunud füüsikakateedrite ja demonstratsioonikabineti ruumid jäid terveks. Ülikooli ajaloo muuseumi loomine 1976. a. muutis kogumistöö sihikindlamaks. Uue füüsikahoone ehitamine ja füüsikakateedrite kolimine 1978. ja 1982. a. tõi päevavalgele veel palju kappides ja panipaikades olnud aparate.

Peale füüsikakateedrite on muuseum saanud füüsikariistu ka ülikooli teistest allasutustest, eriti keemiakateedritest, aeroionisatsioonilaboratooriumist ja töökojast.

Riistu on olnud võimalik dateerida nii nende ehituse iseärasuste kui ka suures osas säilinud füüsikakabineti inventariraamatute järgi, mille abil saab määrata riistade soetamise täpse aja.

Käsoleval ajal on Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis arvele võetud ümmarguselt 2700 nimetust füüsikariistu, mis hõlmavad objekte riistade fragmentidest kuni suurte keerukate aparaatideni. Neile lisandub üle 400 vanema füüsikariista üldfüüsikakateedri demonstratsioonikabinetis.

Püüame põgusalt analüüsida selle kollektsiooni struktuuri. Et füüsika on Tartu Ülikoolis olnud läbi aegade tihedalt seotud õpetamisega, võiks jämedates joontes riistu klassifitseerida füüsika klassikaliste alajaotuste järgi: mehhaanika (koos akustikaga), soojus

(koos molekulaarfüüsikaga), optika, elekter ja magnetism ning õppe- ja abivahendid. Nendesse alajaotustesse kuuluvaid füüsikariistu on säilinud füüsikakabineti algaastaist peale. Edaspidi on nende arv täienenud enam-vähem ühtlaselt, peegeldades sealjuures ka avastusi ja kohalikke töösuundi füüsikas. Osa riistu on loomulikult väl- ja langenud füüsilise kulumise tõttu või hävinud juhuslike tegurite mõjul.

Mehaanikariistu on muuseumi kogudes ligi 330. Füüsikakabineti algaastaist pärinevatest riistadest peaks esile tõstma pikkus-, nurga- ja tihedusemõõtjaid. Areomeetrite hulgas on kaks mittetäielikku komplekti, mille skaaladel leiame täpse valmistamisaja (1802. a. ja 1803. a.).

Ilusa kollektsiooni moodustavad kaalud (üle 60 nimetuse), millest enamik on pärit keemiakateedritest. On esindatud mitmed kuulsad firmad (F. Sartorius, Al. Rueprecht, G. Westphal). Vanimad on apteegikaalud 1560. aastast.

Et paljud mehhaanikavahendid olid aja jooksul kulunud, valmistati Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli algaastail uusi riistu füüsikakabineti tarbeks kohapeal (H. Masing), neist mõni on praegugi õppevahendina kasutusel.

Soojusriistu on üle 230. Nende hulgas on termomeetreid, vaakumriistu, mitmesuguseid eriotstarbelisi anumaid. Need riistad on kõige rohkem kulunud, mistõttu nende otstarvet ja tööpõhimõtet ei ole alati võimalik kindlaks teha. Vanimaks soojusriistaks võib pidada 1804. a. Tartu Ülikooli mehhaaniku Ch.F. v. Wellingi valmistatud Papini katelt.

Soojusriistade hulka on arvatud ka unikaalne põletite kogu (umbes 60 põletit), mis pärinevad enamasti keemiakateedritest.

Optikariistu on ümmarguselt 300, nende hulgas vanade hõõglampide kogu (80), mikroskoobid on arvatud bioloogiaristade hulka. Mõnedki vanad riistad on hästi säilinud. Mitmesuguste peeglite, läätsede ja prismade kõrval on ka pikksilmi, spektromeetreid ja polarisatsiooniparaate. Mitmed sahharimeetrid kuulusid Arstiteaduskonnale. Vanimatest kuulsatest meistritest on optikakogus esindatud Dollond, Adams ja Tiedemann. Haruldane riist on Dollondi akromaatkolmikprisma, mis on tõenäoliselt valmistatud 18. saj. lõpul.

Elektririistade arvu võib hinnata 400-le, nende hulgas on ka püsomagnetid. Elektririistade enamiku moodustavad mõõteriistad, kõige algelisematest kuni tänapäevasteni. On huvitavaid elektrimootoreid ja muid elektritarbeid. Firmadest on enim esindatud Hartmann-Braun ja Siemens-Schuckert.

Kuigi füüsikakabineti algaastaist alates kasutati vooluallikate-na galvaanielemente ja neid oli kabinetis arvukalt, ei ole esimesed kabinetile kuulunud Volta ja Zamboni sambad säilinud, küll on aga

olemas hilisemaid galvaanielementide anumaid.

Vanimateks elektririistadeks võib pidada elektrihõõrdemasina silindrit, mis pärineb arvatavasti 18. sajandist, looduslikku magnetit (1805. a.) ja suurt Hollandist pärit leideni purkide patareid (enne 1809. a.) ning selle laadimiseks kasutatud elektrihõõrdemasinat.

Omaette kollektsiooni moodustavad foto- ja kinovahendid (550). Füüsikakabinetist pärineb vanim fotoaparaadi puukest (1852. a.) ja Voigtländeri hügelobjektiiv. Kollekttsiooni kuuluvad stereoülesvõtted (sealhulgas kristallide mudelitest) ja mõned dagerrotüüpiad. Väga väärtuslik on muuseumi poolt omandatud 20. saj. alguse fotolaboratooriumi sisseseade.

Kino eelajaloo suurepärasteks näideteks on stoboskoopilised kettad ja anortoskoopilised pildid.

Väikese, kuid eriti huvitava kollektsiooni moodustavad röntgenivahendid (60). Nende hulka kuuluvad nii röntgenikiirte algaastate torud ja röntgeniülesvõtted kui ka hilisemad Tartu Ülikoolis viljeldud röntgenspektraalanalüüsi vahendid.

Eraldi kollektsiooniks on Tartu Ülikoolis arendatud aeroionisatsioonid (40). Vanim neist on Schmidti elektromeeter (1922. a.).

Suurde heterogeensesse kogusse on koondatud õppeasutusele iseloomulikud õppe- ja abivahendid (600). Nende hulka kuuluvad üldisema otstarbega esemed, mida ei ole paigutatud ühessegi alajaotusse. Siin on plakateid, mudeleid, statiive, klambreid, projektsiooniaparaate, kaarlampe jms. Üldiselt ei ole need vahendid kuigi heas seisukorras, mistõttu nad ongi kasutamiskõlbmatuks osutunud ja muuseumile loovutatud. Siiski on ka huvitavaid esemeid, nagu Duboscqi-Pellini automaatreguleerimisega kaarlatern (1893. a.), H. Masingu valmistatud elastsete deformatsioonide stend (1921. a.).

Täiesti läbi töötamata on kaasaegse raadiotehnika ja elektronika riistad. Siin on mitmed Tartu Ülikoolis väljatöötatud ja valmistatud mõõteriistad ning hulk süstematiseerimata raadiolampe. Pealiskaudsel vaatlusel näib, et see kollektsioon ei ole kaugeltki nii mitmekülgne, nagu võinuks olla. Arvatavasti on vanim siia kuuluv riist 19. saj. lõpust pärinev Lodge'i võnkering, mis on üks raadio eelkäijatest.

Puudulikult on esindatud Tartus kõrgel tasemel viljeldud meteoroloogia. On mõned baromeetrid ja hügromeetrid, kuid needki on üldisema otstarbega, spetsiaalseid meteoroloogiaobservatooriumi riistu ei ole säilinud.

Füüsikariistade kollektsiooni korrastamine ja täiendamine jätkub. Samal ajal toimub ka materjali läbitöötamine ja avaldamine. On alustatud füüsikariistade kataloogide sarja väljaandmist. Esimene neist "XIX sajandi alguse füüsikariistu Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis" ilmus 1990. a. sügisel. Esialgne sari on kavandatud

kronoloogilisena ning peab sisaldama eraldi füüsikakabineti erinevate juhatajate ajal kogutud ja praeguseks ajaks säilinud riistade kirjeldusi.

PHYSICAL INSTRUMENTS IN THE MUSEUM OF THE HISTORY OF TARTU UNIVERSITY

Erna Kõiv

Summary

At the present moment the Museum of the History of Tartu University has about 2700 physical instruments from fragments of destroyed ones to grand complicated apparatuses. More than 400 old physical instruments which are still in possession of the demonstration laboratory of the department of General physics can be added to them. The author of the article makes an attempt to systematize and to analyse the collection of physical instruments.

THE TARTU (DORPAT) OBSERVATORY — A NEGLECTED ASTRONOMICAL MONUMENT OF THE HISTORY OF TARTU UNIVERSITY

Heino Eelsalu

The Soviet-style administrating of university science has deprived Tartu University of its Astronomical Observatory. Its owner since 1948, the Estonian Academy of Sciences, has turned out to be incapable of preserving properly this treasure of the history of European science. The present writer has tried to assess the Observatory's value and to call the attention of the public to its unsatisfactory state. The following note is a concise review of his efforts to that effect. Contributions of other astronomers to the same problem are also mentioned.

The architectural significance of the earliest astronomical observatories around the Baltic Sea has been discussed by Tapio Markkanen [1]. In particular, he explains the functional principles applied to the Observatory in Dorpat and suggests a comparative study of the planning documents of various observatory buildings in the Baltic area.

The Observatory as a historic entity consists of not only the main building, but of a functional compound, including the director's residence, the wooden gallery connecting the latter with the Observatory, the servant's building, three pavillions for instruments, the former gravimetry cellar now turned into a restaurant and the Wilhelm Struve memorial erected recently [2]. The Observatory compound in its turn, is to be considered as a part of a wider academic and cultural ensemble.

The Toome Hill (Domberg), where the Observatory is situated, can be considered as the Dorpat University's historic campus marked by three important academic edifices: the Observatory, the University History Museum (once the Episcopal Cathedral and until recently the University Library) and the Old Anatomium (also proposed to be turned into an academic museum by some scholars) [3; 4]. The concept of a wider contemporary University campus can be built upon the definition of this historic campus [5; 6]. The above-mentioned three markers of the historic campus form the nucleus

of a museums' ensemble consisting, besides them, of the Antiquities' Museum in the Main Building of the University, Karl Ernst v. Baer's House (devoted to the memory of this eminent embryologist), the State History Archives (containing, in particular, earlier archives of the University), the University Library (possessing collections of old books and MSS), and the City Museum, all located on and around the outskirts, of Toome hill.

Throughout the times when the Observatory functioned as a scientific institution attached to the University, it gradually built up its architectural ensemble, instruments' collection, library, archives and inventory. All these together form a historic entity to be preserved as such [2]. As for the exterior of the ensemble, the present writer has raised alarm about its neglect more than once [4, 7]. Unfortunately, these moves have been in vain. Even his proposal for fixing a memorial plaque on the wall of the former director's dwelling-house was met with hostility by the Academy authorities, mainly by the late Dr. Lauri Luud, then vice-director of the Institute of Astrophysics. Earlier professor Vladimir Riives had blocked his initiative for producing a plaque commemorating professor Johann Heinrich Mädler, who after Wilhelm Struve kept alive the worldwide renown of the Observatory [6]. Still earlier the former head of the Institute, Dr. Väino Unt had shown lack of understanding for our attempts to stress the importance of the Observatory as a monument to the history of astronomy [3].

After the transfer of the Observatory to the Academy, much damage was inflicted on the astronomical and meteorological instruments' collection. The roots of neglect are to be sought in the breaks of local academic tradition. One such break was called attention to recently [8].

Until a few years ago, nobody had attempted to draw up the list of scientific instruments and their accessories scattered in the Observatory. By now the astronomical instruments and related objects have been listed upon private initiative [9]. The work was done in collaboration with Ants Torim and Hugo Raudsaar. Besides, attention to problems related to the highly unsatisfactory state of Fraunhofer's masterpiece, the Dorpat 9 1/2-inch refractor, has been called (hitherto in vain) by Peeter Mürsepp [10], the present writer [8, 11] and Alan H. Batten [12].

Observatory's library has suffered not only in war but also as the result of its transfer to the Academy's observatory outside Tartu, as well as of its partial retransfer. A solid library policy has not been worked out hitherto. In the 1950ties the present writer together with the former librarian Mrs Alide Hõrak managed to fill most of the wartime gaps by appealing to a number of foreign observatories to send to Tartu the missing serial publications.

However, it seems that the Observatory possesses not even a full set of its own publications. The library is to be preserved as an entity and saved from further eventual damage. Attempts have been made to describe the formation of the library [13–15] and to call attention to its specific items [16–18].

As for the Observatory's archives, after the war they, together with a number of printings (in particular those once belonging to the astronomer Wilhelm Döllén), were disorderly piled up in an unheated room below the dome. Several years ago the present writer initiated an action with the purpose of saving the archives after a staff member had warned him of his intention to get rid of these so as to use the room for personal purposes. The archives were described in two articles [19, 20].

A few files of documents were removed from the archives in earlier times by the late Georgi Zelmin. After his death these became available for public. In [20] a number of references can be found about publications by Mrs Marje Raudsepp, Mihkel Jõeveer and Heino Eelsalu concerned with the description of the content of particular items taken from those files. The same files were resorted to by the authors of J.H. Mädler's biography [13] and by the reviewers of Ernst Öpik's activities [8, 21]. Mädler's biographers had considered his observation diary being lost. However, the diary was later found among the archives [22].

The pieces of astronomical art preserved in the Observatory are listed [9]. One more piece was saved by Charles Villmann [23].

REFERENCES

1. T. Markkanen. Astronomy around the Baltic Sea in the 18th and 19th centuries // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXXIII. Lk. 204–215.
2. H. Eelsalu. Astronoomiamuuseum Tartu tähetornis // Kalender 1986: Teatmik. Tallinn, 1985. Lk. 104–109.
3. H. Eelsalu. Mõtteid tähetornist kui ülikooli ajaloo mälestisest ja teadusajaloo uurimisbaasist // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1979. VIII. Lk. 129–134.
4. H. Eelsalu. Astronoomiamuuseum tähetornis // Edasi. 1974. 18. juuli.
5. H. Eelsalu. Märkmeid ja meenutusi sõjajärgsest Tartu astronoomiast // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. XXIII. Lk. 132–138.
6. H. Eelsalu. Ülikooliloolisi mõlgutusi // Looming. 1982. Nr. 9. Lk. 1252–1255.
7. H. Eelsalu. Rahvusvaheline häbi // Edasi. 1990. 17. juuli.
8. H. Eelsalu. Astronoomia uurimissuundade dünaamikast Tartus // Teaduslugu ja nüüdisaeg: 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Tallinn, 1989. Lk. 66–69.

9. H. Eelsalu, H. Raudsaar. The list of instruments and related objects kept in the Tartu Observatory Museum // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi teated. 1989. Nr. 93. Lk. 4-15.
10. P. Mürsepp. Kahe aastasaja eest Doonau ääres // Horisont. 1987. Nr. 3. Lk. 16-17.
11. H. Eelsalu. Dorpat in disrepair // Sky & Telescope. 1990. January. Lk. 5.
12. A.H. Batten. Preserve astronomy's heritage // Sky & Telescope. 1990. August. Lk. 118.
13. H. Eelsalu, D.B. Herrmann. Johann Heinrich Mädler (1794-1874): Eine dokumentarische Biographie. Berlin: Akademie-Verlag, 1985.
14. X. Ээлсалу. О тартуских университетских астрономических публикациях // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi publikatsioonid. 1984. Kd. 50. Lk. 29-37.
15. H. Eelsalu. Trükiste avaldamine ja vahetus Tartu Ülikooli tähetorni teaduslike kontaktide peamise vormina // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1985. XVII. Lk. 119-123.
16. H. Eelsalu, H. Silvet. Rara astronomica in the library of Tartu Astronomical Observatory // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi teated. 1977. Nr. 55. Lk. 21-26.
17. K. Robert, H. Eelsalu. Newtoniana in the Estonian Academy of Sciences // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi Teated. 1989. Nr. 93. Lk. 39-42.
18. A.H. Batten. The Tõravere Catalogus Novus // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi teated. 1990. Nr. 104. Lk. 22-23.
19. H. Eelsalu. Tartu ülikooli tähetorni arhiiv teadusajaloo allikana // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1983. XIV. Lk. 8-12.
20. H. Eelsalu. The archives of the old Tartu Observatory // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi teated. 1987. Nr. 88. Lk. 4-5.
21. Akadeemik Ernst Julius Öpik: Eluloo andmed // Teaduslugu ja nüüdisaeg: 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Tallinn, 1989. Lk. 70-79.
22. H. Eelsalu. Mädlers Dorpater Beobachtungsbuch // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi teated. 1990. Nr. 104. Lk. 17-19.
23. H. Eelsalu, Ch. Villmann. Ars Astronomica in Tartu: A bust of J. South identified by G. L'E Turner // Tartu Astrofüüsika Observatooriumi teated. 1978. Nr. 57. Lk. 16-17.

THE ROLES OF IDEAS, INSTRUMENTS AND INDIVIDUALS IN THE HISTORY OF KNOWLEDGE*

Alan H. Batten
Victoria, B.C., Canada

Introduction

The task of an historian is something more than the mere recording of isolated facts: he must find some way to interpret and to coordinate those facts into a connected story. In the history of science, as indeed in the history of all kinds of knowledge, three ways of coordinating facts quickly present themselves to anyone who wishes to interpret them: the facts can be understood in terms of the history of ideas, the development of instruments or the lives of individuals. I shall briefly discuss these three ways by drawing examples from natural science, in particular from W. Struve's achievements. Much of what I say can be applied to all areas of knowledge.

The History of Ideas

In science there are a handful of very basic ideas that have been around for almost as long there are records of human thought. Gerald Holton (in *Thematic Origins of Scientific Thought* 1973, revised 1988, Harvard University Press) has called these ideas *themata*. Specific examples are the atomic theory of matter and the conservation laws of physics. Both can be traced back to ancient Greece: the first certainly and explicitly in the work of Leucippos and Democritos, the second, possibly and somewhat elliptically, in the famous fragment of Anaximander that speaks of different elements changing into each other and thereby making reparation. The notion of atomism was transmitted to Rome and kept alive by Lucretius, but then, like so much else from antiquity, lay dormant — at least in Europe — until the Renaissance. There were, however, already atomistic ideas in the thought of Galileo and Newton. Lavoisier's work in chemistry paved

* The summary of a talk delivered in the Museum of the History of Tartu University in September 1989.

the way for Dalton's full-scale strengthened by the development of the periodic table of elements. Finally, Rutherford was able to study even the structure of the atom, thus initiating the modern era of nuclear physics. This very condensed summary serves to illustrate how the thema of atomism developed during the centuries, becoming accepted by virtually everybody. A more detailed study would have to describe how the idea ebbed and flowed, what arguments were brought against it, how we have come to think of energy as well as matter as being atomic and, paradoxically, how we now understand that both energy and matter can sometimes seem particulate, and at other times continuous. It should be obvious that the history of much of physics, and of a large part of chemistry could be organized around the story of the development of the thema of atomism. While our less fundamental ideas have changed radically over the centuries and millennia, the basic *themata* have remained surprisingly constant: studying these latter tells us what ideas mankind has thought significant.

The Development of Instruments

For an astronomer who wishes to demonstrate the effect of the development of an instrument on the progress of his subject, the obvious choice is the telescope. Galileo's application of the telescope to astronomy, in 1609-10, was just one essential part of the explosive birth of modern science in the seventeenth century. Before the telescope was invented, there was only one problem in astronomy: how to account for and to predict the apparent motions of the Sun, the Moon, and the five bright planets known from antiquity. Was it coincidence that the telescope became available just when the problem was solved in its essentials by Kepler from observations made before the new instrument was invented? The telescope showed that the planets shine by reflected sunlight and so led us, eventually, to the essential distinction between stars (including now the Sun) and planets (including now the Earth) — thus making possible, in course of time, the whole development of astrophysics. By the middle of the nineteenth century, it made possible the measurement of the distances and motions of the stars. The first distances were again essential for the birth of astrophysics, while the motions were the raw material for the study of stellar dynamics. A third prerequisite of astrophysics, precise measurement of the apparent brightnesses of stars, was also provided by the application of the telescope. The whole of our modern view of the universe we live in is a consequence of the application of that one optical instrument, in principle fairly simple, to the study of the skies. The microscope did for biology what the telescope did for astronomy. The role of particle accelerators

has been crucial for the development of modern nuclear physics. Techniques of synthesis, perhaps, rather than any one particular instrument, have been important for chemistry. In applied science, machines such as the steam engine, the dynamo and the computer have affected our everyday lives. If studying the *themata* of science tells us what problems mankind has found significant, studying the history of instruments shows us which problems mankind has found soluble, or at least possible to tackle.

The Role of Individuals

We tend to avoid interpretations of history that ascribe too important a role to individual "great men". We tend to think that the progress of science is dictated by the internal logic of the subject. If Kepler had not solved the problem of planetary orbits, or Galileo had not thought of pointing a telescope to the sky, others would have done these things. Perhaps if Newton had not made his great synthesis, someone else would have done even that — after all, Leibnitz had invented the infinitesimal calculus and even gave it a more convenient notation than Newton did. And yet, the contributions of individuals are unique: how different the history of physics might have been if Descartes' synthesis had been successful rather than Newton's. It is not a simple matter of truth or falsity: some of Newton's assumptions were false, which is why we needed Einstein. Let me illustrate this point by discussing the work of a great scientist who, although not on a level with Einstein or Newton, was closely associated with Tartu — Friedrich Georg Wilhelm Struve.

Four of Struve's most important contributions were: his geodetic work on the arc of the meridian through Tartu, his discoveries of double stars, his measurement of the parallax of Vega, and the founding of Pulkovo. Every one of these (or equivalent things) would probably have been done even if Struve had never lived, or if, as so nearly happened, he had been pressed into Napoleon's army, quite possibly to die in the Russian campaign. We know, because Struve himself told us, that Tenner conceived independently the idea of measuring the arc of the meridian. Tenner would probably not have extended it so far north as Struve did, but he would have surveyed from the southern shore of the Gulf of Finland to the Black Sea. If Struve had not observed double stars from Dorpat, then almost certainly John Herschel or James South, in England, would have done similar work. Two successful measurements of the distances of stars had been made before Struve published his final value for the distance of Vega. Although at least one of the earlier measurements (Bessel's on 61 Cygni) was partly or entirely stimulated by Struve's work, the time was ripe, the instruments were available and someone

would have succeeded at about that time. Finally, Nicholas I would almost certainly have found someone to build a new, much-needed observatory near St. Petersburg, perhaps even on Pulkovo hill. What difference would it have made, then, to the history of astronomy if Struve had never lived? There is no certain answer to the question. One of the factors is timing: even a small delay in, say, the first successful measurement of stellar parallax might have had incalculable effect on the subsequent development of astronomy. Many people could have created Pulkovo Observatory, but perhaps only one could have made it "the astronomical capital of the world". Few people have the energy and ability to do all the things that I have mentioned (as well as a number of lesser ones) and the fact that they were all done at the times at which they were done, has had effects on the development of astronomy at which we can only guess.

If the history of ideas tells us what was thought significant, and that of instruments what was possible, then the history of individuals tells us what was in fact done. For this reason, I believe that it is important to write biographies of scientists. The really great ones — Einstein, for example — attract many biographers, but except for such rare geniuses not many biographies of scientists are written. On the other hand, almost any author or artist who has achieved anything will, sooner or later, become the subject of a biographical study.

One reason for this may be that science is seen as developing through its own internal logic, while art and literature are perceived to be much more dependent on the individual of genius for the direction that they take. Shakespeare and Tolstoy are both unique, but are we justified in assuming that the course of literature would have been completely different if they had not lived? Certainly no-one else could have written what Shakespeare or Tolstoy wrote, but the English language was at its height as a medium of expression in Shakespeare's day. If a great writer of English was to emerge, he almost had to do so then — and indeed there were many others besides Shakespeare whose work still survives. There were many composers contemporary with Beethoven that we might now esteem more highly if they had not been dwarfed by him. Perhaps, if Beethoven had not lived, one of those would have made the transition from classical to romantic music that, in fact, he made. The development of music has also been affected by the technology of instruments. Mozart, for instance, wrote both his clarinet quintet and his clarinet concerto for a friend who improved that instrument and made it acceptable to orchestras. In so doing, Mozart created two of his most popular pieces (that are certainly among my personal favourites). I believe that much of the development of music at about that time was a response to improvements in the ways of making instruments.

I believe also that the development of art has depended more than is often made clear on the techniques or the kinds of paint available to artists of a given period. Much of twentieth-century art, at least in the west, has been an attempt to escape from realism. This is surely at least partly because photographers can now portray more realistically than even the Dutch school of painters could. Without Picasso, modern art would have been different, but it would probably still have shown the same flight from realism, because that was dictated both by the inner logic of art and by developments in society that were independent of art. We often talk of the "discovery" of perspective by the early masters of the Renaissance. Medieval artists did not use perspective much and in Russia, long after the middle ages, icon painters avoided it. There is evidence that medieval artists knew how to use perspective when they wanted to do so. They saw the world differently from the way we do, and they wanted to draw attention to different things. The icon was often thought of as a window into the next world: too much realism, by the standards of this world, would have distracted the onlooker. It is perhaps significant that, in modern times, perspective was first employed by artists in Catholic Italy, rather than in Orthodox Greece or Russia. It was also in Catholic Italy that modern science began. Both these innovations had their roots in a new way of looking at and experiencing the world around us, that has given us both modern science and modern art.

In Western Europe it is natural to see the history of science or art in terms of the lives of individuals who once lived in that part of the world. There is an Alessandro Volta museum in Como, Italy, a Herschel House in Bath, England, a Struve museum in Tartu, or — to take an example from the arts — a Rembrandt museum in Amsterdam. In North America such museums are less frequent. On the east coast there is indeed a Benjamin Franklin museum in Philadelphia, or an Alexander Graham Bell museum in Nova Scotia; but on the west coast, European settlement is too recent for much scientific work to have been done there before the beginning of the twentieth century — it is not much more than 200 years ago that Captain Cook was exploring that coast. Instead of having museums, we have "science centres" where we draw attention not to particular people and their achievements, but to the basic ideas behind science and to the laws that scientific research has revealed. Visitors are encouraged to do simple experiments and to make simple observations and to try to understand how these led scientists to the view of the world that they now have. Thus, whether we emphasize more the role of individuals, of instruments or ideas may depend, in part, on where we live; but we must be familiar with all three to understand the history of modern science.

ISIKUNIMEDE REGISTER

INDEX OF NAMES

- Aasmäe, Lydia 179
 Aavik, Johannes 83
 Aben, Karl 89, 94, 97, 99
 Adams, Valmar 17-19, 21, 27,
 70, 93, 215
 Adamson, Malle 38
 Akkel, Tõnu 186, 188
 Alatõrev, V. 95
 Alla, Helve vt. Kabur, Helve
 Alle, August 57
 Aller, Hilda 70
 Alliksoo, Karl 39
 Allsalu, Viljar 186, 188
 Alntoa, Villem 17, 19, 27, 29, 93,
 94
 Alver, Betti 57
 Alvre, Paul 110, 119, 120, 128
 Anderson, Walter 117, 118, 120
 Andresen, Erich 35, 38
 Andresen, Nigol 14, 35, 84, 163
 Annist, August 70, 87
 Annus, Leida 40
 Ant, J. 169
 Antons, Richard 28
 Arhangelski, V. 22, 27
 Ariste, Erna 73, 75
 Ariste, Paul 15, 36, 43, 46, 58,
 59, 63, 68, 70, 84-88, 90-98,
 101, 102, 105, 110, 116, 123
 Arnover, Heino 39
 Arst, Truuta 39
 Aruksaar, Heinrich 155-159
 Arumaa, Peeter 53, 63, 68
 Aspel, Aleksander 85
 Auling, Raimond 20-22
 Aun, Heino 40
 Aunapuu, Herman 138
 Baer, Karl Ernst v. 219
 Bakis, Eduard 58
 Baron, Simson 185, 186, 188,
 190, 191, 194
 Batten, Alan H. 219, 222
 Bell, Alexander Graham 226
 Belozarov, N. 28
 Berg, R. 209, 213
 Bichele, Gleb 183, 187
 Bloomfield, Leonard 124
 Blumfeldt, Evald 46, 53
 Bogojavlenski, Aleksander 195
 Brainos, D. 27
 Brandt, Eduard 17
 Bubrich, Dmitri 84, 95, 123
 Buratšenko, A. 28
 Bõkov 87
 Crugerus, Henricus 115
 Dadkov 87
 Daniel, Oskar 168, 209-213
 Deemant, Kaupo 78
 Dementjev, Georgi 187
 Denissenko, Stefan 146, 150
 Descartes 224
 Dollond 215
 Döllén, Wilhelm 220
 Eelsalu, Heino 218, 220
 Eenlaid, August 168, 171
 Eenmaa, Ivi 101
 Egger 167
 Einasto, Liia 186

- Einmann, Eduard 138
 Elango, Aleksander 23, 93
 Elisto, Elmar 63, 98
 Ellandi, Ingrid 38
 Ennvere, Anatoli 168
 Erdödi, J. 127
 Ernits, Villem 17, 21, 70, 93,
 123
 Espenberg, Harry 185, 186

 Feldbach, Johannes 20, 22
 Feldmann, A. 22, 27
 Franklin, Benjamin 226
 Frisch, Karl-August vt. Kirde,
 Kaarel

 Gabovits, Jakob 184, 186
 Gailit, August 57
 Gaisler, A. 27
 Geisberg, Samuil 185, 188, 191
 Gombocz, Zoltán 121
 Grave, Platon 195
 Grenzstein, Ado 145, 149
 Gross, Lalla 70

 Haberman, Alice 27
 Haberman, Harald 17, 25, 27,
 92
 Haldma, Kalju 179
 Haliste, Pärtel 53, 67
 Hallap, V. 93
 Haller, Bernhard 170
 Haller, Elmar 170
 Hallik, Osvald 25, 168–172, 176
 Halling, Aimar 40
 Hange (Suit), Aino 179
 Hannibal, Johannes 46, 56
 Hansen, Hans 40
 Hansen, Heino 38
 Hansen, Jüri 39
 Hanson, Enn 40
 Havakats, Lilia 92
 Heinla, Leo 188, 192
 Henke, Alfred 45
 Hermann, Heino 39

 Hermann, Karl August 83
 Herschel, John 224
 Herzen, W. 22
 Hiie, Valter 23
 Hiimets, Johannes 12
 Hinnu, K. 132
 Hiob, Ellen vt. Niit, Ellen
 Hion, Jaak 185, 189, 192, 194
 Hion, Viktor 27
 Hirv, Alfred 27
 Hirv, Johannes 141
 Hirvlaane, M. 169, 173
 Hitler 162
 Hjelslev, L. 122
 Holton, Gerald 222
 Honti, L. 127
 Horm, A. 132
 Humal, Arnold 192
 Hurt, E. 24
 Hurt, J. 122
 Hõrak, Alide 219

 Ikola, Osmo 122
 Ilmvee, Karl 38
 Ilomets, Tullio 179, 214
 Ilus, Elmar 23, 25, 28, 29, 46
 Imelik, Linda 178, 179
 Indreko, Richard 72, 73
 Ivanovski 142
 Izmestjev, P. 89

 Jaakson, Hermann 183, 184,
 186
 Jaanhold, Koidu 39
 Jaanimägi, Endel 19, 22
 Jaanits, Lembit 74, 77, 79
 Jaanson, E. 202
 Jaanvärk, Eerik 27
 Jagomägi, Jüri 145, 149
 Jakobson 87
 Jakubovits 139
 Jaska, Rudolf 20
 Johanson, J. 199
 Juur, Johannes 38
 Jõesaar, Esta 38

- Jõeveer, Mihkel 220
 Jõgever, Jaan 83
 Jõgever, Viktor 138
 Jõgi, Aksel 185, 188, 192
 Jõgi, Erich 187, 188, 190, 193, 194
 Järlik, Rein 101
 Järvik, Mart 168
 Jürgens, Bernhard 107
 Jürgenson, Rein 188, 192
 Jürgenson, Urve 186, 188
 Jürimäe, Endel 185, 186, 188, 190, 191, 194
 Jürimäe, Herbert 74
 Jürimäe, Ilmar 38

 Kaalep, Ain 27
 Kaalep, August 178, 180
 Kaasik, Ülo 184–186, 189, 190, 192, 194
 Kabur (Alla, Lutrik), Helve 92
 Kaho, Hugo 69, 162, 200
 Kaitsa, Eugen 146
 Kalda, Oskar 117, 118
 Kaldjärv, Ellen 38
 Kalju, Pavel 16, 17, 18, 21, 26, 27
 Kaljuste, Aino 38
 Kall, Heldur 39
 Kallas, Heinrich 18, 35, 171, 172
 Kallas, O. 117, 118
 Kangasmaa-Minn, Eeva 122
 Kangro, Gunnar 29, 183–186, 190–194
 Kant, Edgar 42, 46, 47, 56, 62, 63, 106, 131, 132, 155, 156, 165, 166, 167
 Kapantsjan, G. 96
 Karling, Sten 53, 66, 68
 Karlsson, Göran 122
 Karm, Saima 38
 Karma, Tõnu 38
 Karotamm, Nikolai 14, 16, 20, 21, 25, 26
 Karu, August 168, 212
 Kaseoru, Helmi 178
 Kask, Arnold 63, 83, 85, 88, 89, 91, 94, 95, 97, 98, 101, 105
 Kask, Leili 38
 Kastein, Luule 93
 Katalits 87
 Kaunsaar, Rita 39
 Kaupmees, Helve 40
 Kauri, Richard 46
 Keem, Hella 86
 Kelberg, Aleksander 18
 Kenkmaa, Rudolf 23
 Kepler 224
 Kepp, Aleksander 199
 Kersalu, Kalju 38
 Kettunen, Lauri 57, 83, 110, 113, 120, 121
 Kieckers, Ernst 120, 122
 Kilksen, Are 39
 Kilksen, Ernst 199
 Kimmi, J. 139
 Kipper, Aksel 159
 Kirde, Kaarel (Frisch, Karl-August) 153–156
 Kits, Elmar 137
 Kivikas, Albert 57
 Kivimägi, L. 29
 Kivisild, Vilma 40
 Kivistik, Lembit 185, 186, 188, 190, 192
 Kleis, Richard 16, 21, 23, 25, 26, 27, 29, 55–57, 63, 70, 86
 Klement, Feodor 28, 35, 159
 Koch, Konrad 153
 Kogerman, Paul-Nikolai 177, 180, 195–208
 Kolk, Udo 93
 Kongo, Alfred 138
 Konks, Jaan 21, 70
 Kont, Johannes 38
 Kont, Karl 35, 36, 38, 92
 Koort, Alfred 14, 16, 20, 27, 28, 34, 53, 55, 66, 70, 157, 173
 Koppel, P. 93

- Kopvillem, Jaan 177
 Korjus, Ain 186, 188, 192
 Kotkas, Aino 40
 Kress, August 14
 Kreutzwald, Fr.R. 117
 Krinal, Valner 129, 136
 Krohn, K. 117
 Kruus, Hans 14, 16, 21, 26, 27,
 54, 56, 86, 92, 139, 157, 162
 Kruusmaa, Aime 188, 193
 Kudu, Fred 24
 Kukk, Armin 62, 63
 Kull, Hilja 39, 187
 Kull, Ivar 185, 186, 189, 190,
 191
 Kull, Rein 38
 Kumm, Boris 26, 87
 Kure, Kristjan 12, 55, 84, 88,
 94-96, 100
 Kureniit, Aino 20
 Kurg, Helene 17, 24, 28, 34, 35,
 92, 93, 97, 139
 Kurm, Milda 39
 Kuroš, Aleksander 192
 Kustin, Aita 77
 Kuusik, V. 26
 Kuvasto, Henn 20, 46
 Kõiv, Erna 214, 217
 Kõivupuu, Eduard 40
 Kõpp, Peeter 168
 Kõpp, Ülo 39
 Kõrge, K. 29
 Kõrgvee, E. 101
 Kõrv, A.V. 122
 Kõva, Rudolf 47
 Kabin, Johannes (Ivan) 7, 9, 16
 Kähr, Johannes 39
 Käs, Johannes 198
 Käsosaar, Juhan 86, 88, 89, 94,
 97
 Kärner, Kaja 138
 Käsna, Aarne 154, 155
 Käspre, Aino 40
 Köstner, Nikolai 134
 Külv, Elli 40
 Kütt, O. 138
 Laasimer, Jüri 45
 Laasimer (Loolaid), Liivia 18
 Laatsarus, Vainuld 38
 Laid, Erik 72, 73
 Laidsaar, Ruth 38
 Laigna, K. 93
 Laja, Ferdinand 27, 29
 Landesén, Georg 195
 Lang, Juhan 117, 199, 200
 Lasn, Enn 186, 188
 Lattik, Laine 38
 Laugaste, Eduard 19, 26, 70
 Laugaste, Gerta-Marie (Gerda)
 86, 88, 90, 94, 96, 101
 Laul, Elvi 178
 Laul, Silvia 77
 Laumets, Ants 186, 188
 Lauristin, O. 100
 Leberecht, H. 173
 Leede, Valdar 17, 21, 22, 27
 Leesment, Leo 23, 24, 29
 Leetberg, K. 122
 Lehari, Valdar 99
 Leius, Kaarel 168
 Leivategija, Kalle 39
 Lepik, Elmar 168
 Lepik, Mart 46, 87
 Lepik, Ülo 186, 187, 190, 193,
 194
 Lestal, R. 93
 Levin, Meise 186, 188
 Liidemaa, Helene 155, 157-159
 Lindeberg, Hilja 93
 Linkberg, Artur 27, 46
 Litzmann, K.S. 167
 Lokko, Helmi 157
 Loogus, Kalju 39
 Loone, Leida 54
 Loores, Oskar 42, 83
 Loskit, Juhan 181
 Loskit, René 187
 Lubi, Manivalde 63
 Luha, Artur 27

- Luht, Lembit 185, 188
 Luka, Väino 38
 Lukas, Aino-Evi 35, 36, 39
 Lukas, Jaan 36
 Lukin, Erich 24
 Lumiste, Ülo 185, 186, 189, 192, 194
 Lutrik, Helve vt. Kabur, Helve
 Luts, Oskar 45
 Luud, Lauri 217
 Luuk, Hoide 107
 Löbu, Terje 41, 50
 Lõhmus, Eduard 202
 Lõhmus, S. 42
 Lõhmus, Verner 202
 Löpp, Felix 97
 Lõssenko, T. 18, 173
 Lõugas, Vello 78, 79

 Madisson, Julius 19, 21, 23, 29, 70, 93, 101
 Mahlstein, Lydia 198, 199, 200
 Maiste-Aller, H. 18
 Malkov, Ustav 188, 192
 Malõsev, Aleksei 139, 141, 142
 Maramaa, Jaan 180, 181
 Mardiste, Heino 145, 149
 Mark, Julius 43, 53, 66, 84, 85, 94, 110–120, 122, 123, 129, 133
 Mark, Lemmik 92
 Mark, Reinhold 129–136, 197
 Markkanen, Tapio 218
 Marland, August 170
 Marr, Nikolai 88, 95, 105
 Martinson, Eduard 26, 27, 97–99
 Martis, Ela 34, 37
 Masing, H. 215, 216
 Masing, O.W. 122
 Mathiesen, Andres 168, 209, 210
 Matiisen, Voldemar 212
 Matin, Valentin 21
 Mauring, Harry 168

 Medvedev, Eugen 157, 158
 Meikar, Toivo 209, 213
 Mets, Jaan 168
 Metsallik, Romeo 80
 Metsar, Leo 74
 Mihaleva, Valentina 179
 Mikk, Endel 40
 Mikkelsaar, Enno-Lembit 17, 21, 22, 27
 Miljan, August 170
 Mill, Elsa 38
 Minski 87
 Mitt, Anatoli 85, 101
 Mitsurin 18, 173
 Molnár, Ferenc 110
 Moora, Harri 21, 23, 25–27, 29, 47, 53, 68, 70–77, 79, 82
 Moora, Tanel 78
 Mullari, Rünno 186, 188, 192
 Munkácsi, B. 122
 Muoni, Helgi 195, 208
 Murula, Olev 39
 Mutt, Vassili 210
 Muuga, August 168, 170, 171
 Mõtlik, Erich 24
 Mõtsnik, Helmut 39
 Mõzin 87
 Mädler, Johann Heinrich 219, 220
 Mäe, Hjalmar 43, 166, 167
 Mäepalu, Evald 106, 109
 Mäesalu, Ain 80
 Mägi, Konrad 137
 Mägiste, Julius 57, 63, 67, 68, 84, 85, 87, 90, 94, 110, 120, 123, 127
 Mänd, Aino 38
 Männi, O. 142
 Männik, Hans 198–200
 Männil, Ralf 39
 Mätlik, August 163, 171
 Mölder, Endel 39
 Mühlberg, Henn 38
 Müller, C. 134
 Mürk, Herman 157

Müürsepp, Peeter 219

Naan, Gustav 15, 89, 97

Narbutt, Johannes 195

Nelis, Endel 40

Nelke, Lehte 38

Nërman, Birger 71

Newton 224

Nigol, Salme 90, 91, 92

Niiler, Herbert 107

Niilus, Valter 62, 63

Niit (Hiob), Ellen 19, 102

Noodla, Kaja 101

Noppel, Ida 101

Norman, Erna 75

Normann, Hilja 179

Nurk, Ain 26, 27

Nurk, Ernst-Voldemar 169

Nuuma, Peeter 185

Nuut, Jüri 178, 200

Németh, Gyula 121

Nõgene, Robert 15

Nõmmik, Anton 164, 166, 168

Nõu, Jenny 22, 24

Näks, Valeria 87, 146, 150

Oettingen, Artur Joachim v.
153

Ohakas, Valdur 138

Ohu, Aleksander 158, 159

Oinas, Felix 63

Olbrei, H. 173

Ora, Voldemar 178, 180

Oras, Ants 53, 57, 67, 85, 117

Orviku, Karl 47, 75

Ostrat, Aino 40

Ott, Hillar 93

Ottas, Herbert 179, 180

Paas, Karl 14

Paasonen, Heikki 121

Paberit, Juhan 139, 141

Paevere, Tamara 38

Pai, Asta 40

Palamets, Hillar 19, 85

Pallum (Pikpoom), E. 191

Palm, August 41, 63, 87

Palm, Reedik 188, 192

Palmeos, Pauline (Paula) 86, 89,
94, 96, 102

Paris, August 177, 197-200, 202

Paris, Peeter 24

Parkmaa, Melita 38

Parmakson, Ella 179, 180

Parts, Adolf 177

Parts, Karl 117, 155

Parve, Valdar 25

Past, Vello 177, 182

Paukson, Aleksei 41

Pauskar, Hugo 24

Pavlov, Nikolai 40

Paškov, Aleksander 27

Peebo, Jaak 90

Peegel, Juhan 93

Peep, Laine 101

Peerna, Agu 140

Peet, Vassili 199, 200

Peete, Johannes 40

Piip, Ants 13, 26

Piiper, Johannes 18

Piirimäe, H. 8

Piirimäe, Krista 137, 144

Piirimäe, L. vt. Tuulmets, Leida

Piirimäe 185

Piirisild, Salme 39

Pikamäe, Arno 98

Pikpoom, Elgi 188

Pilsen, Eha 40

Pint, A. 29

Pintmann, Linda 67, 70

Pirk, Varino 138

Pirnimäe, Asta 90

Plehhhanov, G. 129

Ploom, E. 132

Popov, A. 96

Port, Jaan 199

Poska-Teiss, Liidia 18, 19

Posti, L. 126

Potisepp, Ester vt. Roode, Ester

Prants, Leonid 155

Pravdin, Boris 68, 70, 98
 Premet, August 16
 Prülinn, O. 97
 Prinits, Olaf 187, 190, 193
 Pudersell, Harri 142
 Puditsev 87
 Pukits, Mart 138
 Puksoo, Friedrich 100
 Pung, Aarne 29, 170
 Pung, Ilmar 38
 Pöld, Erik 57
 Pöld, Peeter 197
 Pöldmäe, Julius 87
 Pöldmäe, Rudolf 70, 87
 Päll, Eduard 14
 Pärl, Andres 23, 93
 Pärn, Ants 40
 Pärtelpoeg, Valter 137

 Qvigstad, J.K. 122

 Raag, Elmar 28
 Rahamägi, Hugo Bernhard 12, 13
 Rahula, Maidu 185, 192
 Raid, Lembit 12, 31, 169
 Raid, Niina 91, 92
 Rajando, Helju 92
 Ramul, Konstantin 23, 58, 59, 67, 70
 Randalu, Hillar 27, 28
 Randalu, Kalju 39
 Ranga, G. 44
 Rannaste, Ergo 107
 Rannaste, J. 90
 Ratnik, Kalev 38
 Raud, Kristjan 63
 Raud, E. 93
 Raud, V. 63
 Raudsaar, Hugo 217
 Raudsep, A. 173
 Raudsepp, Hugo 198
 Raudsepp, J. 57
 Raudsepp, L. 28
 Raudsepp, Marje 153, 160, 220

Raun, Alo 63, 84, 85, 116, 120-128
 Raup, Elmar 39
 Ravila, Paaavo 122
 Rebane, Hugo 70
 Rebane, Ilmar 27
 Reeben, Vello 189
 Reeben, Ülo 39
 Rehesaar, Lilian 35, 39
 Reial, Gustav 199, 200
 Reim, Paul 210
 Reiman, V. 100
 Reimand, Jaan 187, 188
 Reimers, Elmar 185, 186, 189-191, 194
 Reimets, Vaike 39
 Reisman, Aleksei 120
 Reitav, K. 101
 Rembrandt 226
 Remmel-Kull, Hilja 158
 Rets, Aksella 90
 Riiga, Eha 40
 Riikojä, Heinrich 162, 178, 199, 202
 Riives, Ilma 38
 Riives, Sinaiida 184
 Riives, Vladimir 219
 Rink, Heinrich 27
 Rinne, Leo 168
 Ristikivi, Karl 57
 Ritslaid, V. 22, 29
 Roode, Henn 138
 Roode (Potisepp), Ester 138
 Rooks, Gerhard 15, 28
 Roosvee, Kalju 40
 Roots, Lembit 187, 190, 193, 194
 Roots, R. 29
 Rootsi, Nikolai 162, 163, 164, 166, 167, 168
 Rootsmäe, Taavet 44
 Ross, Juhan 159
 Rubel, Peeter 165
 Rueprecht, Al. 215
 Rull, Lembit 138

- Ruubel, Alma 184, 185
 Ruus, Cerelius 168
 Rõigas, Peeter 29, 168, 212
 Rägo, Gerhard 69, 178, 183,
 186, 187, 190, 193, 200
 Rägo, Natalie 29, 178–181
 Ränk, Gustav 41, 43, 46, 50, 55,
 57, 85
 Rätsep, Huno 90, 103
 Rääk, Elisabeth 86, 90
 Rümmel, Gertrud 178
 Rünk, Aleksander 24

 Saal, Johannes 138
 Saareste, Andrus 53, 62, 63, 83–
 85, 94, 121, 123, 125
 Saareste, Enno 185, 186, 188
 Saari, Henn 38
 Saarse, Kurt 12
 Saarts, Lembit 138
 Sadowski, Aleksander 195
 Sahva, Uno 24
 Saint-Hilaire, Konstantin 195
 Salum, H. 190
 Salumaa, E. 22
 Samel, Heino 40
 Saral, Karl 13
 Sartorius, F. 215
 Sarv, Jaan 183, 184
 Sauks, F. 133
 Sauvageot, Aurélien 116, 127
 Schmidt, Jakob Friedrich 146,
 150
 Schmidt, Maimu 39
 Schmidt 216
 Schmiedehelm, Marta 70, 72,
 73, 77, 82
 Seeru, Marina 186
 Selirand, J. 77
 Selleke, Eduard 58
 Sepp, Hendrik 63
 Sepp, Rudolf 138
 Serebrennikov, B. 96
 Sermat, Vaino 38
 Severjanin, Igor 17

 Süllivask, Karl 7, 9, 146, 150
 Sümo, Aino 39
 Sikk, Agnes 186, 188
 Sildmäe, Ilo 28
 Silvet, Johannes 24, 86
 Sinisoo, M. 190
 Sljāpin, Pjotr 139, 142
 Soonets, Kalju 187, 188, 190,
 193
 Sooster, Ülo 138
 Soots, Mart 181
 Sossi, Hans 178, 180
 South, James 224
 Stalin, J. 23, 26, 36, 37, 162
 Starkopf, Anton 27, 138–140
 Struve, Wilhelm 218, 219, 222,
 224, 226
 Suhonen, S. 127
 Suit, Lembit 179, 180
 Suits, Aino 123
 Suits, Gustav 53, 85, 112, 123
 Sulengo, Jutta 38
 Sultson, Harald 41, 43, 45, 46
 Summer, H. 199
 Sussen, Silvi 39
 Sutter, Hugo 168, 170, 174
 Swadesh, M. 126
 Szinnyi, J. 122
 Söber, Hans 25
 Söelsepp, Lehte 38
 Sõrmus, Tamara 139, 185, 187
 Sõstikov, Mihhail 17, 100, 101
 Säre, R. 29
 Säärits, E. 17

 Šalajev 100
 Šanžejev, G. 96
 Šatalin, Nikolai 14

 Zelnin, Georgi 220
 Zsirai, Miklos 113, 121
 Zujev, Jevgeni 139, 141, 142

 Ždanov, Andrei 19
 Zelnin, V. 48

- Taev, Karl 17, 19, 25, 27, 55, 70
 Takk, Leili 164
 Tallgren, Aarne Michael 71
 Talve, I. 85
 Talvik, Heiti 87
 Tamm, Ann 57, 67, 86, 88, 90
 Tamm, Maret 185
 Tamm, Viuu 90
 Tammai, Tiuu 188, 191
 Tamme, Enn 183, 185, 186,
 188-190, 192, 194
 Tammekann, August 145, 149
 Tammeste, Rein 186, 188
 Tampere, Herbert 42, 45
 Tamul, Sirje 52, 70
 Tanning, Salme 86
 Tarvel (Treiberg), Peeter 14, 47,
 53, 54, 66, 69, 70, 87, 117
 Tauli, Valter 63, 85
 Tauts, Tiuu 188, 193
 Tidriksaar, Heino 24
 Tiedemann 215
 Tiganik, Leonhard 177, 202
 Tiido, Heinrich 24, 93
 Tiidt, Uno 185, 188
 Tiik, Aksel 24
 Tiik, Leo 146, 150
 Tiisler, Aksel 40
 Tiit, Ene-Margit 185, 188, 191
 Tiit, Karl 12
 Tiitso, Richard 171, 174
 Tilk, Alo 48
 Timmusk, Karl 39
 Tobias, H. 89
 Tobias, Teet 188, 192
 Tohvert, Johan 20
 Toivonen, Y.H. 121, 122
 Tomberg, Pärtel 39
 Tomberg, Rein 186, 188
 Tomingas, Villem 27
 Toomel, Hans 39
 Toomse, Mihkel 84, 85, 123
 Toona, Richard 63
 Topman, Olaf 24
 Torim, Ants 219
 Totsas, Karl 45
 Treffner, Hugo 120, 209
 Treiberg, P. vt. Tarvel, Peeter
 Trikkant, Lea 41
 Trummal, Vilma 71, 80, 82
 Tuglas, Friedebert 54, 63, 70
 Tunkelo, E.A. 113, 122
 Tuulmets (Piirimäe), Leida 185,
 188, 192
 Tuulse, Armin 41, 56, 68
 Tšemodanov, N. 96
 Tšernõhh, P. 96
 Tšikobava, Albert 96
 Tõnisson, Evald 77, 79, 80
 Tõnnov, Margus 186, 188, 191
 Tõnsuaadu, Oleg 24
 Uiibo, Arkaadi 16, 27
 Uiga, Johannes 138
 Ulm, Sulev 188, 192
 Uluots, Jüri 43, 46, 117
 Univer, Markus 199
 Univere, Aili 86
 Unt, Väino 219
 Urbanik, Karl 40
 Ustaal, Aare 188, 192
 Utt, Olaf 17, 19
 Uemaa, Eve 24
 Uuspõld, Ellen 92
 Vaabel, J. 25
 Vabbe, Ado 27, 137-140
 Vadi, Voldemar 27, 47
 Vaga, August 18
 Vaga, Voldemar 16, 17, 21, 26,
 29, 44, 61, 68, 93
 Vainikko, Gennadi 188, 192
 Valdes, Albert 23, 25, 27, 28
 Valdes, Vello 38
 Valk, Heiki 80
 Vallimäe-Mark, Lüüdia 138
 Valmet, A. 103
 Vardi, Aleksander 27, 137, 139,
 140
 Varep, Endel 146, 150

- Vares, Johannes 12
 Varik, Jaak 12
 Vasar, Juhan 42
 Vassar, Artur 70, 72-77, 82
 Vassiljev, Anatoli 192
 Vassiljev (Vassilyev), Lev 146,
 147, 150, 152
 Vau, E. 29
 Veermets, Kaarel 168, 209
 Velleste, Leonida 73
 Velsker, Kalle 187, 188, 190
 Verhoustinsky, Andrei 179, 181
 Veske, Maie 186, 188
 Veske, Mihkel 83
 Veski, Johannes Voldemar 62,
 63, 70, 83, 85, 88, 89, 91, 96,
 98, 105
 Vestholm, J. 195
 Vichmann, Frederik 185, 188,
 191
 Viidalepp, Helve 138
 Viidalepp, Richard 41, 46
 Viiralt, Mare 162, 176
 Viires, Heldur 138
 Viires, Helmi 86, 90
 Viirok, Eduard 212
 Viitso, T.-R. 127
 Viljams, V. 18, 173
 Vill, Andrei 26, 27, 28
 Villmann, Charles 220
 Vinkel, A. 17, 19
 Vinogradov, V. 96
 Vint, Richard 70
 Virkus, Voldemar 39
 Vissel, Helju 24
 Voitka, Arnold 45
 Volta, Alessandro 226
 Voltri, L. 100
 Voolaine, Paulopriit 86, 90
 Võerahansu, Johannes 137
 Võhandu, Leo 185, 190, 192
 Võrk, E. 69
 Võsu, Linda 38
 Väli, Leopold 35, 39
 Värav, Silvia 39
 Väre, Virve 39
 Vääri, Eduard 83, 92, 98, 101,
 102, 104
 Welling, Ch.F. v. 215
 Westphal, G. 215
 Wichmann, Yrjö 112
 Wieselgren, P. 85
 Wilip, Johan 154, 156, 200
 Õispuu, Virve 38
 Õngo, Lembe 19, 27, 93
 Õunroos (Trummal), Vilma 74
 Õpik, Ernst 220
 Üprus, Voldemar 27